

**WYDZIAŁ ARCHITEKTURY
POLITECHNIKA ŚLĄSKA**

ROZPRAWA DOKTORSKA

TEMAT:

**Typologia stylowa rezydencji szlacheckich
na obszarze Śląska Cieszyńskiego**

AUTOR:

MGR INŻ. ARCH. MAŁGORZATA SOKÓŁ

PROMOTOR:

PROF. DR HAB. INŻ. ARCH. MAGDALENA ŻMUDZIŃSKA-NOWAK

Gliwice 2023

SPIS TREŚCI

Rozdział I	Wstęp	7
I.1.	Charakterystyka problematyki i przedmiotu pracy	7
I.2.	Temat pracy i uzasadnienie jej podjęcia	8
I.3.	Hipoteza badawcza	10
I.4.	Problem naukowy oraz zagadnienia i pytania badawcze	11
I.5.	Cel pracy	12
I.6.	Zakres pracy	13
I.7.	Metodyka badań i struktura pracy	16
Rozdział II	Stan wiedzy oraz definiowanie pojęć	20
II.1.	Rozpoznanie stanu wiedzy i źródeł w przedmiocie opracowania	20
II.1.1.	Materiały archiwalne, dokumentacja i ikonografia	20
II.1.2.	Prace naukowe i opracowania badawcze	23
II.1.3.	Prace i działania popularyzatorskie	26
II.1.4.	Pozostałe materiały w zakresie przedmiotu badań	27
II.1.5.	Wnioski dotyczące rozpoznania stanu wiedzy i badań w przedmiocie opracowania	28
II.2.	Rozpoznanie stanu wiedzy w zakresie terminologii oraz definiowanie pojęć użytych w pracy	28
II.2.1.	Ogólne pojęcie rezydencji	29
II.2.1.1	Rezydencja i jej funkcje w dotychczasowych opisach	29
II.2.1.2.	Militarna funkcja rezydencji	32
II.2.1.3.	Przestrzenny kontekst definicji rezydencji	32
II.2.1.4	Rzymskie archetypy obiektów rezydencjalnych	34
II.2.1.5	Podstawowe i poboczne typy rezydencji	36
II.2.2.	Podstawowe pojęcia dotyczące rezydencji oraz jej statusu	43
II.2.2.1.	Zamek	44
II.2.2.2.	Pałac	47
II.2.2.3.	Dwór	53

II.3. Wnioski dotyczące rozpoznania stanu wiedzy oraz definicje pojęć podstawowych użytych w pracy w odniesieniu do rezydencji i ich statusu .	63
II.3.1. Pojęcia związane ze statusem rezydencji	64
II.3.2. Definicja zamku	68
II.3.3. Definicja pałacu	70
II.3.4. Definicja dworu	71
II.3.5. Podsumowanie	74

Rozdział III Typologia jako metoda badawcza zastosowana w pracy..... 76

III.1. Typologia jako nauka i metoda badań	76
III.1.1. Typologia w badaniach z zakresu architektury	77
III.2. Typologia rezydencji jako metodyka badawcza	81
III.2.1. Zasady przyporządkowania obiektów do typów	83
III.2.2. Funkcje jako wytyczna typologii obiektów	88
III.2.3. Forma i kompozycja przestrzenna jako wytyczna typologii obiektów	90
III.3. Opracowanie narzędzia badawczego w postaci zestawienia wzorców typologicznych dla badanych obiektów	93
III.4. Podsumowanie problematyki typologii jako metody badawczej zastosowanej w pracy	95

Rozdział IV Badania ogólne 97

IV.1. Analiza geograficzna i historyczna obszaru opracowania	97
IV.1.1. Położenie i granice geograficzne badanego regionu	97
IV.1.2. Tło historyczne w okresie poprzedzającym	100
IV.1.3. Lata 1290-1653, okres piastowski	101
IV.1.4. Lata 1653- 1766, okres cesarski	105
IV.1.5. Lata 1766-1918, okres arcyksiążęcy	107
IV.1.6. Podsumowanie analizy historycznej	110
IV.2. Rozwój historyczny regionu a przemiany budownictwa rezydencjonalnego	111
IV.3. Analiza przestrzennego występowania obiektów i założeń rezydencjonalnych w obszarze opracowania	114
IV.4. Analiza i waloryzacja ogólna obiektów w obszarze opracowania	118
IV.5. Wnioski dotyczące badań ogólnych	135
IV.6. Przyjęcie kryteriów i wybór obiektów do badań szczegółowych	154

Rozdział V	Badania szczegółowe	159
V.1.	Wprowadzenie do badań szczegółowych	159
V.2.	Badania rezydencji książęcych w Cieszynie	160
V.2.1.	Wprowadzenie do badań rezydencji książęcych w Cieszynie ..	160
V.2.2.	Zamek w Cieszynie jako rezydencja władcy Księstwa Cieszyńskiego	161
V.2.2.1	Uwarunkowanie historyczne i fazy rozwoju założenia	163
V.2.2.2.	Dynamika przestrzenno-funkcjonalna założenia	175
V.2.2.3.	Pałac myśliwski jako ostatnia rezydencja książęca ..	185
V.2.2.4	Podsumowanie analizy rezydencji książęcych w Cieszynie	191
V.2.3.	Podsumowanie badań rezydencji książęcych w Cieszynie	195
V.3.	Badania szczegółowe wybranych rezydencji obszaru opracowania	201
V.3.1.	Wprowadzenie metodologiczne do analizy obiektów	202
V.3.2.	Analiza i waloryzacja obiektów oraz ich typologia - karta zestawcza	203
V.3.3.	Podsumowanie i wnioski z analizy szczegółowej wybranych obiektów	209
V.4.	Wnioski z badań szczegółowych	214
Rozdział VI	Podsumowanie i wnioski końcowe	219
Rozdział VII	Literatura	239
	Streszczenie pracy doktorskiej	277
	Summary of the doctoral thesis	280

Załącznik I. Indeks wyszczególnionych obiektów i ich cech

Załącznik II. Wyszczególnienie szlacheckich obiektów rezydencjonalnych Śląska Cieszyńskiego – karty charakterystyki (karty zbiorcze badań ogólnych)
(nośnik cyfrowy)

Załącznik III. Opis monograficzny wybranych obiektów rezydencjonalnych omawianego obszaru badań (karty zbiorcze badań szczegółowych)

I. WSTĘP

I.1. Charakterystyka problematyki i przedmiotu pracy

Temat podjęty w pracy jest próbą opracowania monograficznego scharakteryzowania i przeanalizowania rezydencji ziemskich na terenie dawnego Księstwa Cieszyńskiego, dziś leżącego po obu stronach granicy polsko – czeskiej. Księstwo to, jako w pełni lub w części niezależny byt polityczny istniało w latach 1290–1918. W latach 1290–1653 znajdowało się pod panowaniem miejscowej linii Piastów. Wraz z wymarciem piastowskiej linii książąt przeszło pod panowanie Habsburgów, jako królów Czech. Od 1722 roku książęta cieszyńscy pochodzili z dynastii książąt lotaryńskich, a w latach 1767–1822 z dynastii Wettynów. Od 1822 do 1918 roku książęta cieszyńscy pochodzili z dynastii Habsburgów lotaryńskich. W roku 1918 tereny Księstwa zostały podzielone i przejęte przez Polskę i Czechosłowację. Ta, z jednej strony dość homogeniczna historia (jako jeden byt polityczny), jest także historią bardzo zróżnicowanego wpływu kultury śląskiej, polskiej, niemieckiej i czeskiej. Stąd też, na przestrzeni wieków, na obszarze Księstwa Cieszyńskiego, a także ziemi cieszyńskiej, wytworzyła się specyficzna forma kultury miejscowej, którą cechują odmienność i regionalność z dużym bogactwem jej form materialnych. Jednym z elementów kultury materialnej tego regionu jest jego architektura.

Rezydencje szlacheckie Księstwa Cieszyńskiego, stanowią zarówno przejaw jednolitej formuły rozwoju tego bytu politycznego, jak wspomniano powyżej. Stanowią one też ślad wielokulturowego dziedzictwa tej ziemi. W obecnym czasie rezydencje te są zanikającymi w przyspieszonym tempie elementami dziedzictwa kulturowego spajającego zarówno Polskę jak i Czechy a także Śląsk. Analiza architektoniczna wybranych oraz próba usystematyzowania pozostałych siedzib szlacheckich na Śląsku Cieszyńskim, mogłaby stanowić bazę do obserwacji zmian zachodzących w tych obiektach, począwszy od ich utrzymania, konserwacji, przez adaptację na potrzeby innych funkcji, ale również niejednokrotnie powolnego ich niszczenia wobec braku woli ich użytkowania lub też braku współdziałania ze strony państwa jako ich opiekuna. Dodatkowo praca ta daje możliwość bardziej synkretycznego spojrzenia na analizowaną problematykę rezydencjonalnej architektury cieszyńskiej z jednej strony a inwentaryzację stanu tych siedzib szlacheckich z drugiej. Istotnym jest także dokumentowanie architektury, jako elementu tworzącego historię i tożsamość regionu. Z biegiem czasu obiekty, które nie zostały objęte ścisłą ochroną, albo których użytkowanie nie było ciągłe na przestrzeni wielowiekowej historii Śląska Cieszyńskiego uległy dewastacji lub

zostały całkowicie zlikwidowane. Jest to niepowetowaną stratą dla regionu a także dla kultury i historii Czech i Polski.

Tematyka rezydencji szlacheckich Księstwa Cieszyńskiego jest nadal zagadnieniem słabo rozpoznany, zwłaszcza w ujęciu całościowym. Istnieją za to opracowania monograficzne poświęcone poszczególnym rezydencjom. Wybór tematu był podyktowany dążeniem do pozyskania i zachowania możliwie dużego zakresu materiałów źródłowych dotyczących wskazanych obiektów. Pozwoli to zachować część informacji o tych obiektach, może być także elementem tego typu działań w szerszym kontekście.

I.2. Temat pracy i uzasadnienie jej podjęcia

Biorąc pod uwagę przedstawione przesłanki dotyczące problematyki i przedmiotu pracy doktorskiej, możliwym stało się sformułowanie jej szczegółowego tematu w brzmieniu: *Typologia stylowa rezydencji szlacheckich na obszarze Śląska Cieszyńskiego*. Temat ten wyznacza kilka podstawowych elementów, z których praca jest skomponowana. Elementy te to:

- definicja pojęcia typologii rezydencji,
- określenie zakresu merytorycznego identyfikacji analizowanych obiektów,
- sporządzenie rejestru obiektów i stworzenie wstępnej typologii obiektów występujących na badanym obszarze,
- wybór obiektów do prezentacji w pracy i określenie rozszerzonego zakresu ich ewidencji,
- określenie typologii badanej grupy obiektów.

Element pierwszy obejmuje badania w zakresie teorii i historii architektury, w celu precyzyjnego określenia stosowanych w pracy pojęć i definicji, które ściśle wiążą się z pojęciem typologii rezydencji. W ramach tych prac zebrano i poddano analizie pojęcia związane z podstawowymi typami rezydencji (zwłaszcza szlacheckich) na przestrzeni całego rozwoju historii architektury. Pozwoliło to na wskazanie podstawowych obiektów rezydencjalnych omawianego typu a zwłaszcza: zamku, pałacu i dworu. Korzystając z opisu funkcjonalnego, na potrzeby tej pracy, pojęcia te zostały indywidualnie zdefiniowane. W definicjach tych wykorzystano podejście funkcjonalne, to znaczy, że ich zróżnicowanie wskazano jako pochodną zróżnicowania ich funkcji podstawowych lub funkcji pochodnych. Dodatkowo definicje uwzględniają formę oraz ukształtowanie całości założenia, a nie sam obiekt mieszkalny, co wynika z ich charakteru.

Określenie zakresu merytorycznego identyfikacji analizowanych obiektów to element drugi. W ramach tej problematyki określono zakres danych, które miały służyć do opisu poszczególnych obiektów w ramach opracowywanego ich indeksu. Zakres ten wynikał między innymi z analizy badań architektonicznych przeprowadzonych uprzednio dla wybranych obiektów oraz elementów w nich zawartych. Stąd też częścią pracy na tym etapie, było określenie metodologii tworzenia spójnych opisów ewidencji obiektów rezydencjonalnych (stworzenie autorskiego narzędzia w postaci karty badawczej) . W opisie tym uwzględniono takie elementy jak charakter założenia, liczbę kondygnacji, układ przestrzenny, relacje przestrzenne z otoczeniem, czy chronologię rozwoju założenia i ustaloną literaturę tematu.

Następnym elementem jest sporządzenie rejestru obiektów o typie rezydencji szlacheckich lub będących własnością szlachecką. Rejestr ten sporządzono w oparciu o analizę dokumentów, literatury, historycznych map oraz własne badania terenowe. W sumie przeanalizowano 379 obiektów będących własnością szlachecką (spisano także folwarki) w 179 lokalizacjach (wsiach, gminach i miastach). W rejestrze ujęto także 8 obiektów, których funkcji nie można było na obecnym etapie rozstrzygnąć. W sumie sporządzony rejestr liczy 5 tomów będących załącznikami do pracy.

W rejestrze uwzględniono także folwarki, gdyż często były one starymi dworami szlacheckimi przejętymi lub kupionymi przez arystokrację księstwa od poprzednich właścicieli. Rzadziej odkupione folwarki były przekształcane w rezydencje. Folwarki, a zwłaszcza ich budynki dworskie czasem służyły jako letnie lub myśliwskie rezydencje właścicieli majątków szlacheckich.

Na bazie sporządzonych opisów wszystkich obiektów dokonano wyboru obiektów do szczegółowych badań i omówienia w pracy. Przyjęto, że będą to wybrane obiekty, z grupy obiektów istniejących i znajdujące się na terenie polskiej części dawnego Księstwa Cieszyńskiego. W ramach analizy określono też poszerzony zakres parametrów, które zostały uwzględnione w ich opisie, a które w dużej części pochodziły z własnych badań terenowych.

Ostatnim elementem, wynikającym z tematu pracy, jest określenie typologii badanej grupy obiektów rezydencjonalnych (czyli przypisanie ich do wyodrębnionych wcześniej wstępnie typów oraz uszczegółowienie typologii) Element ten zawiera podsumowanie pracy. Bazując na zidentyfikowanych parametrach dokonano przekrojowej analizy sporządzonych opisów rezydencji, w celu wyznaczenia elementów typowych. Tym samym podjęto próbę zdefiniowania cech typowych dla rezydencji szlacheckich Księstwa oraz próbę wyodrębnienia szczegółowej typologii rezydencji. Tak opracowana typologia ma charakter porządkujący, gdyż ogromne zróżnicowanie architektoniczne badanych

obiektów i ich wielokrotne przebudowy czy modernizacje spowodowały, że wiele cech obiektów ma charakter unikalny.

Zebrano lub opracowano znaczną ilość materiałów dotyczących stanu pierwotnego badanych obiektów oraz ich historycznych przekształceń. Materiały te zebrano w ramach badań własnych, analizy materiałów archiwalnych i współpracy z miejscowymi historykami. Wykonano też kwerendę badawczą wskazującą na brak całościowego opracowania przedmiotowej tematyki. Istnieją wydania albumowe lub opisy cząstkowe jednak nie istnieje przeglądowa analiza obiektów rezydencjonalnych Księstwa.

Wszystkie przedstawione powyżej elementy złożyły się na decyzję o wyborze wskazanego tematu pracy doktorskiej. Praca ta ma w swoim zamiarze stanowić także cegiełkę w działaniach na rzecz zachowania dziedzictwa kultury ziemi cieszyńskiej.

I.3. Hipoteza badawcza

Przeprowadzone badania przedwstępne odnoszące się do określenia typologii obiektów rezydencjonalnych będących własnością szlachecką oraz do dostępności materiałów źródłowych pozwoliły na wskazanie kilku istotnych aspektów przyszłych badań naukowych odnoszących się do tematyki niniejszej pracy. Dotyczyły one zarówno typów obiektów rezydencjonalnych występujących w obszarze badań jak i dostępności materiałów źródłowych oraz kwestii systemowej analizy tematyki podejmowanej w niniejszej pracy. Uwzględniając wyniki wskazanych analiz, które identyfikowały istotne dla tematyki pracy problemy badawcze, opracowano hipotezę badawczą niniejszej dysertacji w brzmieniu:

Istnieje możliwość opracowania klasyfikacji rezydencji szlacheckich Księstwa Cieszyńskiego, bazującej na typologii obiektów rezydencjonalnych, uwzględniając w niej trzy podstawowe typy obiektów rezydencjonalnych (zamek, pałac, dwór), które liczebnie dominują w obszarze badań, wraz ze wskazaniem ich podtypów, o ile będą one możliwe do określenia oraz ich przekształceń.

W oparciu o tak zdefiniowaną hipotezę możliwe jest precyzyjne ujęcie szczegółowych aspektów tematyki badawczej prezentowanej w pracy, a mianowicie: jej problemu naukowego oraz zagadnień i pytań badawczych, jej celu oraz jej zakresu.

I.4. Problem naukowy oraz zagadnienia i pytania badawcze

Ze względu na przyjęty zakres tematyczny opracowania w pracy nie postawiono tezy naukowej. Problem naukowy i jego rozwinięcie sformułowano w postaci listy zagadnień i pytań badawczych.

Problem naukowy pracy zdefiniowano jako uzupełnienie istniejącego braku w zakresie całościowego i wnikliwego opracowania naukowego dotyczącego wszystkich rezydencji Księstwa Cieszyńskiego w okresie jego istnienia. Aktualne opracowania są wycinkowe, a materiały źródłowe rozproszone. Istnieją jedynie pogłębione monografie odnoszące się do poszczególnych obiektów. Prowadzone były także, w ograniczonym zakresie, prace dotyczące ogólnej inwentaryzacji analizowanych obiektów (w ramach ogólnoczeskiej inwentaryzacji wszystkich obiektów pałacowych, dworskich i folwarcznych). Jednakże prace przeprowadzono jedynie na terenie Czech, natomiast w Polsce nawet ogólna inwentaryzacja obiektów rezydencjonalnych Księstwa Cieszyńskiego nie była prowadzona. Zakres braków w zakresie badań tematu omówiono szczegółowo w rozdziale dotyczącym stanu badań.

W ramach tak zakreślonego problemu naukowego zdefiniowano kilka podstawowych **zagadnień badawczych**:

- rozpoznanie jakie cechy formalne, stylowe, kompozycyjne, funkcjonalne i przestrzenne posiadają typowe obiekty rezydencjonalne występujące na obszarze opracowania
- rozpoznanie czy zidentyfikowane cechy dają podstawę do stworzenia typologii w oparciu o przyjęte w pracy kryteria typologiczne,
- rozpoznanie przesłanek kwalifikowania obiektów jako będących własnością szlachecką lub będących obiektami rezydencjonalnymi
- rozpoznanie historii badanych obiektów, sposobu użytkowania oraz ich roli kulturotwórczej,
- rozpoznanie formy, struktury, materiałów oraz stanu zachowania badanych obiektów,
- rozpoznanie relacji badanych obiektów z otoczeniem,
- rozpoznanie cech obiektów pod kątem ich systematyki i próby stworzenia typologii,
- rozpoznanie czy wykonana ewidencja obiektów pozwala na generalizację ich typologii.

Przedstawione zagadnienia tworzą oś metodologiczną pracy. Można ją scharakteryzować jako realizację trzech kroków ogólnych:

- wypracowanie ogólnej typologii obiektów (określenie typów podstawowych obiektów rezydencjonalnych i ich głównych parametrów typologicznych, czyli parametrów różnicujących),
- opracowanie rejestru badanych obiektów wraz z opisem typologicznym (charakterystyka głównych parametrów typologicznych obiektów),
- opracowanie typologii badanych obiektów rezydencjonalnych na podstawie analizowanych parametrów typologicznych.

Celowość tak określonego problemu badawczego wynika z faktu, że ciągle zmienia się stan badanych obiektów. W wyniku ich niszczenia lub nieprawidłowo prowadzonych prac budowlanych traci się możliwość dokumentowania stanu pierwotnego zabytków. W toku realizacji tej pracy kilkanaście obiektów popadło w zupełną ruinę a kilka zostało rozebranych na wniosek organów administracji architektoniczno - budowlanej lub bez formalnej zgody. Temat podjętej pracy wskazuje na potrzebę ochrony i promocji dziedzictwa kulturowego obszaru byłego Księstwa Cieszyńskiego, do czego materiały zawarte w pracy mogłyby zostać wykorzystane.

Brak istniejących opracowań dotyczących wskazanej klasy obiektów na terenie Księstwa oraz wycinkowość dotychczasowych badań wskazują na ważność opracowania w kontekście archiwizacji informacji architektonicznych oraz ochrony i konserwacji zabytków a także wiedzy o historii architektury (rezydencji szlacheckich) badanego regionu.

I.5. Cel pracy

Praca, ze względu na swój rozległy zakres, zarówno tematyczny jak i metodologiczny, charakteryzuje się różnorodnością celów cząstkowych. Można je sprowadzić do następujących czterech:

- cel naukowy,
- cel metodologiczny,
- cel aplikacyjny,
- cel dydaktyczno-popularyzatorski.

Pierwszy z nich, czyli **cel naukowy**, wynika z problemu naukowego pracy. Można go określić jako uzupełnienie i uporządkowanie wiedzy w zakresie obiektów rezydencjonalnych Księstwa Cieszyńskiego będących własnością szlachecką. Obejmuje on zarówno sporządzenie ogólnego rejestru wszystkich zidentyfikowanych obiektów tego typu oraz rejestru szczegółowego wybranych

obiektów. W ramach tego celu wskazać należy analizę cech typologicznych wybranych obiektów oraz wypracowanie ich synkretycznej typologii.

Następny, **cel metodologiczny**, odnosi się do rozwoju metodologii badań typologicznych. Jego elementem jest między innymi opracowanie narzędzi badań i oceny typologicznej obiektów (karty i oznaczenia obiektów). Dzięki tym elementom możliwe jest prowadzenie badań porównawczych obiektów oraz wyznaczanie ich parametrów podobieństwa. Tym samym realizacja tego celu prowadzi do opracowania podstaw tworzenia typologii obiektów tego rodzaju

Cel aplikacyjny dotyczy wypracowania wiedzy w zakresie stanu początkowego oraz przekształceń obiektów, oceny stanu ich zachowania oraz określenia wytycznych konserwatorskich, które możliwe by były do dalszego wykorzystania. To ostatnie wynika z faktu, że wiele tego typu obiektów, które przetrwały, podlega zmianie sposobu użytkowania najczęściej na obiekty o funkcji hotelowej.

Ostatnim jest **cel dydaktyczno-popularyzatorski**. Istotą tego celu jest popularyzacja tematu w zakresie badań zarówno historycznych jak i odnoszących się do historii architektury. Dotyczy to zwłaszcza współpracy z Muzeum Ziemi Cieszyńskiej w Cieszynie. Natomiast z drugiej strony cel ten wskazuje na możliwość wykorzystania zawartych w pracy materiałów do dalszych badań.

I.6. Zakres pracy

Zakres pracy uwzględnia wiele aspektów wynikających z jej tematyki. Za najważniejsze aspekty dotyczące zakresu pracy uznano:

- zakres przedmiotowy,
- zakres obszarowy,
- zakres czasowy,
- zakres merytoryczny.

Zakres przedmiotowy pracy odnosi się do rezydencji szlacheckich. W wyniku wstępnej analizy tej tematyki określono, że są one reprezentowane przez trzy podstawowe typy a mianowicie: zamek, pałac i dwór (szczegółowa definicja obiektów tego typu jest jednym z celów szczegółowych pracy). Ustalono też, na potrzeby sporządzenia ogólnego rejestru obiektów, że w jego zakresie uwzględnione zostaną także dwory folwarczne. Jak wspomniano poprzednio część z nich, przed przekształceniem w folwarki było dworami szlacheckimi przejętymi przez właścicieli wielkich majątków lub Komorę Cieszyńską reprezentującą majątek książąt cieszyńskich.

Dla celów pracy przyjęto definicję szlachty o charakterze rozszerzającym. W zakresie pracy definicja szlachty oznacza wyższą warstwę społeczną, w społeczeństwie feudalnym lub nowożytnym, mającą prawo do herbu i posiadającą przywilej społeczny posiadania ziemi. Tym samym definicja ta pozwala objąć terminem szlachta zarówno średniowieczne rycerstwo¹ i arystokrację,² poza samodzielnymi seniorami (samodzielnymi władcami) oraz nowożytną szlachtę dziedziczną, w tym arystokrację, jako szlachtę wyższą.³ Stąd też do szeroko rozumianej szlachty zaliczyć też można książąt cieszyńskich od momentu złożenia przez nich hołdu lennego królowi Czech. Szlachtą są też tytularni książęta cieszyńscy z dynastii Habsburgów (arcyksiężęta).

Następnym elementem jest **zakres obszarowy**. Terytorium Księstwa nie ulegało znacznym zmianom. Jedynie jego północna granica zmieniała się w czasie. Przykładem może być spór z Księstwem Raciborskim o Pielgrzymowice lub kwestia formalnej przynależności pałacu w Chałupkach (jedyna miejscowość Księstwa leżąca po prawej stronie Odry, lecz uwzględniana na XVIII-wiecznych mapach Księstwa). Znaczące zmiany zaszły po wojnie śląskiej, gdy północna granica Księstwa stała się granicą państwową z Królestwem Prus. Po stronie pruskiej znalazły się wtedy takie miejscowości jak Gorzyce, będące wcześniej częścią Księstwa.

Wszystkie te miejscowości (leżące obecnie po polskiej i czeskiej stronie granicy) uwzględniono w ogólnym rejestrze obiektów. W rejestrze szczegółowym uwzględniono jedynie obiekty znajdujące się w miejscowościach będących częścią Księstwa przez cały okres jego istnienia leżące teraz po polskiej stronie granicy.

Zakres czasowy pracy związany jest z okresem istnienia księstwa, czyli latami 1290–1918. W związku z tak długim okresem w rejestrze ogólnym uwzględniono, w postaci osobnych kart, znaczące zmiany w strukturze rezydencji. Dotyczyło to przypadków, gdy na miejsce rozebranego dworu rycerskiego lub zamku postawiono nowy dwór lub pałac. Przyjęto, że nie można tak znaczącej zmiany kwalifikować jedynie jako współcześnie rozumianej przebudowy, chociaż zdarzało się, że nowy budynek był posadowiony na starych piwnicach zamkowych (jak dwór w Błędowicach Dolnych). W przypadku zwykłych przebudów nie tworzone odrębnych kart charakterystyki obiektów.

Zakres merytoryczny odnosi się do stosowanego podejścia badawczego. Ze względu na specyfikę tematyki przyjęto odpowiadający jej dobór metod

¹ F. Kusiak, *Rycerze średniowiecznej Europy łacińskiej*. PIW, Warszawa 2002.

² D. Crouch, *The Birth of Nobility: Constructing Aristocracy in England and France, 900-1300*. Routledge, New York 2014. A. Duggan (red.), *Nobles and Nobility in Medieval Europe: Concepts, Origins, Transformations*. The Boydell Press, Woodbridge 2002.

³ M. J. Sayer, *Nobles and Nobilities of Europe: A History of Structures, Law and Institutions*. I. B. Tauris, London 2020. W. Demel, S. Schraut, *Der deutsche Adel: Lebensformen und Geschichte*. Beck, München 2014. H. Siegert, *Adel in Österreich*. Kremayr & Scheriau, Wien 1971.

badawczych. W pierwszej kolejności wykorzystano badania archiwalne oraz badania terenowe (*in situ*). Badania archiwalne opierały się na wykorzystaniu metod stosowanych w badaniach historycznych. Korzystano zwłaszcza z: wyszukiwania, identyfikowania, selekcjonowania oraz grupowania informacji źródłowych. Korzystano także z analizy map, a zwłaszcza z tych wchodzących do I-szego, II-giego oraz III-ciego mapowania austriackiego (odpowiedni 2-ga połowa XVIII wieku, I-sza połowa XIX wieku oraz przełom XIX i XX wieku). W opisie obiektów starano się także wykorzystać austriackie mapy katastralne. W ramach badań terenowych wykonana została dokumentacja fotograficzna. W ramach opracowania wyników wykorzystano tabele zestawcze, typologię obiektów i metodę porównawczą.

Uwzględniając powyższe w zakres pracy weszły:

1. do rejestru ogólnego obiekty reprezentujące 179 lokalizacji (w sumie 379 kart charakterystyki obiektów, uwzględniając obiekty wzniesione na miejscu obiektów starszych; najczęściej dotyczyło to zastępowania obiektów średniowiecznych obiektami nowożytnymi),
2. do rejestru szczegółowego obiekty reprezentujące 18 przykładów istniejących obiektów rezydencjonalnych znajdujących się w polskiej części Śląska Cieszyńskiego (przy czym ich stan istniejący jest bardzo zróżnicowany). Rejestr poprzedzono analizą zamku w Cieszynie jako głównej rezydencji ziemi cieszyńskiej, wybudowanej przed powstaniem Księstwa Cieszyńskiego, a tym samym wykraczającej poza ramy czasowe warunkujące wybór obiektów, określone w pracy. Zamek cieszyński, posiadający kluczowe znaczenie centrotwórcze i kulturotwórcze dla Księstwa, nie doczekał się dotąd zbiorczej analizy przekształceń przestrzennych, dlatego też postanowiono zamieścić w niniejszej pracy przeprowadzone w tym zakresie szczegółowe badania autorskie. Analizy te uzupełniają brak wiedzy w tym zakresie, a zarazem tworzą obszerne tło dla zasadniczych badań szczegółowych wybranych obiektów.

Wyboru obiektów do badań szczegółowych dokonano zgodnie z opisanym zakresem pracy, biorąc po uwagę fakt, że obiekty te:

- są lub były obiektami **istniejącymi** w czasie prowadzenia badań;
- są **zlokalizowane po polskiej stronie** granicy dawnego Księstwa Cieszyńskiego, co ułatwia dostęp do materiałów archiwalnych oraz umożliwia analizę i stawianie wniosków opartych o polskie prawodawstwo (budowlane oraz dotyczące ochrony zabytków);
- **czas ich powstania** mieści się w granicach czasowych istnienia Księstwa Cieszyńskiego;
- reprezentują **różne typy i podtypy** obiektów rezydencjonalnych

Załącznik I - Indeks wyszczególnionych obiektów i ich cech jest wynikiem badań ogólnych przeprowadzonych na podstawie badań materiałów przedstawionych w Załączniku II. Na podstawie zebranych informacji i utworzonych baz obiektów opracowano bazę danych zawierającą opisy cech architektonicznych badanych obiektów.).

Załącznik nr II zawierający wyszczególnienie szlacheckich obiektów rezydencjonalnych Śląska Cieszyńskiego jest suplementarną częścią pracy przedstawioną na nośniku cyfrowym pokazującą materiał na podstawie którego prowadzono badania (rejestr liczy 3027 stron plus uzupełnienia).

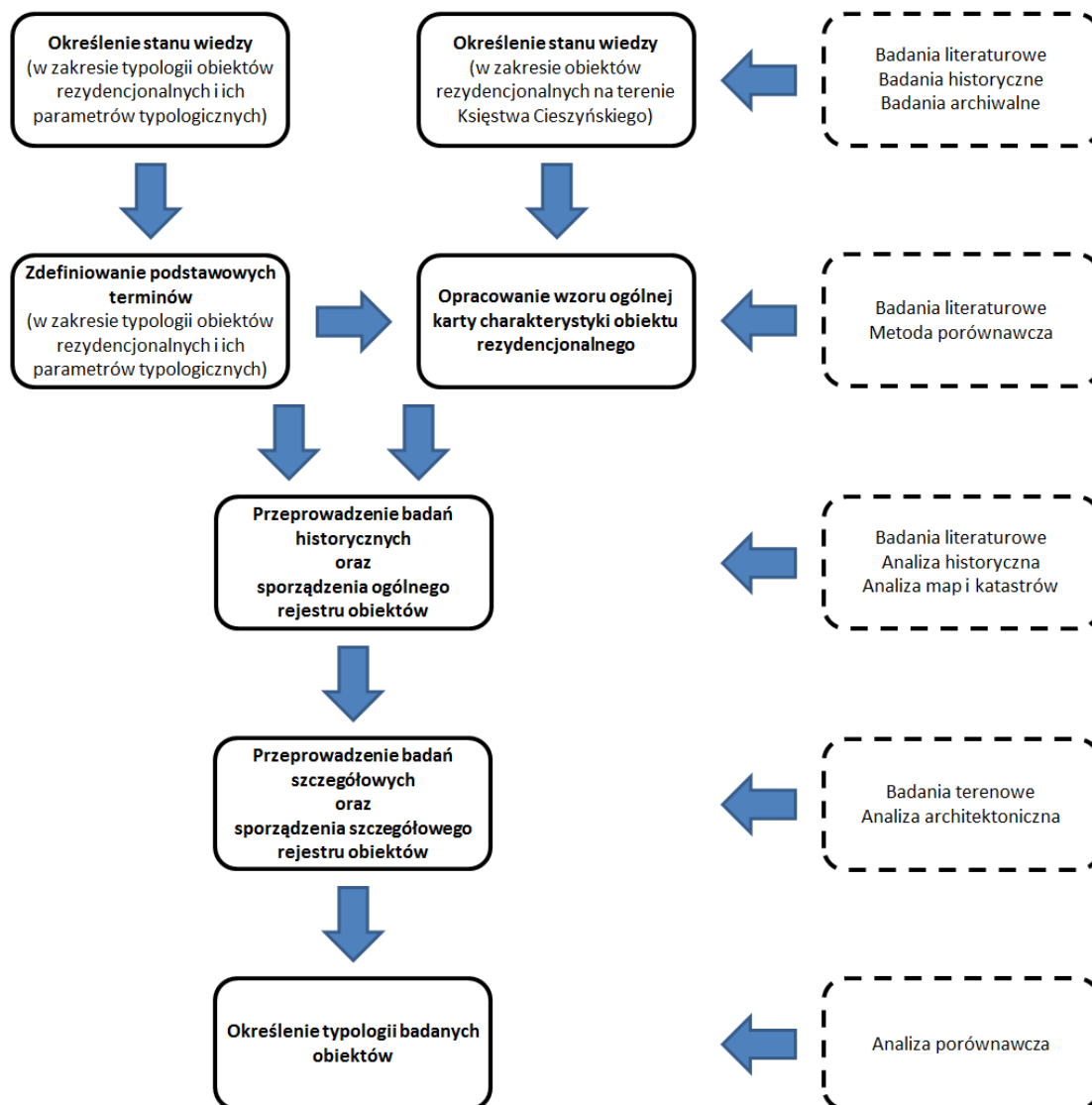
Wszystkie karty badawcze zawierające dane zebrane podczas badań archiwalnych, bibliograficznych oraz badań in situ, wraz z opisem charakterystyki wskazanych obiektów, jak i badań szczegółowych (18 obiektów) stanowią integralną część opracowania (Załącznik nr III).

I.7. Metodyka badań i struktura pracy

Podejście badawcze zastosowane w pracy wiąże się z realizacją kilku różniących się metodycznie etapów. Schemat tych etapów wraz ze stosowanymi podejściami metodycznymi przedstawiono na rys. I.1. W **pierwszym etapie**, na podstawie badań historycznych (zwłaszcza bibliografia i materiały źródłowe z zakresu historii) określono stan wiedzy dotyczący typologii obiektów rezydencjonalnych i definicji pojęcia rezydencji. To zagadnienie stanowiło zadanie pierwsze tego etapu.

Zadaniem drugim było określenie stanu wiedzy dotyczącego obiektów rezydencjonalnych na obszarze Księstwa Cieszyńskiego. W zadaniu tym wykorzystano badania historyczne (zwłaszcza bibliografia i materiały źródłowe z zakresu historii regionu). Dodatkowo wykorzystano badania archiwalne. Prowadzono też kwerendę w muzeach regionu (zwłaszcza w Muzeum Śląska Cieszyńskiego) i w pracowniach konserwacji zabytków oraz korzystano ze zbiorów prywatnych miejscowych historyków. Głównie są to zbiory Mariusza Makowskiego, wieloletniego kustosa Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie oraz pierwszego kustosa na Zamku w Groźcu, które udostępnił na potrzeby poniższego opracowania.

Rezultatem tego etapu pracy były materiały pokazujące stan obecnej wiedzy w zakresie problematyki rezydencji Śląska Cieszyńskiego. Na bazie tych opracowań możliwym było przejście do etapu drugiego.

Rys.I.1. Ogólny schemat metodyki badań

Opracowanie własne

Etap drugi składał się też z dwóch zadań. Zadanie pierwsze dotyczyło zdefiniowania pojęcia rezydencji (obiektu rezydencjonalnego) oraz zdefiniowania obiektów poszczególnych typów. Określono też parametry typologiczne charakteryzujące obiekty rezydencjonalne. W zakresie tego zadania korzystano z badań bibliografii i metody porównawczej. W ramach zadania drugiego, na bazie wypracowanych rozwiązań oraz wynikach badań stanu wiedzy o obiektach rezydencjonalnych Księstwa Cieszyńskiego, opracowano wzory kart charakterystyki obiektów rezydencjonalnych wykorzystane do sporządzenia rejestru ogólnego obiektów.

Trzeci etap, obejmował przeprowadzenie badań historycznych, badań in situ oraz opracowanie ogólnego rejestru obiektów rezydencjonalnych Księstwa Cieszyńskiego. Obiekty identyfikowano i opisywano korzystając ze źródeł

historycznych i analizy bibliografii. Korzystano także z wywiadów z historykami regionu. W opracowywaniu listy obiektów i ich charakterystyki bardzo pomocnymi okazały się analiza map historycznych regionu oraz analiza dostępnych katastrów. Odpowiednie informacje tego typu zamieszczono w kartach charakterystyk.

Rezultatem tego etapu było opracowanie rejestru ogólnego obiektów rezydencjonalnych badanego regionu. W sumie obejmuje on 5 tomów kart charakterystyk obejmujących 179 lokalizacji. Uzupełnia go tom 6-ty z informacjami dodatkowymi i przekrojowymi.

Etap czwarty polegał na opracowaniu szczegółowych kart charakterystyki wybranych, przykładowych 18 obiektów rezydencjonalnych. Wybrano obiekty o różnym charakterze i różnym stopniu zachowania, leżące w polskiej części Śląska Cieszyńskiego. Taki wybór był podyktowany dążeniem do przedstawienia w rejestrze szczegółowym istniejącej różnorodności form i stanu zachowania obiektów rezydencjonalnych regionu. Istotną częścią tego etapu były badania terenowe. W ich trakcie zweryfikowano zebrane wcześniej informacje oraz sporządzono dokumentację fotograficzną obiektów. W ramach tego etapu opracowano też analizę rezydencji książęcych w Cieszynie. Zamek w Cieszynie jest szczególnym obiektem dla ziemi cieszyńskiej będąc siedzibą władcy powstałego w 1290 r. Księstwa Cieszyńskiego, pełniąc rolę centro- i kulturotwórczą. Jednak dla tak ważnego dla regionu obiektu nie przeprowadzono wcześniej badań w takim zakresie. Jego analiza poprzedza badania szczegółowe 18 wybranych do badań obiektów.

W ramach **etapu piątego**, dokonano analizy zebranego materiału korzystając z metody porównawczej i opracowano typologię badanych obiektów. Wskazano na formy tych obiektów i charakterystyczne dla nich parametry. Dzięki sporządzonym kartom charakterystyki możliwym stało się porównywanie różnych parametrów i uzyskiwanie informacji przekrojowych.

Przyjęta metodyka postępowania badawczego wykorzystana została w celu osiągnięcia określonych uprzednio celów pracy w ramach sformułowanego jej zakresu. Pozwoliła ona na wskazanie następującej szczegółowej struktury pracy (przedstawiono ją w formie uproszczonego spisu treści pracy):

I. STAN WIEDZY i DEFINICJE POJĘĆ

- I.1. Rozpoznanie stanu wiedzy i źródeł w przedmiocie opracowania
- I.2. Rozpoznanie stanu wiedzy w zakresie terminologii oraz definiowanie pojęć użytych w pracy
- I.3. Opracowanie narzędzia badawczego w postaci zestawienia wzorców typologicznych dla badanych obiektów

II. PRZEPROWADZENIE BADAŃ OGÓLNYCH

- II.1. Analiza historyczna procesu rozwoju obszaru opracowania ze szczególnym uwzględnieniem rozwoju architektury i założeń rezydencjonalnych
- II.2. Badania źródeł i publikacji w zakresie obszarowym dla określenia lokalizacji badanych obiektów
- II.3. Badania in situ w zakresie obszarowym dla potwierdzenia lokalizacji badanych obiektów oraz ocena ich stanu zachowania
- II.4. Konstrukcja zbiorczej karty badawczej dla zestawienia zebranych danych, cech obiektów oraz wstępna typologia
- II.5. Przyjęcie kryteriów wyboru obiektów do badań szczegółowych
- II.6. Spis obiektów w ramach badań szczegółowych

III. PRZEPROWADZENIE BADAŃ SZCZEGÓŁOWYCH

- III.1. Analiza przekształceń zamku w Cieszynie – rezydencji książęcej, jako obiekt wyodrębniony z głównego toku badań szczegółowych
- III.2. Wybór obiektów
- III.3. Szczegółowe badania źródłowe oraz in situ wybranych obiektów
- III.4. Konstrukcja karty badań szczegółowych dla zestawienia zebranych danych i ich cech oraz przyporządkowania typologiczne
- III.5. Wnioski końcowe

IV. WNIOSKI KOŃCOWE Z BADAŃ

V. ANEKSY

- Załącznik I. *Indeks wyszczególnionych obiektów i ich cech*
- Załącznik II. *Wyszczególnienie szlacheckich obiektów rezydencjonalnych Śląska Cieszyńskiego – karty charakterystyki (karty zbiorcze badań ogólnych zawierające wyniki badań 178 obiektów)*
- Załącznik III. *Opis monograficzny wybranych obiektów rezydencjonalnych omawianego obszaru badań (karty zbiorcze badań szczegółowych zawierające 18 szczegółowych opisów wybranych obiektów)*

Zaprezentowana metodyka badań i wynikająca z niej struktura pracy stanowiły narzędzie, które pozwoliło na realizację celów całej pracy w ramach zakreślonych jej zakresów.

II. STAN WIEDZY ORAZ DEFINIOWANIE POJĘĆ

II.1. Rozpoznanie stanu wiedzy i źródeł w przedmiocie opracowania

Stan wiedzy odnoszący się do tematyki dotyczącej obiektów rezydencjonalnych Księstwa Cieszyńskiego lub nawet szerzej Śląska cieszyńskiego jest bardzo ograniczony. Stanowi on obszar badawczy, którym zajmują się tylko nieliczni badawcze w ograniczonym zakresie. Zakres dostępnych materiałów sprowadzić można do czterech ich grup:

- materiały archiwalne, dokumentacja i ikonografia dotyczące poszczególnych obiektów,
- prace naukowe i opracowania badawcze dotyczące zarówno zagadnień ogólnych jak i mające charakter monograficzny,
- prace i działania popularyzatorskie, związane z krzewieniem wiedzy dotyczącej Śląska Cieszyńskiego i jego historii,
- pozostałe materiały w zakresie przedmiotu badań.

Udział poszczególnych grup, w bibliografii pracy jest zróżnicowany. Dominują w niej materiały związane z grupą drugą (prace naukowe). W najmniejszej mierze wykorzystane zostały materiały związane z grupą ostatnią. Poniżej przedstawiono zestawienie ogólne wykorzystanych materiałów. Każda pozycja w rejestrze ogólnym i rejestrze szczegółowym (załączniki pracy) została rozszerzona o materiały z nią związane i posiada własną bibliografię. Stąd też w rozdziale analiza tych grup materiałów przedstawiona została w ujęciu przekrojowym, ze zwróceniem uwagi na materiały szczegółowe w ujęciu ilustracyjnym.

II.1.1. Materiały archiwalne, dokumentacja i ikonografia

Pierwsza grupa materiałów, uwzględnionych w badaniach, obejmuje materiały archiwalne, dokumentację i ikonografię. Materiały archiwalne jako zbiór dokumentów przechowywanych wiecześnie (kategorii A) obejmujących m.in. dokumenty takie jak:

- statuty, regulaminy, schematy organizacyjne,
- protokoły z posiedzeń organów kolegialnych,
- sprawozdania, plany, analizy,
- dokumentację kadrową w przypadku osób mających znaczenie dla regionu lub kraju,

- księgi stanu cywilnego,
- rejestry publiczne (hipoteki; notariaty, rejestry zastawów),
- akta sądowe,
- oryginały map, planów,
- dokumentację techniczną o istotnym znaczeniu,

W tej grupie materiałów korzystano głównie z odpisów dokumentów lub materiałów, w których opis tych dokumentów był publikowany.

W zakresie **statutów** korzystano z dokumentów odnoszących się między innymi do powoływania państw stanowych czy też ordynacji, których centrum stanowiły badane rezydencje. Na przykład istnienie wolnego państwa stanowego (niem. Freie Standesherrschaft), jako specyficznej jednostki podziału terytorialnego, istniejącej na Śląsku Cieszyńskim od końca XV wieku do roku 1918.⁴ Jej potwierdzenie pozwala na odróżnienie rezydencji o charakterze dworu od rezydencji o charakterze pałacu, biorąc pod uwagę istnienie funkcji administracyjnej lub politycznej w przypadku rezydencji zidentyfikowanej jako pałac. Na obszarze badań można wskazać przykładowo państwa tego typu: bielskie, bogumińskie, frydeckie i frysztackie.

Pozostałe typy materiałów archiwalnych, poza przedostatnią kategorią, wykorzystywano sporadycznie. Przykładem mogą być protokoły z posiedzeń Sejmu Ziemskiego Księstwa Cieszyńskiego, na bazie których można wskazać właścicieli majątków, a tym samym rezydencji.⁵ Podobny charakter mają inne archiwalia dotyczące poszczególnych majątków jak na przykład akty dzierżawy czy też sprzedaży. Podobne w charakterze są testamenty, w których zawarte są opisy podlegających dziedziczeniu rezydencji, czy też inwentarze majątków.⁶ Wreszcie w zakresie **dokumentacji** korzystano z dwóch źródeł: dokumentacji oryginalnej budynków⁷ i założeń oraz dokumentacji konserwatorskiej.⁸

Większy zakres wykorzystania związany był z oryginałami map, zwłaszcza map trzech austriackich mapowań (I-sze mapowanie: rok 1763, II-gie mapowanie: lata 1836–1842 oraz III-cie mapowanie: lata 1869-1887). Korzystano też z map

⁴ Za K. Maleczyński, Historia Śląska (tom I, do roku 1763, cz. III), s.472: wolne państwa stanowe były *na podstawie specjalnych przywilejów wyłączane z ogólnej administracji i jurysdykcji, ...a ich właściciele podlegali bezpośrednio cesarzowi, z pominięciem książąt i starostów.*

⁵ W księstwie funkcjonował tzw. Sąd Ziemski (Landtag), z którym powiązane były obrady Sejmu Ziemskiego Księstwa, które odbywały się w terminie obrad Sądu. W tym okresie następował zjazd szlachty posesjonatów z terenu Księstwa (za: M. Makowski, Sąd i Sejm Ziemski).

⁶ Na przykład wykorzystanie inwentarza pośmiertnego do charakterystyki dworu w Ustroniu Dolnym (W. Gójniczek, Dwór Jana Tschammera w Dolnym Ustroniu ..., 2016).

⁷ Oryginalną dokumentację projektową z roku 1906 wykorzystano do opisu Zameczku Myśliwskiego w Wiśle jako rezydencji myśliwskiej arcyksięcia (także: M. Sokół, K. Rosłon, Habsburg Hunting Palace in Wisła, 2022).

⁸ We współpracy z Delegaturą w Bielsku Białej Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach sporządzono odpisy planów budynków rezydencjonalnych, objętych ochroną.

Księstwa z roku 1724 oraz z roku 1736. Każdy opis lokalizacji rezydencji w rejestrach jest ilustrowany wycinkami tych map. Wybrano ten zestaw map, gdyż mapy wcześniejsze w sposób mało precyzyjny pozwalają na identyfikację istnienia założeń rezydencjonalnych.⁹ Drugi rodzaj map wykorzystywanych w analizie przedmiotu to mapy katastralne.¹⁰

Ostatnią grupą materiałów, analizowanych w tym podrozdziale, jest **ikonografia** obiektów będących własnością szlachecką, w tym rezydencji.¹¹ Korzystano z dwóch grup materiałów:

- grafik obiektów,
- zdjęć obiektów.

Zdecydowanie mniej liczna jest ikonografia oparta na grafikach. Duża jej część pochodzi z archiwów rodzin byłych właścicieli tych nieruchomości.¹² Część z nich to dokumenty i dzieła sztuki będące własnością muzeów.¹³ Natomiast zdecydowanie bogatsza jest dokumentacja fotograficzna, jednak obejmuje ona dopiero okres od końca XIX wieku. W przypadku pewnej liczby badanych obiektów żadna ikonografia historyczna nie była dostępna.

Ogromny wkład w poszukiwanie i gromadzenie materiału ikonograficznego miał historyk **Mariusz Makowski**, kustosz Muzeum Śląska Cieszyńskiego oraz Zamku w Grodźcu, autor wielu wystaw i publikacji poświęconych historii Śląska Cieszyńskiego. W trakcie wieloletniej znajomości i współpracy dotyczącej badania obszaru Śląska Cieszyńskiego w zakresie historii i architektury przekazał swoje prywatne zbiory ikonograficzne do wykorzystania w przedmiotowej pracy.

Pomimo działań państwa polskiego liczba i jakość posiadanych dokumentów archiwalnych jest niewielka. Poprawiają sytuację archiwalia rodzinne byłych właścicieli rezydencji, jednakże duża część majątków na Śląsku Cieszyńskim została w roku 1918 znacjonalizowana przez państwo polskie i Czechosłowację, a dokumenty uległy zniszczeniu bądź rozszabrowaniu (dotyczy to także stanu archiwów państwowych). Ponadto większość rodzin właścicieli ziemskich Księstwa

⁹ Z map wcześniejszych korzystano incydentalnie do opisu obiektów istniejących w danej lokalizacji już od początku czasów nowożytnych. Korzystano także z map pruskich w zakresie miejscowości przygranicznych (na przykład opis rezydencji w Gorzycach).

¹⁰ Głównie korzystano z map katastru austriackiego z roku 1836 a incydentalnie z map katastru austriackiego z roku 1873. Odpowiednie wycinki tych map załączone są do poszczególnych opisów obiektów w rejestrze ogólnym i rejestrze szczegółowym.

¹¹ W ogólnym i szczegółowym rejestrze obiektów każda karta charakterystyki zawiera całą zebraną ikonografię każdego z nich. Pochodzenie każdego z obrazów wskazano poprzez odpowiednie powołanie literaturowe.

¹² Na przykład widok rezydencji w Zebrzydowicach Dolnych zamieszczony na portrecie braci Mattencloitów z roku 1846 (mal. E. Świerkiewicz), reprodukowany w karcie charakterystyki tej rezydencji.

¹³ Na przykład reprodukcje widoków kamienic szlacheckich na planie Cieszyna z około 1789 roku (własność Muzeum Ziemi Cieszyńskiej).

to obywatele innych państw, stąd też dostęp do archiwów rodzinnych jest znacznie utrudniony. Muzea pozyskują tego typu materiały przy okazji wystaw i rocznic, na które zapraszani są przedstawiciele dawnych rodzin ziemiańskich, a zwłaszcza rodziny arcyksięcia Fryderyka Habsburga, ostatniego faktycznego księcia cieszyńskiego. Na podstawie istniejących dokumentów można śledzić losy rezydencji, jednakże nie można prowadzić rzetelnych badań z zakresu historii architektury.

Jako dodatkowy element należy wskazać trudność w dostępie do map katastralnych w Polsce (konieczność złożenia wniosku we właściwym zasobie mapowym i kupno mapy), w stosunku do sytuacji w Czechach, gdzie mapy katastralne z okresu XIX wieku są opublikowane.

II.1.2. Prace naukowe i opracowania badawcze

Prace naukowe i opracowania badawcze odnoszące się do zagadnień architektury rezydencjonalnej regionu należą do rzadkości nawet na tle publikacji odnoszącej się do całości obszaru Śląska lub tylko obszaru Śląska Górnego. Stąd też w tym podrozdziale, dla celów porównawczych, wskazano także na bibliografię związaną z określonymi obszarami. Materiał źródłowy tej grupy podzielono na cztery grupy:

- literaturę dotyczącą badań poszczególnych obiektów rezydencjonalnych (w tym obiektów położonych w granicach Śląska, a także bardziej szczegółowo w granicach Śląska Cieszyńskiego),
- literaturę dotyczącą badań obiektów związanych z daną rodziną czy też rodem (w tym obiektów położonych w granicach Śląska, a także bardziej szczegółowo w granicach Śląska Cieszyńskiego),
- literaturę dotyczącą badań obiektów rezydencjonalnych występujących na danym obszarze administracyjnym, kulturowym czy też historycznym (w tym obiektów położonych w granicach Śląska, a także bardziej szczegółowo w granicach Śląska Cieszyńskiego),
- literaturę dotyczącą badań wzorców obiektów rezydencjonalnych a także ich przemian (w tym obiektów położonych w granicach Śląska, a także bardziej szczegółowo w granicach Śląska Cieszyńskiego),
- literaturę dotyczącą innego rodzaju budownictwa w badanym regionie.

W przypadku pierwszej grupy obiektów istnieje duża ilość opisów monograficznych założeń rezydencjonalnych. Są to zarówno opisy istniejących obiektów rezydencjonalnych jak i wyniki badań archeologicznych obiektów nieistniejących, a czasem próby odtworzenia takich obiektów na podstawie dokumentów archiwalnych i ewentualnie źródeł ikonograficznych. Ten nurt

publikacji jest także widoczny w odniesieniu do poszczególnych obiektów Śląska,¹⁴ a zwłaszcza Śląska Górnego.¹⁵ Natomiast w przypadku analiz monograficznych obiektów z obszaru Śląska Cieszyńskiego zakres opracowań jest już znacznie uboższy,¹⁶ z wyłączeniem obiektów największych i najbardziej znanych w regionie.¹⁷ Można wskazać, że z perspektywy opisów monograficznych możliwe też jest spojrzenie na rezydencje związane z konkretnymi rodami szlacheckimi, w tym też z obszaru Księstwa Cieszyńskiego.¹⁸ Ten typ materiałów źródłowych odnosi się do drugiego obszaru tematycznego.

W trzecim zakresie tematycznym przedmiot analiz badawczych związany jest z konkretnym obszarem, który cechuje się polityczną, geograficzną czy też kulturową zwartością (w tym przypadku z obszarem Księstwa Cieszyńskiego). Jednakże w tym zakresie, prac o charakterze ściśle naukowym, a odnoszącym się do architektury rezydencjonalnej nie spotkano. Tak zarysowany obszar badań pozwala na wskazanie powiązanych z nim rezydencji o cechach bardziej lub mniej typowych. Opisy, a także badania rezydencji w takim ujęciu mają bardziej przeglądowy charakter. Zwraca się także uwagę na elementy odnoszące się do typologii oraz ewolucji prezentowanych rezydencji, w pewnym powiązaniu do kultury materialnej danego regionu. W taki sposób można scharakteryzować literaturę odnoszącą się do problematyki rezydencji na obszarze całego Śląska.¹⁹

W tej części wskazać też można na opracowania bardziej specjalistyczne.²⁰ Istnieją, lecz w zdecydowanej mniejszej liczbie, opracowania poświęcone

¹⁴ Na przykład: J. A. Bossowski, S. Wrześniński, Pałac we Lwówku Śląskim. K. Guttmejer, Dwór Wettinów w Naroczycach na Dolnym Śląsku.

¹⁵ Na przykład: A. Halor, Pałac dziwnie zapomniany. A. Harkawy, Pałac w Koszęcinie. Badania historyczno-architektoniczne na potrzeby rewitalizacji zespołu pałacowo-parkowego. E. Wyżgoł, B. Szczech, Pałac i dobra rodu Donnersmarcków w Nakle Śląskim. S. Kaczmarczyk, Dwór w Wieszowie w latach 50. XX wieku: zabudowania i instalacje.

¹⁶ Na przykład: R. Dominik, Dzieje zamku w Jaworzu. W. Gojniczek, Dwór Jana Tschammera w Dolnym Ustroniu w świetle inwentarza pośmiertnego z 1689 roku. A. Rebrová, Zámek Fryštát. J. Nevřelová, Zámek v Kravařích v kontextu kulturně historického vývoje ve 20. století.

¹⁷ Na przykład: D. Nawrot, G. Madej (red.), Zapomniani książęta? Sułkowscy w XVIII-XX wieku.

¹⁸ Na przykład: J. Roik, M. Makowski, Saga rodu Saint-Genois D'Anneaucourt – panów na Jaworzu.

¹⁹ Na przykład: R. M. Łuczyński, Zamki i pałace Dolnego Śląska: Przedgórze Izerskie, Pogórze Kaczawskie, Nizina Śląska--część zachodnia. T. Chrzanowski, Architektura zamków i dworów z XVI i XVII wieku na terenie województwa opolskiego. M. Gaworski, Śląsk bez granic, Zamki trzech narodów. M. Gaworski, Śląskie zamki i pałace na starych zdjęciach i pocztówkach. M. Gaworski, Śląskie zamki i pałace. D. Emmerling (red.), Górnośląskie zamki i pałace. E. Szponar-Regulska, Założenia pałacowe nurtu romantycznego na Górnym Śląsku. B. Szczyпка-Gwiazda, P. Ziegler, Zamki i pałace Śląska. Dziedzictwo, tożsamość, arystokracja. I. Kozina, Pałace i zamki na pruskim Górnym Śląsku w latach 1850-1914. B. Guerquin, Zamki śląskie.

²⁰ Na przykład: P. Oszczanowski, „Architektura renesansowych dworów na Dolnym Śląsku”: ekspozycja w Muzeum Architektury we Wrocławiu. K. Łakomy, A. Steuer-Jurek, Układy dworsko-folwarczne w ich kształcie w 2. połowie XIX i z początku XX wieku w krajobrazie współczesnego miasta.

rezydencjom na Śląsku Cieszyńskim.²¹ m.in. opracowanie Tichánka, o podłożu bardziej archeologicznym.²² W ten nurt wpisują się także opracowania autorki dotyczące rezydencji z przedmiotowego obszaru, które wskazują na ogólne elementy typologiczne takiej architektury.²³

Czwarty zakres tematyczny odnosi się do problematyki typologii obiektów budowlanych, w tym także typologii rezydencji, ewolucji jej formuły oraz ogólnych jej wzorców. W tym kontekście, dla obszaru Śląska cieszyńskiego, wspomnieć należy o pracy naukowej, o szerszym tle czasowym, odnoszącej się do architektury klasztorów.²⁴ Ze starszych opracowań jest to monografia dotycząca kościołów drewnianych na Ziemi cieszyńskiej.²⁵ Te trzy opracowania wyczerpują w zasadzie zakres opracowań monograficznych, przekrojowych poświęconych architekturze Śląska Cieszyńskiego. Elementy analiz przekrojowych architektury regionu, a także opisów szczegółowych, w ujęciu historycznym, można znaleźć w opracowaniach historyków Śląska Cieszyńskiego. W największej mierze udział w zachowaniu i analizie historycznej architektury tego regionu mają: Idzi Panic oraz Mariusz Makowski.²⁶ Natomiast największym, systematycznym opracowaniem zabytków Śląska cieszyńskiego są dwa zeszyty wydane w ramach Katalogu zabytków sztuki w Polsce.²⁷ Istnieją także opracowania bardziej zawężone, odnoszące się do poszczególnych miast regionu, jak na przykład: Cieszyna,²⁸ Bielska-Białej,²⁹ czy też Skoczowa.³⁰

Odrębnym, piątym, nurtem publikacyjnym, odnoszącym się do architektury tego regionu są opracowania odnoszące się do budownictwa ludowego regionu.³¹ Kwestie architektury Śląska Cieszyńskiego poruszane są też w opracowaniach

²¹ Na przykład: R. Jeż, D. Pindur (red.), Dom, pałac i zamek w kulturze materialnej Śląska. P. Kufa, Šlechtická sídla na Těšínsku v letech 1789-1840.

²² J. Tichánek, Z. Šerý, Šlechtická sídla na Frýdecko-Místecku.

²³ M. Sokół, Przemiany rezydencji szlacheckich na obszarze Śląska Cieszyńskiego (PAN). M. Sokół, Przemiany rezydencji szlacheckich na obszarze Śląska Cieszyńskiego.

²⁴ B. Uherek-Bradecka, Architektura klasztorów na Śląsku Cieszyńskim i w Księstwie Opawskim do 1939 roku.

²⁵ J. Londzin, Kościoły drewniane na Śląsku Cieszyńskim.

²⁶ Na przykład: I. Panic, M. Makowski (red.), 500 lat ratusza i rynku w Cieszynie 1496-1996 oraz wielotomowe dzieło pod redakcją I. Panica, Historia Śląska cieszyńskiego.

²⁷ E. Dwornik-Gutowska, M. Gutowski, Powiat bielsko-bialski. T. Małkowska-Holcerowa, J. Małkowska-Jurczakowa, Z. Winiarzówna, R. Brykowski, Miasto Cieszyn i powiat cieszyński.

²⁸ Na przykład: W. Iwanek, Klasycyzm w architekturze Cieszyna. J. Spyra (red.), Żydowskie zabytki Cieszyna i Czeskiego Cieszyna. Samek J., Stan i potrzeby zabytków Cieszyna.

²⁹ Na przykład: E. Chojecka, Architektura i urbanistyka Bielska-Białej do 1939 roku: miasto jako dzieło sztuki. E. Janoszek, J. Ochman, Architektura przemysłowa Bielska i Białej w latach 1806-1939. E. Janoszek, Perły architektury Bielska-Białej: budowle kunsztownie cyzelowane. M. Sawicka, Urban villas with gardens in Bielsko-Biała from the turn of the 20th century.

³⁰ Na przykład: L. Herok, Zabytki architektoniczne na terenach wiejskich Gminy Skoczów.

³¹ Na przykład: E. Kubica, W dolinie Żylicy: ze studiów nad architekturą drewnianą Beskidu Śląskiego. D. Tylkowa, Zdobycie i użytkowanie wody we wsiach Beskidu Śląskiego (między innymi architektura studni).

o szerszych zakresach tematycznych i geograficznych, będąc tylko jednym z analizowanych obszarów.³² W podobny sposób tematyka ta jest ujmowana także w opracowaniach czeskich.³³ Literatura ta dotyczy także specyficznych typów budowli jak kościoły,³⁴ czy też schroniska górskie.³⁵ W szerszym kontekście opracowania zawierające opisy, czy też analizy architektoniczne, odnoszą się zwłaszcza do budownictwa ludowego tego regionu, uwzględniając jego specyfikę nie tylko w obszarze materialnym a także kulturowym.³⁶ Istnieje też duża lista opracowań,³⁷ dotyczących obszarów architektury Śląska Cieszyńskiego, a także opracowań historycznych ujmujących te zagadnienia jednakże o bardzo wąskiej specyfice, stąd w opracowaniu nie będą one szczegółowo omawiane.

II.1.3. Prace i działania popularyzatorskie

W zakresie działań popularyzatorskich, jednostkami je prowadzącymi są głównie Muzeum Śląska Cieszyńskiego³⁸ w Cieszynie oraz Muzeum Ziemi Cieszyńskiej (cz. Muzeum Těšínska) w Czeskim Cieszynie.³⁹ Jednostki te bywają także wydawcami materiałów dotyczących różnych aspektów omawianej problematyki, jednakże w większości są to katalogi specjalistycznych wystaw celowych, w ramach których omawiana jest problematyka architektury regionu, w tym architektury rezydencjonalnej. Do opracowań o charakterze przekrojowym, jednak już nie monograficznym zaliczyć można naukowe opracowania Czernka,⁴⁰ i jego

³² Na przykład (poza wymienionymi już w poprzednich analizach): G. Bożek (red.), Architektura modernistyczna Katowic i innych miast polskiego i czeskiego Śląska. C. Thullie, Zabytki architektoniczne ziemi śląskiej. Z. Świechowski, Architektura na Śląsku do połowy XIII w.

³³ Na przykład: Z. R. Nešpor, Encyklopedie moderních evangelických (a starokatolických) kostelů Čech, Moravy a českého Slezska.

³⁴ Na przykład: J. Matuszczak, Studia nad kościołami drewnianymi na Górnym Śląsku. E. Wieczorek, S. Jakubowski, Historic wooden churches in the Silesian province.

³⁵ Na przykład: T. Biesik, Schroniska górskie dawniej i dziś: Beskid Mały, Śląski i Żywiecki.

³⁶ Na przykład: M. Gładyszowa, Górnośląskie budownictwo ludowe. M. Lipok-Bierwaczonek, Z etnograficznych wędrówek po Śląsku: kolekcje Mieczysława Gładysza w Muzeum Śląskim. D. Simonides, P. Kowalski (red.), Kultura ludowa śląskiej ludności rodzimej. B. Bazieliń (red.), Ludowe tradycje: dziedzictwo kulturowe ludności rodzimej w granicach województwa śląskiego. E. Pietraszek, Wieś robotnicza: zarys problematyki socjologicznej.

³⁷ Ł. Konarzewski, Bibliografia historii sztuki i kultury Śląska cieszyńskiego, Cieszyn 2017 (<http://sbc.org.pl/Content/271810/Bibliografia%20historii%20sztuki%20i%20kultury%20C5%9A%20C4%85ska%20Cieszy%20C5%84skiego.pdf>)

³⁸ Na przykład: projekt: Digitalizacja kościołów drewnianych na Śląsku Cieszyńskim – wirtualne zwiedzanie (http://muzeumcieszyn.pl/index.php?option=com_content&task=blogcategory&id=45&Itemid=201)

³⁹ Na przykład: W. Branna, Kapličky, kříže a boží muka na Těšínsku (materiał z wystawy i towarzyszącej jej konferencji).

⁴⁰ P. Czernek, Protestantcka architektura sakralna na Śląsku Cieszyńskim w XX i XXI wieku. P. Czernek, Luksus i funkcjonalność wewnątrz mieszkalnych art deco na Śląsku Cieszyńskim. P. Czernek, Śląsk Cieszyński - od klasycyzmu do nowoczesności. P. Czernek, Ustroń i Wisła – kurorty Beskidu Śląskiego.

albumowe dzieło dotyczące architektury tego obszaru z okresu międzywojennego.⁴¹

Występują także inne prace o tym charakterze.⁴² Ciekawym opracowanie jest także to dotyczące roli żydowskich architektów w kształtowaniu się obrazu Śląska Cieszyńskiego.⁴³ lub Materiały do monografii Wisły od wsi do uzdrowiska Dominika Konarzewskiego

W tym zakresie wzorcową pozycją, o charakterze albumowym, jest przekrojowe opracowanie Mariusza Makowskiego (byłego kustosa zbiorów fotograficznych Muzeum Śląska Cieszyńskiego).⁴⁴

II.1.4. Pozostałe materiały w zakresie przedmiotu badań

Materiały pozostałe obejmowały trzy grupy, które w różnym zakresie wykorzystano do zakresu pracy. Do tych grup zaliczono:

- materiały własne pochodzące z badań terenowych,
- archiwa rodzinne właścicieli lub archiwa byłych właścicieli analizowanych obiektów budowlanych będących własnością szlachecką,
- informacje pochodzące z wywiadów z obecnymi właścicielami analizowanych obiektów budowlanych lub reprezentantami ich byłych właścicieli.

Pierwsza grupa materiałów to dokumentacja fotograficzna oraz rysunkowa i opisy badanych obiektów budowlanych zebrane w trakcie badań terenowych i oględzin wybranych obiektów. Na bazie tych materiałów sporządzono karty zbiorcze badań szczegółowych (Załącznik III). Badania terenowe, szczegółowe dotyczyły wybranych 18 obiektów będących własnością szlachecką i mających, w opinii mieszkańców danego terenu, formę obiektu rezydencjonalnego (najczęściej dworu będącego centrum gospodarstwa rolnego), czyli zwyczajowo określanych jako dwór lub pałac.

Druga grupa to materiały archiwalne pochodzące ze zbiorów właścicieli majątków lub obecnych właścicieli. Grupa ta obejmowała zarówno dokumentację fotograficzną (szerzej ikonograficzną) jak i różnego rodzaju dokumenty odnoszące się do badanych obiektów.

⁴¹ P. Czernek, M. Makowski, Czechosłowacka i polska architektura na Śląsku Cieszyńskim w okresie międzywojennym.

⁴² Na przykład: S. Cader, Sakralna architektura drewniana na terenach przygranicznych Zaolzia. A. Borowik, Sanatorium w Istebnej – perła śląskiego modernizmu.

⁴³ M. Tołbas, Żydowscy architekci w kształtowaniu oblicza miast Śląska Cieszyńskiego.

⁴⁴ M. Makowski, Szlacheckie siedziby na Śląsku Cieszyńskim.

Ostatnia podgrupa materiałów pozostałych to wywiady przeprowadzone z byłymi lub obecnymi właścicielami badanych nieruchomości. Przykładowo wśród obecnych właścicieli nieruchomości, z którymi przeprowadzono wywiad byli: obecny właściciel dworu w Łownicy oraz obecny właściciel zamku w Grodźcu Śląskim.

Materiały tej grupy włączono do kart charakterystyk poszczególnych obiektów, zarówno w rejestrze ogólnym jak i rejestrze szczegółowym.

II.1.5. Wnioski dotyczące rozpoznania stanu wiedzy i badań w przedmiocie opracowania

Dokonany przegląd archiwaliów i publikacji w przedmiocie opracowania pokazał, że brak jest opracowania monograficznego, którego przedmiotem byłoby zewidencjonowanie obiektów rezydencjonalnych na Śląsku cieszyńskim oraz dokonanie typologicznej analizy tych obiektów. Ponadto samo wskazanie takich obiektów w istniejących publikacjach jest nieprecyzyjne. Nie opracowano też systemowego podejścia w tym zakresie. Istnieje odczuwalny brak zarówno wiedzy jak i materiałów dokumentujących podjętą w pracy tematykę badawczą.

II.2. Rozpoznanie stanu wiedzy w zakresie terminologii oraz definiowanie pojęć użytych w pracy

Pomimo dość częstego wykorzystywania pojęcia rezydencji w opisach zarówno historycznych jak i architektonicznych, jego stosowanie jest dość swobodne. Nie zawsze pojęcie to oznacza konkretną budowlę, lecz całe założenie urbanistyczne (często powstałe jednak wokół rezydencji jako jego krystalizatora). W kulturze zwłaszcza niemieckiej pojęcie rezydencja (*niem.* Residentz) oznacza także osadę, miasto, w którym przebywa władca. W tym zakresie używany jest też poszerzony termin Residenzstadt (miasto rezydencjonalne).⁴⁵ Z tego też powodu zdecydowano się poddać definicję pojęcia rezydencji krytycznej analizie związanej z jego zakresem pojęciowym, także w celu wyznaczenia jego atrybutów, które pozwolą na utworzenie spójnej typologii obiektów tego typu, w tym wskazania głównych typów tych obiektów.

⁴⁵ Na przykład: M. Hürlimann, H.-J. Giersberg, Die königliche Residenzstadt Potsdam und Sanssouci. Opracowanie anonimowe, Hôtel aristocratique ou demeure bourgeoise.

II.2.1. Ogólne pojęcie rezydencji

Próba opracowania ogólnej definicji pojęcia rezydencji wynika z dwóch przesłanek. Po pierwsze konieczności doprecyzowania tego terminu, wobec wielości rodzajów obiektów budowlanych i relacji przestrzennych zaliczanych do tej kategorii. Po drugie z konieczności odniesienia się do specyficznej kategorii obiektów, zaliczanych do tych typów na wielokulturowym i wielonarodowościowym terenie, jakim jest Śląsk Cieszyński. Te aspekty spowodowały, że w zakresie stosowanej terminologii, zwłaszcza w źródłach historycznych, występowały w różnych okresach czasowych równorzędnie język polski, czeski i niemiecki. W języku czeskim i niemieckim istnieją odrębne terminy dla obiektu o typie rezydencji, nie zawsze pokrywające się z polskim znaczeniem definiowanych pojęć (na przykład w języku czeskim różne rezydencje szlacheckie/rycerskie reprezentują takie pojęcia jak: *tvrz*, *hrad*, *palác* czy *zámek* a w języku niemieckim: *Burg*, *Schloss*, *Palast*, *Herrehaus*, *Edelhaus* czy *Gutshaus*). Stąd też konieczność wypracowania jednolitego podejścia, z uwzględnieniem tych wielokulturowych realiów.

II.2.1.1. Rezydencja i jej funkcje w dotychczasowych opisach

W literaturze przedmiotu termin rezydencja jest spotykany dość często.⁴⁶ Według Jakimowicz⁴⁷ jako jeden z pierwszych w Polsce użył określenia rezydencja Jan Ostroróg (1565-1622), w ówczesnym rozumieniu tego słowa: „... *gdzie się mieszkawa, a jako to mówią – przy rezydencji*”.⁴⁸ Można więc przyjąć, że ówczesną rezydencję definiuje funkcja mieszkalna, która wraz z funkcją reprezentacyjną, gospodarczą czy obronną w zależności od ich proporcji w obiekcie określa jej typ. W związku z powyższym istotnym jest określenie funkcji budynku, gdyż pozwoli to odnieść się do funkcjonalistycznej definicji rezydencji. W. N. de Bruijn w latach sześćdziesiątych wyróżnił cztery podstawowe funkcje budynku: ochronną,

⁴⁶ R. Aftanazy, A. Baranowski, Materiały do dziejów rezydencji; M. Chorowska, Rezydencje średniowieczne na Śląsku ... (*władców i rycerskie*); K. Hodor, Podmiejskie rezydencje dworsko-ogrodowe w kształtowaniu mikroregionu Rowu Krzeszowickiego (*dwory i pałace*); A. Januszek, Rezydencja królewska w Niepołomicach ...; M. Kseniak, Rezydencja Czartoryskich w Puławach (*książęca*); J. Maroszek, E. Rogalewska, Dwór i rezydencja ziemiańska ...; S. Medeksza, Willa Tezeusza w Nea Pafos: rezydencja antyczna (*rzymska*); A. Miłobędzki, Rezydencja wiejska czy miejska? ... (*szlachecka*); Moskal K., In Castro nostro Tarnoviensi ... (*magnacka*); S. Pytlas, Łódzka burżuazja przemysłowa ... (*pałace oligarchii przemysłowej*); B. Stępniewska, Rezydencje na Śląsku ... (*zamki i pałace*). A. Wedzki, Rezydencja w Szubinie ... (*magnacka*).

⁴⁷ T. Jakimowicz, Rezydencja w Polsce ..., s.317.,

⁴⁸ J. Ostroróg, Kalendarz gospodarski na horyzont komarzeński (opracowany przez W. Chomętowskiego i wydany w 1876 r.)

terytorialną, społeczną i kulturową.⁴⁹ Także w latach sześćdziesiątych C. Norberg-Schulz wyróżnił następujące funkcje:⁵⁰ klimatyczną, ochronną, społeczną i kulturową (symboliczną). Inny układ funkcji podali w latach siedemdziesiątych Hillier i Leaman:⁵¹ organizacyjną, klimatyczną, symboliczną i ekonomiczną. Funkcje te nawiązują do triady Witruwiusza⁵² trwałość (funkcja ekonomiczna), użyteczność (funkcje organizacyjna i klimatyczna) oraz piękno (funkcja symboliczna).

Biorąc pod uwagę wskazane funkcje można wśród nich wyróżnić cztery funkcje podstawowe i cztery dodatkowe, o charakterze jednostkowym lub uzupełniające funkcje podstawowe. Do podstawowych zaliczają się: funkcja ochronna, funkcja klimatyczna, funkcja społeczna i funkcja kulturowa. Funkcja ochronna oznacza ochronę ludzi przed zagrożeniem o dowolnej formie i zakresie a także o dowolnym charakterze.⁵³ Funkcja klimatyczna to zapewnienie odpowiedniego mikroklimatu w obrębie budynku, ze względu na podejmowane aktywności.⁵⁴ Trzecia to funkcja społeczna, czyli umożliwienie tworzenia społecznych relacji w obrębie budynku a także zwartości grupy.⁵⁵ Czwarta funkcja główna to funkcja kulturowa, obejmująca wpasowanie się budynku w jego kulturowe otoczenie⁵⁶ i wyrażająca status jego właściciela w społeczeństwie. Odnosi się ona także do tworzenia więzi z kulturą materialną i tradycją danego regionu lub regionu, który reprezentuje rezydent. Natomiast do funkcji dodatkowych zaliczają się funkcja terytorialna (dominacja nad obszarem budynku, a także możliwość działania w jego obrębie, czyli możliwość uzyskania swoistej samowystarczalności budynku), funkcja organizacyjna (optymalizacja przestrzenna budynku ze względu na aktywności prowadzone w jego obrębie przez poszczególne podmioty społeczne), funkcja symboliczna (budynek stanowi materialny wyraz idei i dążeń jego twórców oraz związków z tradycją) oraz funkcja ekonomiczna (budynek to „konsument” środków inwestycyjnych związanych z jego istnieniem).

⁴⁹ D. J. M. van der Voordt, H. B. R. van Wegen, *Architecture in use*, s.1-2.

⁵⁰ Ibidem, s.2 (Norberg-Schulz C., *Intentions in architecture*. MIT Press, Cambridge 1965)

⁵¹ Ibidem, s.2 (Hillier B., Leaman A., *Architecture as a discipline*. Journal of Architectural Research 1976, Vol. 5, No. 1).

⁵² B. E. Gronostajska, *Teoria Witruwiusza ...*, s.47-48; J. Gubański, *Triada Witruwiusza ...*, s.289-290.

⁵³ L. Piccon, A. Mesbach, *Innovation through a public ...*, s.278; T. Alusik, *Defensive Architecture ...*, s.136; T. Csapó, T. Lenner, *Settlement morphology ...*, s.198.

⁵⁴ E. D. Ehrenkrantz, *Architectural Systems ...*, s.33; P. Keshtkaran, *Harmonization between climate ...*, s.438.

⁵⁵ P. Jones, *The Sociology of Architecture ...*, s.166; L. L. Ligo, *The Concept of Function ...*, s.61; A. Gowans, *Styles and Types ...*, s.91; L. Dean, *The Social Roles of Buildings*, s.144.

⁵⁶ R. Venturi, D. S. Brown, S. Izenour, *Learning from Las Vegas*, s.6-8; B. Hillier, *Space is the machine*, s.14.

Przytoczyć można układ funkcji oparty o strukturę potrzeb Maslowa.⁵⁷ Układ ten ma charakter hierarchiczny.⁵⁸ Najbardziej podstawowa (najniższa) funkcja budynku to funkcja schronienia oraz zdrowotna. Na pozycji drugiej wskazano funkcje pewności i bezpieczeństwa (psychiczne i fizyczne) a także prywatność. Te dwie grupy odpowiadają potrzebom fizjologicznym. Poziom trzeci i czwarty to funkcje społeczne: funkcja bezpieczeństwa finansowego i zysku oraz funkcja przynależności (tożsamości i wspólnoty). Następną grupą funkcji związana jest z aspektem psychologicznym: funkcje indywidualizmu i niepowtarzalności oraz funkcja symbolizująca status posiadacza. W zakresie czwartej grupy (zaawansowane funkcje budynku) wskazano na funkcję kognitywną (źródło wiedzy i nauki) oraz funkcję estetyczną. Ta ostatnia grupa to funkcje transcendentalne.

W polskiej literaturze dominują dwie funkcje definiowane w aspekcie rezydencji a mianowicie funkcja mieszkalna i reprezentacyjna.⁵⁹ Pierwsza z nich mieści się w układzie funkcji klasycznych: funkcji społecznej oraz funkcji organizacyjnej (a także funkcje psychologiczne). Natomiast funkcja reprezentacyjna odnosi się do funkcji kulturowej i funkcji symbolicznej (funkcje psychologiczna oraz transcendentalna). Poza wspomnianymi dwoma wymienia są jeszcze inne funkcje rezydencji: funkcję administracyjną, funkcję gospodarczą i funkcję handlową.⁶⁰ Funkcje te odnoszą się do wszystkich typów rezydencji. Funkcja administracyjna odnosi się do zarządzania obszarem podległym danej władzy, w tym także, co jest bardzo istotne przechowywania dokumentów (jak na przykład akty lenne), środków pieniężnych (skarbiec).⁶¹ Funkcja gospodarcza wiąże się z dążeniem do samowystarczalności gospodarczej, a także z dążeniem do zwiększenia dochodowości majątku (funkcja ekonomiczna). Z niej wynika funkcja handlowa, tak typowa dla polskich dworów szlacheckich. Realizacja wskazanych funkcji wymusza odpowiadającą im strukturę układu architektonicznego danego założenia rezydencjonalnego.

⁵⁷ Hierarchiczny układ potrzeb człowieka od potrzeb fizjologicznych do samorealizacji (fizjologiczne, bezpieczeństwa, przynależności, szacunku i uznania, samorealizacji – estetyczne i poznawcze).

⁵⁸ M. Desai, M. Desai M., J. T. Lang, *The Bungalow in Twentieth Century ...*, s.63-70; T. J. Lang, W. Moleski, *Functionalism Revisited ...*, wstęp.

⁵⁹ T. Jakimowicz, *Rezydencja w Polsce ...*, s.317., P. Lasek, *Mieszkalno-obronne czy obronno-mieszkalne ...*, s.168; P. Lasek, *Nowa moda czy kontynuacja ...*, s.501; Ratajczak T., *Podróże władcy i architektura ...*, s.5.

⁶⁰ P. Lasek, *Mieszkalno-obronne czy obronno-mieszkalne ...*, s.168; P. Lasek, *Nowa moda czy kontynuacja ...*, s.501; T. Ratajczak, *Podróże władcy i architektura ...*, s.6.

⁶¹ N. J. G. Pounds, *The Medieval Castle ...*, s.184; P. Lasek, *Mieszkalno-obronne czy obronno-mieszkalne ...*, s.169.

II.2.1.2. Militarna funkcja rezydencji

Osobnej analizie poddano funkcję obronną / militarną.⁶² Jest ona swoistym uszczegółowieniem funkcji ochronnej. Obejmuje ona wszystkie elementy architektoniczne, które pozwalają na obronę rezydencji przed zewnętrznym atakiem, razem z posiadaniem koszar, a czasami całego garnizonu i magazynu broni oraz miejsc ćwiczeń wojskowych.

Obiekty rezydencjalne mające charakter militarny jako dominujący, w europejskiej kulturze architektonicznej, pojawiają się od początku epoki rzymskiej (ufortyfikowane pałace, a od około V wieku także ufortyfikowane wille) aż do czasów nowożytnych (ufortyfikowane pałace). W rozkwicie epoki rzymskiej symbolem militarnej rezydencji jest rezydencja dowódcy legionu w obrębie ufortyfikowanego obozu stałego (castrum). W późniejszym okresie rzymskim wykształciły się ufortyfikowane wille wiejskie⁶³ oraz całe miasta – castra. System tego typu rezydencji rozwijał się przez całe średniowiecze a jego ostatnimi formami były ufortyfikowane pałace, które tylko poprzez podobieństwo nazwy nawiązują do budowli rzymskich. Natomiast formą odpowiadają one zarówno nowożytnym pałacom, jak i pod względem fortyfikacji reprezentują najnowocześniejsze osiągnięcia sztuki wojskowej. Ten typ rezydencji nosi włoską nazwę „palazzo in fortezza”.⁶⁴ Dopiero wiek XVIII przynosi rezygnację z tego rodzaju obiektów budowlanych (obronnych), jako rezydencji a istniejące zamieniono na twierdze, koszary lub więzienia.

II.2.1.3. Przestrzenny kontekst definicji rezydencji

Oprócz funkcji problematykę rezydencji należy rozpatrywać w jej odniesieniu przestrzennym. Kontekst ten dotyczy rezydencji i jej otoczenia.⁶⁵ Termin rezydencja pojawia się jako synonim głównego budynku jako centralnego elementu systemu jaki tworzy rezydencja oraz związane z nią obiekty i przestrzenie. Ten centralny budynek jest miejscem zamieszkania właściciela (rezydenta) i reprezentanta danej rezydencji. Tym samym rezydencja oznacza jedynie budynek pełniący funkcję rezydencji.⁶⁶ W tym znaczeniu termin rezydencja

⁶² P. Lasek, *Mieszkalno-obronne czy obronno-mieszkalne ...*, s.170;

⁶³ Ciekawym przykładem jest ufortyfikowana farma wiejska przedstawiona na mozaice z 4 wieku n.e. prezentowanej w muzeum Bardo w Tunisie.

⁶⁴ L. Kajzer, *Dwory w Polsce od średniowiecza ...*, s.157.

⁶⁵ G. Kodym-Kozaczko, *System przestrzenny wielkopolskich ...*, s.220.

⁶⁶ R. Aftanazy, A. Baranowski, *Materiały do dziejów rezydencji*, s.22; Kunikowski S., *Materiały do dziejów rezydencji ...*, s.68; A. Kwaśniewski, *Wzorce siedziby szlacheckiej ...*, s.85.

jest wykorzystywany w pracy. Jest to najbardziej współczesne rozumienie tego terminu.

Drugie znaczenie terminu rezydencja odnosi się do samej rezydencji (budynku) jak i jej otoczenia, budynków pomocniczych, budowli o różnym przeznaczeniu oraz także małej architektury.⁶⁷ Tak zakreśloną przestrzeń rezydencji przyjęto w pracy określać terminem założenie rezydencjonalne. Najczęściej do elementów dodatkowych zaliczane są oficyny i budynki gospodarcze. W ten sposób powstają całe założenia rezydencjonalne danego typu.

Pojęcie założenia rezydencjonalnego można zatem zdefiniować jako system wzajemnie powiązanych obiektów budowlanych (budynków oraz budowli) a także innych obiektów architektonicznych, którego punktem centralnym jest budynek rezydencji. Obiekty te tworzą system spójny (wzajemnie powiązany i przyległy, czyli przestrzennie wzajemnie się łączący), przy czym wszystkie pozostałe jego elementy (poza rezydencją) przynależą strukturalnie a także własnościowo do rezydencji.

Trzecie odniesienie przestrzenne dotyczy szerokiego przestrzennie rozumienia pojęcia rezydencji, które można określić jako przestrzeń rezydencjonalna. Oznacza ono pojęcie krajobrazu rezydencjonalnego,⁶⁸ w którym rezydencja stanowi dominantę, i którego komponenty są powiązane własnościowo / strukturalnie z samą rezydencją. Tego typu krajobraz jest już tym samym założeniem ruralistyczno-urbanistycznym. Sam krajobraz rezydencjonalny to krajobraz powstały wskutek zabiegów związanych z jego tworzeniem a mających na celu jego podporządkowanie rezydencji, w celu podkreślenia jej rangi.⁶⁹ Krajobraz taki może mieć bardzo zróżnicowaną powierzchnię, ważnym jest jednak by elementy tworzące założenie rezydencjonalne tworzyły dominantę w tej przestrzeni.

Zagadnienie roli rezydencji, jako dominanty w krajobrazie rezydencjonalnym jest kwestią wielowątkową. Z jednej strony dotyczy rezydencji, jako dominanty pionowej lub poziomej, z drugiej natomiast rezydencja stanowi dominantę kubaturową lub jedynie architektoniczną.⁷⁰ W tym ostatnim przypadku jest to związane z samym rozwiązaniem architektonicznym lub jego walorami estetycznymi lub technicznymi. Ważnym jest także powiązanie samej rezydencji i jej założenia z innymi dominantami krajobrazu rezydencjonalnego jak: miejscem kultu (kościółem), cmentarzem, urzędem publicznym, sądem itp.⁷¹ Przykładem takiego krajobrazu rezydencjonalnego jest między innymi Zamość. Całość założenia

⁶⁷ N. J. G. Pounds, *The Medieval Castle ...*, s.184; P. Lasek, *Mieszkalno-obronne czy obronno-mieszkalne ...*, s.168;

⁶⁸ D. Sikora, *Krajobraz rezydencjonalny – stan ...*, s.83; D. Sikora, *Krajobraz rezydencjonalny w mieście ...*, s.61.

⁶⁹ D. Sikora, *Krajobraz rezydencjonalny – stan ...*, s.84.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ D. Sikora, *Krajobraz rezydencjonalny – stan ...*, s.85.

urbanistycznego została zaprojektowana przez architekta Bernardo Morando⁷² nawiązując do koncepcji miasta idealnego.⁷³ W przypadku krajobrazu rezydencjalnego występują w zasadzie dwie jego odmiany: miejski krajobraz rezydencjalny oraz wiejski krajobraz rezydencjalny. Ten pierwszy dominuje zwłaszcza w obrazie miast średniowiecznych z dominującą pozycją zamku rezydenta natomiast drugi w przypadku wiejskich rezydencji angielskich (określane jako Manor house). Od okresu średniowiecza tak wyrazisty krajobraz rezydencjalny ulega powolnemu rozmyciu zachowując dłużej swoją postać w przypadku siedlisk wiejskich oraz miast prywatnych.⁷⁴

II.2.1.4. Rzymskie archetypy obiektów rezydencjalnych

Korzeni idei współczesnych obiektów rezydencjalnych można poszukiwać w architekturze okresu rzymskiego, a zwłaszcza Cesarstwa. Analiza rezydencji charakterystycznych dla tego zakresu kulturowego pozwala na określenie ich typologii pod względem przestrzennego położenia samej rezydencji w relacji do formuły zasiedlenia obszaru, na którym się ona znajduje. Formuła taka może przyjmować formę zwartą narzucającą w pewnym zakresie kubaturę obiektu (najczęściej założenie urbanistyczne) oraz formę luźną pozwalającą swobodnie kształtować kubaturę (najczęściej założenie ruralistyczne). Jednakże w tym drugim przypadku liczba dodatkowych funkcji, jakie pełni rezydencja musi być większa. Oddalenie od zwartych siedlisk wymusza bowiem większą samowystarczalność obiektu. W tym zakresie Rzymianie definiowali dwa typy obiektów rezydencjalnych: typu domus i typu villa,⁷⁵ przy czym:

- domus to rezydencja miejska ograniczona przez układ urbanistyczny, nawet jeśli to ograniczenie jest pozorne,
- villa to rezydencja pozamiejska, nie ograniczona układem urbanistycznym.

Literatura przedmiotu wskazuje, że rezydencją typu domus jest ta, w której po wejściu występuje atrium (domus projektowano wokół atrium).⁷⁶ Natomiast rezydencja typu villa to ta, w której po wejściu występuje perystyl.⁷⁷ Później ta różnica uległa zatarciu.

⁷² J. Kowalczyk, Czteryście lat Zamościa, s.92.

⁷³ J. Kowalczyk, Zamość--miasto idealne.

⁷⁴ M. Książek, Zagadnienia genezy rozplanowania ..., s.26.

⁷⁵ P. E. Simon, Roman housing, s.12, 55; P. Nash, Mythic Rome, s.56, 58; F. S. Kleiner, A History of Roman Art. ..., s.59-63; D. E. E. Kleiner, Roman Architecture ..., s.52.

⁷⁶ A. Kamm A., The Romans ..., s.139.

⁷⁷ Ibidem.

W zakresie villi Rzymianie wyróżniali dwa jej typy: villa urbana oraz villa rustica.⁷⁸
⁷⁹ Villa urbana to wiejska luksusowa rezydencja położona w bezpośredniej bliskości miasta (dzień drogi) i otoczona formalnym ogrodem.⁸⁰ Natomiast villa rustica położona jest dalej i otoczona była terenami przeznaczonymi na uprawę i hodowlę. Z tego też powodu miała rozbudowane części gospodarczą oraz mieszkalną dla pracowników rolnych. Wśród tych trzech typów za rezydencje, w sensie mieszkalnym i reprezentacyjnym, uznać można obiekty typu domus oraz typu villa urbana.

Do rezydencji typu domus zaliczyć można między innymi Dom Wettiuszów (mała rezydencja reprezentantów średniej klasy)⁸¹ oraz Dom Fauna (rezydencja patrycjuszowska)⁸² odkryte dzięki wykopaliskom w Pompejach. Natomiast do rezydencji typu villa urbana przykładowo zaliczyć można Willę Synistora z Boscoreale⁸³ oraz Willę z Misteriami⁸⁴ z Pompejów. Zaś przykładem rezydencji typu villa rustica może być Willa z Fishbourne określana w literaturze jako pałac.⁸⁵ Wszystkie pałace cesarskie w Rzymie określano jako domus (Augusti, Tiberiana, Transitoria, Aurea, Flavia, Augustana, Severiana).⁸⁶ Ich dominującym elementem był wielki, centralnie położony perystyl. Tym samym reprezentują one rezydencje typu villa, natomiast nazwa wynika prawdopodobnie z ich miejskiej lokacji.

Nietypową rezydencją cesarską była rezydencja cesarza Dioklecjana, określana najczęściej jako pałac.⁸⁷ Jej ruiny znajdują się niedaleko dzisiejszego Splitu (Spalatum). Była też położona w odległości 6 km od stolicy prowincji Salony.⁸⁸ Jednakże jest to założenie wzorowane na stałym obozie legionowym (castrum). Było też siedzibą garnizonu wojskowego. Tym samym winno być raczej określane jako zamek. Natomiast w świetle rzymskiej klasyfikacji obiekt w Spalatum był rezydencją typu villa.

Wskazane typy i rodzaje rezydencji rzymskich dały asumpt do formowania się rezydencji średniowiecznych i nowożytnych, będących ich swoistymi

⁷⁸ B. Taegio (red: T. E. Beck), *La Villa*, s.27-28;

⁷⁹ Występuje jeszcze w literaturze villa suburbana ale odpowiada ona, według wskazanych kryteriów, typowi villa urbana oraz villa maritima będącą obiektem rezydencjalnym na wybrzeżu. Inne różnice są pomijalne. Por. J. R. Clarke, *The Houses of Roman ...*, s.19, A. Marzano, *Roman Villas in Central ...*, s.15.

⁸⁰ P. Nash, *Mythic Rome*, s.58;

⁸¹ D. L. Balch, *Roman Domestic Art. ...*, s.115.

⁸² J. R. Clarke, *The Houses of Roman ...*, s.81-85.

⁸³ B. Bergmann, S. De Caro, J. R. Mertens, R. Meyer, *Roman Frescoes from Boscoreale ...*

⁸⁴ E. K. Gazda, *The Villa of the Mysteries ...*

⁸⁵ A. G. McKay, *Houses, Villas, and Palaces ...*, s.63-64; D. Perring, *The Roman House in Britain*, s.103.

⁸⁶ M. Featherstone, J.-M. Spieser, G. Tanman, U. Wulf-Rheidt, *The Emperor's House ...*, s.3-18.

⁸⁷ J. J. Wilkes, *Diocletian's palace, Split ...*; J. Marasović, T. Marasović, *Diocletian Palace*.

⁸⁸ I. Dvoržak Schrunck, V. Begović, *Diocletian's palace and Split ...*, s.508.

rozwinięciami. Naturalnie straciło na znaczeniu rozróżnienie dominanty wewnętrznej rezydencji w postaci atrium lub perystylu.⁸⁹

II.2.1.5. Podstawowe i poboczne typy rezydencji

Europejski typ rezydencji ukształtował się w okresie średniowiecza. Jego archetypy występowały już, jak wskazano wcześniej, w okresie rzymskim, jednakże ostateczną formułę uzyskała ona w okresie schyłku średniowiecza. Rezydencje te były związane przede wszystkim ze stanem rycerskim, a później wywodzącym się z niego stanem szlacheckim (a zwłaszcza z podziałem na szlachtę zwykłą i arystokrację). Drugi stan mający wpływ na kształtowanie się europejskiej architektury rezydencjalnej to stan duchowny, który w późnym średniowieczu reprezentuje już w znacznej mierze stan szlachecki.

Protoplastą rezydencji średniowiecznych był gród występujący w różnych kulturach na przestrzeni końca epoki rzymskiej i początków średniowiecza w Europie. Grody pojawiły się zarówno w kulturze słowiańskiej (stanowiąc całkowite założenie rezydencjalne)⁹⁰ jak i na przykład brytyjskiej (określane jako burh i będące samodzielną, ufortyfikowaną osadą).⁹¹ Obiekty te stanowiły z jednej strony swoiste nawiązanie do rzymskiego castrum, a z drugiej reprezentowały oddzielne typy architektoniczne poszczególnych grup ludności. Jednym z takich przykładów jest gród Polan, jako odmiana grodu słowiańskiego, pełniącego jednocześnie rolę rezydencji władcy lub jego przedstawiciela w danym rejonie.⁹² Wspomniany gród w czasach średniowiecza przeszedł ewolucję do innych, specyficznych form architektury rezydencjalnej. Jednakże w ostatecznym ujęciu doprowadził do wykształcenia się kolejno oraz poprzez ich zmiany, trzech podstawowych form architektonicznych obiektu rezydencjalnego, a mianowicie: **zamku**, **pałacu** oraz **dworu**. Rezydencje tych trzech wspomnianych typów będą przedmiotem dalszej analizy.⁹³

Jednakże wskazane trzy typy rezydencji nie wyczerpują całkowitego opisu typologii rezydencji w Europie, także częściowo w kontekście obszaru badań (rezydencje szlacheckie). Typologia rezydencji ma także podtekst kulturowy. Na przykład w Wielkiej Brytanii wzmiankowane są dwa odmienne typy rezydencji takie jak contry house oraz townhouse, których zakres znaczeniowy pokrywa się

⁸⁹ E. Brödner, *Wöhnen in der Antike*, s.43, 61. H. Mielsch, *Die römische Villa*, s.37.

⁹⁰ K. Dobkiewiczowa, *W grodach Słowian śląskich*, s.99. J. Roszko, *Pogański książe silny wielce*, s.101.

⁹¹ P. H. Blair, *An Introduction to Anglo-Saxon England*, s.277.

⁹² B. Kostrzewski, *Gród piastowski w Gieczu*, s.23. J. Roszko, *Kolebka Siemowita*, s.132.

⁹³ Por. Ł. Opaliński, *Krótką nauka budownicza Dworów, Pałaców, Zamków podług Nieba y zwyczajui Polskiego*.

z wymienionymi trzema typami rezydencji. Termin *contryhouse* oznacza pozamiejską siedzibę rodzinną rodziny należącej do elity (najczęściej szlacheckiej).⁹⁴ Może ona także być dworem, w sensie pracy, jednakże jej rola jest zdecydowanie szersza, obejmując także rolę polityczną i kulturotwórczą. Natomiast drugi typ rezydencji to *townhouse* oznaczający miejską siedzibę posiadaczy *contry house* (najczęściej londyńską, ale także edynburską).⁹⁵

Dodatkowo w rozdziale wskazane zostaną także inne typy budynków mających charakter rezydencji (szlacheckich). Biorąc pod uwagę analizę literatury pod względem typologii rezydencji wskazać należałoby jeszcze jeden typ rezydencji, a mianowicie *willę*.⁹⁶ Ten typ rezydencji pozwala ująć opisem te obiekty, które mieszczą się w kategoriach zarówno „*country house*” jak i „*townhouse*”, a nie są zamkami, pałacami czy też dworami, omawianymi w tej pracy jako obiekty podstawowe.

Do XVI wieku w Italii termin *villa* oznaczał przede wszystkim rezydencję posiadacza ziemskiego (formę *villa rustica*), będącą centrum jego *latyfundium*,⁹⁷ czyli rezydencję będącą założeniem dworskim. Stanowiła ona jeden z typów rezydencji prowincjonalnych według Serlio (ok. 1545).⁹⁸ Miała zazwyczaj charakter obronny, chociaż od wieku XV pojawiają się *wille* o charakterze nieobronnym.

Rodziną, która zapoczątkowała zmianę w zakresie roli *willi*, jako rezydencji byli Medyceusze.⁹⁹ Ich pierwsze *wille* były przebudowanymi średniowiecznymi dworami obronnymi (*wille* w Trebbio oraz w Cafaggiolo),¹⁰⁰ pierwotnie o typie wieżowym.¹⁰¹ *Villa* w Trebbio to pierwsza *villa* o cechach renesansowych na świecie, chociaż była wynikiem przebudowy starszego obiektu. Natomiast *villa* w Cafaggiolo to najstarszy budynek spośród *willi* Medyceuszy, będący w ich posiadaniu na pewno już w pierwszej połowie XIV wieku. Zaś *villa* w Fiesole¹⁰²

⁹⁴ C. Christie *The British Country House ...*, s.4. D. Cruickshank, *The Country House Revealed ...*, s.6. M. Girouard, *Life in the English Country House ...*, s.2. R. Stewart, *The Town House ...*, s.1-2.

⁹⁵ D. Pearce, *London's Mansions ...*, s.6. C. S. Sykes, *Private Palaces ...*, s.8.

⁹⁶ A. Błażko, M. Skrzypek-Łachińska *Architektura mieszkaniowa ...*, s.8. D. Głazek, *Architektura rezydencjonalna*, s.7.

⁹⁷ D. Costanzo, *What Architecture Means ...*, s.47,50. N. Huse, W. Wolters, *The Art of Renaissance Venice ...*, s.115.

⁹⁸ Te typy to: *dwór*, *forteca*, *mały pawilon* oraz *villa* w typie *villa suburbana*. Serlio wyróżnił też pięć typów rezydencji miejskich: *domy wywodzące się z insuli*, *pałace weneckie*, *pałace i fortece środkowowłoskie*, *pałace obywatelskie/prywatne*, *pałace reprezentujące typ villa suburbana*, p. S. Serlio, M. Nan Rosenfeld, *Serlio on Domestic Architecture ...*, s.50.

⁹⁹ D. Mignani, *The Medicean Villas by Giusto Utens*.

¹⁰⁰ I. Lapi Ballerini, *The Medici Villas ...*, s. 68-70, 71-74.

¹⁰¹ Zarówno rezydencja wiejska (*villa*) jak i miejska (*palazzo*) stanowią rozwinięcie dworu obronnego o cechach wieżowych, D. Costanzo, *What Architecture Means ...*, s.47.

¹⁰² Od roku 2000 uważa się, że projektantem *willi* w Fiesole był Leon Battista Alberti a nie Michelozzo di Bartolomeo Michelozzi. Przemawia za tym po pierwsze podobieństwo tej *willi* do opisu *willi* idealnej w *De Re Aedificatoria* oraz obecność wśród zespołu projektowego Bernardo Rossellino, ucznia Albertiego oraz Antonio Manettiiego, p. D. Mazzini, S. Martini, *Villa Medici a Fiesole ...*, s. 124-125.

uważana jest za pierwszą w pełni renesansową willę na świecie.¹⁰³ Jednakże wszystkie te wille były w części dworami, w rozumieniu tej pracy.

Dopiero willa w Poggio a Caiano może zostać uznana za willę w nowożytnym znaczeniu, jako luksusowe miejsce pobytu i wypoczynku, budowane z uwzględnieniem walorów krajobrazowych.¹⁰⁴ Podobnie jak w Polsce dwór początkowo oznaczał całe gospodarstwo ziemiańskie, tak w Italii XV wieku willa oznaczała całą posiadłość wiejską, można powiedzieć całą rolno-przemysłową farmę.¹⁰⁵

Dom gospodarza, będący centrum takiej willi i jednocześnie rezydencją właściciela takiego latyfundium, oznaczano jako: *cassetta*, *casa*, *casamento* a także *palagio*. Najczęściej używano pojęcia *casa di signore*, co nawiązuje do polskiego dom pański.¹⁰⁶ Dopiero w dobie renesansu nastąpiło zawężenie tego terminu.

Idee dotyczące willi, jako miejsca wypoczynku i relaksu, które ze swoimi willami powiązali Medyceusze,¹⁰⁷ znalazły kontynuatorów w innych rejonach Włoch (poza Toskanią). Takimi rejonami były między innymi Rzym i Wenecja. W Rzymie kardynał Giulio de' Medici zamówił u Raffaello Sanzio da Urbino (Rafaela Santi) projekt i realizację willi znanej dzisiaj jako willa Madama. Nie została ona nigdy w całości ukończona, ze względu na śmierć Rafaela w roku 1520, dwa lata po rozpoczęciu prac.¹⁰⁸ Uczniowie Rafaela, Giulio Romano, Giovanni da Udine oraz Antonio Sangallo Młodszy, ograniczyli znacznie monumentalność założenia tworząc i tak jeden ze sztandarowych przykładów rezydencjalnej willi w Rzymie. Prace zakończyły się w latach trzydziestych XVI wieku (prace budowlane ukończono około 1525 roku), a Małgorzata Parmeńska, od której willa ma nazwę wprowadziła się do niej w 1537 roku.¹⁰⁹ Pomimo ograniczeń w budowie willa ta stała się inspiracją dla wielu innych tego typu założeń.

Największy wpływ na rozpowszechnienie się wzorca włoskiej willi na świecie miał Andrea Palladio. Był on projektantem około 30 willi. Jego wkładem w rozwój idei willi jest zatarcie granicy między budynkiem a ogrodem tworząc spójny krajobraz rezydencjonalny.

¹⁰³ I. Lapi Ballerini, *The Medici Villas ...*, s. 78-81. P. Galeotti, E. Cappugi, *Villa Medici ...*.

¹⁰⁴ I. Lapi Ballerini, *The Medici Villas ...*, s. 42-59.

¹⁰⁵ A. Lillie, *Florentine Villas in the Fifteenth Century ...*, s.24,58.

¹⁰⁶ A także *casa da cittadino* oraz *casa da oste*, p. *ibidem*, s.58.

¹⁰⁷ M. Tiraboschi, *Cafaggiolo: la villa de' Medici ...*. P. van der Ree, G. Smienk, C. M. Steenbergen, *Italian villas and gardens ...*. G. Galetto, *La villa medicea di Poggio a Caiano ...*. S. Bardazzi, E. Castellani (red.), *La Villa Medicea di Poggio a Caiano*. G. Gobbi Sica, *The Florentine Villa ...*. M. Azzi Visentini, *La villa in Italia ...*.

¹⁰⁸ C. Napoleone (red.), *Villa Madama: Raphael's Dream*. W. E. Greenwood, *The Villa Madama Rome ...*, s.28.

¹⁰⁹ W. E. Greenwood, *The Villa Madama Rome ...*, s.30.

W największym stopniu wpływ na kształtowanie się nowożytnej koncepcji willi miał podręcznik architektury Palladia *I quattro libri dell'architettura*¹¹⁰ wydany w roku 1570. W podręczniku tym zdefiniował on, poprzez opis realizowanych projektów, swoją wizję willi. Dla Palladia willa to budynek o centralnym planie. Jego środek stanowi mieszkanie właściciela dworu, dom pański (wł. *abitazione del Padrone*). Natomiast po bokach rozmieszczone są symetrycznie boczne skrzydła robocze (wł. *barchessa, barcòn lub barco*)¹¹¹ zawierające przestrzeń użytkową: kuchnię, mieszkania rolników, stajnie i inne budynki gospodarcze (obora, magazyny żywności, prasy do wina itp.). Elementem charakterystycznym tych skrzydeł był portyk, często zwieńczony wysokimi okrągłymi łukami. Projekt budynku głównego willi palladiańskiej projektowany jest z wyraźnym rozróżnieniem trzech poziomów (piwnica lub niski parter, *piano nobile*, na który to poziom jest dostęp poprzez zewnętrzne schody oraz *antresola*).¹¹²

Zasadniczymi elementami fasady budynku głównego były: pilastry, portyk lub *loggia* z trójkątnym frontonem. Palladio wprowadził także na szerszą skalę, między innymi w projektach swoich willi, porządek wielki,¹¹³ charakteryzujący się pilastrami lub kolumnami obejmującymi przynajmniej dwie kondygnacje.

Idee Palladia, przedstawione w jego dziele, rozpowszechniły się w następnym stuleciu, kształtując oblicze europejskiej architektury. Dotyczyło to zwłaszcza architektury brytyjskiej i jej pochodnych.¹¹⁴ Przykładem brytyjskiej realizacji willi palladiańskiej, w nowożytnej jej koncepcji, jest *Chiswick House* zaprojektowany przez Richarda Boyle'a.

W następnych okresach popularność architektury willowej w Wielkiej Brytanii wzrosła,¹¹⁵ przyjmując najpierw formę willi georgiańskiej a później willi wiktoriańskiej. Willa stała się elementem pośredniczącym pomiędzy miastem a prowincją (wsią) poprzez jednolitą formułę założenia, niezależnie od jego lokalizacji.¹¹⁶ Stała się także stałą siedzibą, rezydencją mieszkalną.¹¹⁷ Nie była określana jako *country house*, lecz jako *house in the country*.¹¹⁸ W okresie georgiańskim krajobraz willowy nadal definiowany jest przez założenie architektoniczne oraz tereny zielone, służące wypoczynkowi i rozrywce. Modelową

¹¹⁰ W zasadzie tytuł to: *I quattro libri dell'architettura, ne' quali, dopo un breue trattato de' cinque ordini, & di quelli auertimenti, che sono piu necessarii nel fabricare; si tratta delle case private, delle vie, de i ponti, delle piazze, de i xisti, et de' tempj.*

¹¹¹ K, Williams, G. Giaconi, A. Palladio, *The Villas of Palladio*, s.88, 92,100.

¹¹² K, Williams, G. Giaconi, A. Palladio, *The Villas of Palladio*, s.62,70.

¹¹³ L. Trevisan, *Palladio: the villas*, s.13.

¹¹⁴ Dotyczy to przede wszystkim architektury amerykańskiej z projektem Białego Domu na czele, p. D. Guinness, J. Trousdale Sadler, *Palladio: a western progress*, s.144-147.

¹¹⁵ S. Hague, *The Gentleman's House in the British Atlantic World 1680-1780*.

¹¹⁶ *Ibidem*, s.64.

¹¹⁷ *Ibidem*, s.63 (ang. *seat*).

¹¹⁸ *Ibidem*. *Country house* to rezydencja dworska, centrum ziemiańsko-przemysłowej posiadłości lub pałacowa, jeśli była też ośrodkiem politycznym, określanym jako *power house*.

willą tego okresu jest Danson House, łączący architekturę palladiańską ze stylem brytyjskich country house. Willa ta została wstępnie ukończona w roku 1768.¹¹⁹ Samo założenie parkowe, ukończone około 1775 roku (obecnie to prawie 81 ha terenów zielonych).¹²⁰

W XIX wieku rezydencje willowe różnych form i kubatur stały się najbardziej powszechne. Willa z tego okresu jest definiowana jako *dom wolnostojący znajdujący się na własnej działce na obrzeżach miasta, często z przybudówkami i skrzydłami*.¹²¹ Definicja pochodząca z XIX wieku definiuje willę jako *wiejską rezydencję z dołączoną ziemią, której część, otaczającą sam dom, jest przeznaczona dla przyjemności, lub innymi słowy jako teren rekreacyjny i służący zabawie a nie zarobkowi*.¹²² Inne opracowanie wskazuje, że XIX wieczne wille dalej były pod silnym wpływem koncepcji włoskich.¹²³ Willa jest także rozumiana jako luksusowa rezydencja, a willę monarchy określa się jako villa regia.¹²⁴

Przedstawiony przegląd pokazuje, jak w wieku XIX willa stała się równorzędną rezydencją klasy wyższej, tym także rezydencją stałą, zwłaszcza niższej warstwy arystokratycznej i szlachty oraz przemysłowców.¹²⁵ Były to zarówno rezydencje wiejskie, podmiejskie jak i miejskie, przy czym wzrost skali urbanizacji powodował, że ogrody willi miejskich w toku XIX wieku stawały się coraz bardziej ograniczone, a układ przestrzeni wewnętrznej przechodził od pasmowego do traktowego.¹²⁶ Stąd też dzisiaj spotyka się w terenach silnie zurbanizowanych wille, które nie posiadają ogrodów, więc tak naprawdę, które utraciły charakter willi.

Wille w Polsce, w XIX wieku, reprezentują obraz bardzo zróżnicowanego wpływu różnych kultur (włoskiej, angielskiej, francuskiej i niemieckiej).¹²⁷ W przypadku polskiej genezy tego typu architektury najczęściej naśladowano wzorce architektoniczne dworów,¹²⁸ budowanych na początku jako siedziby miejskie.¹²⁹ Pojęcie dworku w XVIII wieku niekoniecznie oznaczało mały dwór, lecz także dwór miejski niezależnie od jego wielkości.¹³⁰ Także czasami rozróżnienie to dotyczy

¹¹⁹ D. Arnold, *The Georgian villa ...*, s.95.

¹²⁰ R. Lea, C. Miele, G. Higgott, *Danson House ...*, s.59.

¹²¹ J. Stevens Curl, S. Wilson, *The Oxford Dictionary of Architecture*, s.811.

¹²² J. C. Loudon, *An Encyclopaedia of Cottage ...*, s.763.

¹²³ C. M. Harris, *Illustrated Dictionary of Historic Architecture*, s.307.

¹²⁴ J. Britton, *A Dictionary of the Architecture ...*, s.240.

¹²⁵ K. Stefański, *Łódzkie wille fabrykanckie*.

¹²⁶ A. Błażko, M. Skrzypek-Łachińska *Architektura mieszkaniowa ...*, s.43.

¹²⁷ A. Błażko, M. Skrzypek-Łachińska *Architektura mieszkaniowa ...*, s.19-21,41-43. K. Łakomy, *Wille miejskie Katowic*. T. S. Jaroszewski, *O siedzibach neogotyckich w Polsce*, s.30-51.

¹²⁸ M. Leśniakowska, "Polski dwór": wzorce architektoniczne ..., s.7. B. Gediga (red.), *Dom w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, s.246. (na podobieństwo dworu, który był centrum gospodarstwa ziemiańskiego, willa fabrykanta była centrum założenia przemysłowego, p. S. Pytlas *Łódzka burżuazja przemysłowa ...*, s.271-272

¹²⁹ Szlachta w miastach, jako siedziby posiadała dworki miejskie oraz kamienice, p. T. Zielińska, *Siedziba szlachecka w dużym mieście ...*, s.318.

¹³⁰ B. Gediga (red.), *Dom w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, s.247.

kategorii społecznej właścicieli, przy czym terminy willa i pałacyk zarezerwowane są dla miejskich rezydencji magnaterii a dworku dla szlachty.¹³¹

O przynależności danego obiektu architektonicznego do klasy willi decydują czynniki odpoczynku, relaksu i przyjemności.¹³² Willa jest rezultatem twórczej interpretacji architekta nowoczesnych trendów społecznych.¹³³ Stanowi ona zazwyczaj formę odpowiedzi na społeczny i psychologiczny charakter życia w strefie zurbanizowanej.¹³⁴

Biorąc pod uwagę wskazane aspekty można spróbować zdefiniować pojęcie willi, biorąc pod uwagę jego kontekst funkcjonalny. Willą jest budynek, wokół którego nie identyfikuje się żadnych fortyfikacji, jednocześnie będący centrum założenia terenów zielonych (ogrodu), którego program funkcjonalny, poza aspektem rezydencjonalnym (stałym lub czasowym, ogólnym lub specjalnym), podporządkowany jest wypoczynkowi oraz przyjemności. Willa, jako założenie architektoniczne, reprezentuje jeden z czterech wyróżnionych typów architektoniczno-funkcjonalnych:

- willa typu dwór / dworek,
- willa typu pałac / pałacyk,
- willa typu chata,
- willa typu dom,

Typ założenia dwór oznacza willę, której forma architektoniczna nawiązuje do dworu, jednakże nie jest ona centrum gospodarstwa ziemiańskiego. W podobny sposób różnicuje się willę w typie pałacu, oznaczającą ten typ budynku, który nie zawiera w sobie programu funkcji publicznej rezydenta a jedynie naśladującej architektoniczne formuły pałacu. Trzeci typ willi oznacza jej założenie architektoniczne oparte o architekturę regionalną ludową na wzór willi w stylu szwajcarskim czy też tyrolskim. Wreszcie willa w typie domu oznacza założenie architektoniczne bazujące na innej formule rozwiązania architektonicznego, o bardziej indywidualnym pochodzeniu.

Ostatnim typem rezydencji jest kamienica, będąca najczęstszym przejawem wspomnianych townhouse'ów, która stanowi jedynie miejską formułę rezydencji, w tym rezydencji szlacheckiej.¹³⁵ Klasyczne brytyjskie rezydencje typu townhouse to wieloosiowe kamienice o charakterze pałacu, w odróżnieniu od klasycznej, średniowiecznej trójosiowej kamienicy mieszczańskiej.¹³⁶ Zazwyczaj kamienica

¹³¹ T. Zielińska, Szlacheccy właściciele nieruchomości ..., s.55.

¹³² J. S. Ackerman, The Villa. Form and ideology of country houses, s.9.

¹³³ Ibidem.

¹³⁴ Ibidem.

¹³⁵ Kamienice to drugi typ rezydencji miejskiej szlachty obok dworków, p. T. Zielińska, Siedziba szlachecka w dużym mieście ..., s.318.

¹³⁶ Szerokość kamienicy średniowiecznej wahała się od 16 do 20 łokci (9,2 do 11,5 m), wynosząc standardowo 18 łokci, p. M. Łukacz, Geneza ukształtowania się ..., s.12.

szlachecka wyróżniała się zdobnością i okazałością, nie była to jednak reguła.¹³⁷ Dotyczyło to zwłaszcza XVIII wiecznych kamienic szlacheckich.¹³⁸ Najczęściej kamienice szlacheckie były sytuowane w rynku miasta, jako najbardziej reprezentatywnej jego części.¹³⁹ Wskazane kamienice reprezentacyjne stanowią zazwyczaj część ciągłej zabudowy ulic i placów, chociaż występują też, jako obiekty wolnostojące.¹⁴⁰ Tym różnią się od innych typów rezydencji miejskich. Kamienice szlacheckie były bardziej skromne od kamienic magnackich, jednakże wyróżniały się od kamienic mieszczańskich, ale już nie od zdobnych kamienic patrycjuszowskich.¹⁴¹ W XIX wieku następuje przemiana kamienic szlacheckich w kamienice czynszowe,¹⁴² co wiązało się ze znaczną pauperyzacją tej polskiej warstwy społecznej. W Wielkiej Brytanii kamienice rezydencjalne, jako element zwartej zabudowy miasta (nie tylko placów) znany był już od XVIII wieku. Występowały one w głównych miastach imperium.¹⁴³ Czasem przyjmowały nawet znaczne rozmiary. We Francji ich odpowiednikiem był pewien podtyp *hôtel particulier*, miejskiej rezydencji arystokracji.¹⁴⁴

Uwzględniając wskazane fakty definicję kamienicy (rezydencji kamienicznej) określić można jako budynek nie mający charakteru obronnego w sensie militarnym, jednocześnie wokół którego nie identyfikuje się przynależnych terenów zielonych (mogą występować jednakże ogrody wewnętrzne, tarasowe lub dachowe), którego dodatkową funkcją (trzecią po mieszkalnej i reprezentacyjnej) jest funkcja lokalizacyjna, czyli położenie w strefie zurbanizowanej.

Rezydencja kamieniczna może występować zarówno w postaci całego budynku,¹⁴⁵ jak też w postaci jego fragmentu. Biorąc to pod uwagę wyróżnić można następujące typy rezydencji kamienicznych:

- kamienica typu budynek wolnostojący,
- kamienica typu pałac miejski,
- kamienica typu budynek zabudowy zwartej,

Pierwszy typ to wolnostojąca kamienica miejska (budynek). Jeżeli stanowi element zabudowy szeregowej miasta to reprezentuje typ trzeci. Natomiast pałac miejski to rezydencja kamieniczna, w której dodatkowo przewidziano miejsce na realizację funkcji związanych z działalnością publiczną rezydenta. Natomiast dwa ostatnie typy reprezentują już rezydencję we współczesnym znaczeniu, gdy obiekty

¹³⁷ T. Zielińska, *Szlacheccy właściciele nieruchomości ...*, s.48,87.

¹³⁸ *Ibidem*, s.88.

¹³⁹ *Ibidem*.

¹⁴⁰ B. Gediga (red.), *Dom w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, s.238.

¹⁴¹ B. Gediga (red.), *Dom w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, s.238.

¹⁴² Z. Ostrowska-Kęmbłowska, *Architecture and building ...*, s.60. M. Domińczak, A. Zaguła, *Typologia łódzkiej kamienicy*.

¹⁴³ R. Stewart, *The Town House ...*

¹⁴⁴ A. Ayers, *The Architecture of Paris ...*, s.67.

¹⁴⁵ Lub też kilku połączonych budynków, p. W. Szolginia, *Architektura i budownictwo ...*, s.330.

reprezentacyjne i mieszkalne, ze względu na skalę urbanizacji stają się zdecydowanie mniejsze.¹⁴⁶

II.2.2. Podstawowe pojęcia dotyczące rezydencji oraz jej statusu

Wskazane trzy główne typy rezydencji (szlacheckich) stanowią o rezydencjonalnym obrazie naszego kontynentu. Także w opisach Polski są one dominujące. Kitowicz w swoim opisie obyczajów napisał: *pałace i zamki murowane składały się zwyczajnie z dwu piętrów, rzadko gdzie ze trzech. Wewnętrzny ich rozkład był: przysionki, ganki, izby wielkie i wysokie, po narożnikach izdebki małe, alkierzyki, apteczki, kapliczki i skarbcie.*¹⁴⁷ O dworach zaś stwierdził: *pomniejszych panów i szlachty mającej dwory najwięcej bywały drewniane we dwa piętra i w jedno, przyozdobione zewnątrz galeriami, wystawami, gankami i przysionkami, lecz ten kształt nie był powszechny; były drugie, budowane w prosty czworogran, czyli kwadrat, jak stodoły i szopy. Rozporządzenie wewnętrzne niemal wszystkim równe: tak pańskich pałaców, jak szlacheckich dworów, wyżej opisane. Jeżeli był gmach wielki, zwał się pałacem, bądź murowany, bądź drewniany, gdy miał wedle siebie oficyny. Jeżeli nie miał, a do tego był pomiernej wielkości, zwał się dworem albo dworkiem według swojej rozległości. Jeżeli zaś był murowany, a do tego wystawiony na jakim kopcu i wodą oblany lub fosami i wałami obwiedziony, nabywał imienia zamku.*¹⁴⁸ Odniósł się także do dworów niskiej szlachty: *małej szlachty mieszkania nie różniły się od chłopskich chałup, snopkami częstokroć poszywane. W tym tylko różnica była, iż przed szlacheckim dworkiem musiały być koniecznie wrota wysokie, choć podwórze całe było płotem chruścianym ogrodzone, i druga, że dworek szlachcica miał dwie izby po rogach, a sień w środku, gdy przeciwnie, u chałupy chłopskiej sień jest z czoła, za nią izba, a w tyle komora. Lecz ta różnica dworków szlacheckich od chałup chłopskich tylko służyła w Mazurach, w województwach bowiem wielkopolskich chłopci, sołtysi i olendrzy mają porządniejsze dworki niż drobna szlachta mazowiecka.*¹⁴⁹

W literaturze przedmiotu definicje odnoszące się do wskazanych trzech podstawowych typów rezydencji są bardzo różnorodne, a czasami nawet rozbieżne. Jedne odnoszą się w ich typologii do osoby właściciela, inne do cech architektonicznych takich jak kubatura czy liczba osi elewacji czy też ich położenia lub funkcji. Stąd też konieczność uporządkowania wiedzy w tym zakresie i wyprowadzenie definicji na potrzeby przedmiotowej pracy. Poniżej przedstawiono

¹⁴⁶ Jest to propozycja autorska uzupełnienie zakresu pojęcia rezydencji, wychodząca z analizy formuły architektonicznej funkcji mieszkalnej i reprezentacyjnej.

¹⁴⁷ J. Kitowicz, *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, s.321.

¹⁴⁸ *Ibidem*, s.322.

¹⁴⁹ *Ibidem*, s.323.

analizę literatury w zakresie definicji wskazanych trzech typów podstawowych obiektów rezydencjonalnych (zamku, pałacu i dworu). Przegląd ten obejmuje najważniejsze w tym zakresie opracowania z literatury światowej, a odnoszące się do problematyki architektonicznej.

II.2.2.1. Zamek

Problem zdefiniowania takich obiektów architektonicznych jak zamek¹⁵⁰ wynika z ich złożonej formuły i wieloletniej historii. Ponadto samo określenie zamek jest wieloznaczne. Jedna definicja wskazuje, że jest to *średniowieczna, obronna siedziba pana feudalnego, lub później miejska lub poza miejska rezydencja magnata*.¹⁵¹ Według drugiej¹⁵² zamek to *zespół elementów warownych i budynków mieszkalnych powiązanych w zamknięty obwód obronny, który to zespół powstał w ustroju feudalnym, jako ośrodek władzy książęcej, siedziba możnowładcy, siedziba rycerza lub placówka militarna. Zasadniczą cechą takiego zespołu stanowi zamknięty obwód obronny początkowo w postaci wałów lub konstrukcji drewniano-ziemnej, a w następnych okresach murowany*. Wreszcie inna definicja wskazuje, że zamek to¹⁵³ *rodzaj twierdzy, obiekt warowny, stanowiący zamknięty obwód urządzeń obronnych oraz zabudowań mieszkalnych*. Ten obwód obronny możemy zdefiniować jako obwód fortyfikacji a nie jedynie mur okalający dany obiekt, chociaż także wzniesiony ze względów obronnych.

W staropolskich opracowaniach i encyklopediach równie szeroko definiowane jest pojęcie zamku. Najprostsza definicja wskazuje, że zamek to *budynek z dziedzińcem ze czterech stron zawarty*.¹⁵⁴ U Glogera znajduje się dość szeroki opis i wzajemne użycie terminów gród i zamek. Stwierdza on:¹⁵⁵ *w czasach piastowskich każdy powiat, złożony z pewnej liczby opol czyli gmin, miał swój „gród,” służący za schronienie dla okolicznej ludności podczas napadu nieprzyjaciół. W grodach takich siedzieli rycerze zawsze gotowi do obrony ziemi przeciw napadom nieprzyjaciół i rozbójników, nazywani: pogrodcy, grodcy, albo „ludzie grodzkie.” Wewnątrz grodu budowano dworzec z bierwion starodrzewnych. Przed wynalazkiem prochu i broni palnej wszystkie takie zamki były drewniane. Nawet na Wawelu do r. 1306 murowanego nie było. ...*

¹⁵⁰ Czes. hrad, niem. Burg (zamek jedynie reprezentacyjny to Schloss). Terminy te też nie mają jednoznacznego zakresu znaczeniowego.

¹⁵¹ R. H. Bochenek, 1000 słów o inżynierii ..., s.274.

¹⁵² B. Guerquin, Zamki w Polsce. s.15.

¹⁵³ W. Szolginia, Architektura i budownictwo ..., s.432.

¹⁵⁴ Ł. Opaliński, Krótka nauka budownicza ..., s.23.

¹⁵⁵ Z. Gloger, Encyklopedia staropolska, tom 2, s.215.

Każdy gród, zamek (castellum), miał swego grodoziercę, który jako namiestnik, pomocnik panującego, zwał się włodarzem (vlodarius) i w zastępstwie swego pana piastował władzę sądową, wojskową i porządkową w całej okolicy. Dalej stwierdza on pod wyrazem gród podaliśmy ogólne wiadomości o zamkach warownych zwanych w dobie piastowskiej „grodami”.¹⁵⁶ Taki gród miał konstrukcję według reguły: chcąc budować sobie gród warowny, „kierują się ku łąkom, otoczonym wodami i trzciną, tam oznaczają miejsce okrągłe, albo czworokątne, wedle kształtu i rozmiarów, jakie chcą nadać grodowi. Naokoło wykopują rów a ziemię z niego sypią na wał, utwierdzając wał deskami i kołami, póki ściana nie dojdzie do zamierzonej wysokości. Odmierza się zatem i brama z dogodnej strony, a do niej podchodzi się po drewnianym moście.”¹⁵⁷

Nieco inaczej ujmują to encyklopedia Brücknera.¹⁵⁸ *Najstarsze nasze zamki czyli grody były drewniane. Zamek w IX i X wieku był z natury przestrzenią obronną, obwarowaną nadto drewnianymi palisadami. Stały w niej domy na zrąb lub słup budowane niewielkie, w których mieściła się załoga, a także mieszkał dowódca zamku czy pan okolicy. ... Wał drewniano-ziemny, fosa, palisada-ostrokół broniły przystępu do zamku. Dalszy rozwój zamków wiązał się ze zmianą materiału budowlanego. W XI wieku nastąpiła w budownictwie zmiana jaką było rozpowszechnienie się w Polsce murarki z kamienia. Brückner podkreśla,¹⁵⁹ że zamek polski w XIV stuleciu posiadał malowniczy a groźny widok. Był to zazwyczaj kompleks nieregularnych budowli, o planie jaki dyktował teren, z kilku basztami lub wieżami zakończonymi drewnianymi gankami, ponad którymi wznosiły się szpiczaste hełmy. Mury posiadały hurdyce i blanki; na przodzie brama spuszczana na most zwodzony, z boku w obrębie murów domy mieszkalne i kaplica. Zwraca uwagę określenie, że wzór pałacu Wawelskiego oddziaływał na magnatów w wieku XVI.¹⁶⁰ Brückner zalicza także do zamków budowlę typu palazzo in fortezza,¹⁶¹ czyli zamki bastionowe¹⁶² z XVII wieku.*

Można odwołać się także do literatury zagranicznej. Najprostsza definicja ujmuje zamek (ang. castle) jako *ufortyfikowany dom*, a później *siedzibę monarchy*.¹⁶³ W tej definicji jedynie w pierwszym przypadku jest odwołanie do formuły architektonicznej założenia. Według innej definicji¹⁶⁴ jest to *duża, silnie*

¹⁵⁶ Z. Gloger, Encyklopedia staropolska, tom 4, s.479.

¹⁵⁷ Z. Gloger, Encyklopedia staropolska, tom 2, s.215.

¹⁵⁸ A. Brückner, Encyklopedia staropolska, tom 2, k.963 -964.

¹⁵⁹ A. Brückner, Encyklopedia staropolska, tom 2, k.975.

¹⁶⁰ A. Brückner, Encyklopedia staropolska, tom 2, k.976.

¹⁶¹ A. Brückner, Encyklopedia staropolska, tom 2, k.987.

¹⁶² A. Gruszecki, Bastionowe zamki w Małopolsce.

¹⁶³ H. H. Saylor, Dictionary of Architecture, s.31.

¹⁶⁴ J. S. Curl, Oxford Dictionary of Architecture, s.157.

*ufortyfikowana struktura lub zespół budynków wykorzystywana do obrony. Zamek może być także opisany jako ufortyfikowana rezydencja wojskowa.*¹⁶⁵

Bardzo złożona analiza funkcji obiektów architektonicznych typu zamek znajduje się w pracy poświęconej początkom tego typu budownictwa.¹⁶⁶ Obiekty te pełniły różne funkcje takie jak obronna, mieszkalna, myśliwska, rozrywkowa, rolnicza i ogrodnicza, zarządcza, symboliczna (symbol władzy), rytualna (spotkania dworu, płacenie daniny, składanie hołdu). Układ pomieszczeń obejmował następująco trójkę: pokój-hall-kaplica (łac. camera-aula-capella).¹⁶⁷ Wskazuje się również na podział na zamek górny i dolny (pomocniczy).

Można zamek określić jako *obraz własny rezydenta*,¹⁶⁸ czyli jako swoistą manifestację statusu pana feudalnego. Biorąc pod uwagę wszystkie te czynniki zamek określić można poprzez trzy atrybuty: to obiekt feudalny (rezydencja pana feudalnego), którego korzenie pochodzą z budownictwa frankijskiego oraz obiekt prywatny (w odróżnieniu od twierdz rzymskich).¹⁶⁹ Wszystko to wskazuje na trudność w definiowaniu tego pojęcia oraz niejednoznaczność przekazów historycznych, zwłaszcza wobec posługiwania się zarówno terminami łacińskimi¹⁷⁰ z poprzedniej epoki, jak i terminami w językach współczesnych, które dopiero co zaczynały się kształtować w swojej formule znaczeniowej.¹⁷¹

Zatem zamek to instytucja społeczna jak i polityczna.¹⁷² Także w Europie były one wznoszone w zgodzie ze specyficznym prawem.¹⁷³ Można wskazać między innymi na edykt Karola II Łysego z roku 864 (edykt z Pistr) nakazujący budowę umocnień w związku z najazdem Wikingów. Próbował on uporządkować także budownictwo umocnień swoich wasalów, jednakże z niewielkim skutkiem. Dopiero późniejsze przywileje królewskie lub cesarskie wyraźnie wskazywały na możliwość budowy zamku za zgodą suwerena (na przykład cesarskie prawo krajowe Landrecht¹⁷⁴).

¹⁶⁵ L. Hull, *Understanding the Castle Ruins ...*, s.11.

¹⁶⁶ O. Creighton, *Early European Castles ...*, s.25-28.

¹⁶⁷ Ibidem.

¹⁶⁸ R. Bartlett, *The Making of Europe ...*, s.85.

¹⁶⁹ O. Creighton, *Early European Castles ...*, s.43.

¹⁷⁰ H.-W. Goetz, *Life in the Middle Ages ...*, s.168.

¹⁷¹ A. Wheatley, *The Idea of the Castle in Medieval England*, s.23-29.

¹⁷² Ibidem, s.28.

¹⁷³ J. Zeune, *Ritterburgen ...*, s.18.

¹⁷⁴ J. Zeune, *Ritterburgen ...*, s.19.

II.2.2.2 Pałac

Pojęcie pałac¹⁷⁵ definiuje zarówno budynek jak i całe założenie rezydencjonalne. Chociaż wydaje się zadaniem mniej złożonym zdefiniować tego rodzaju obiekt architektoniczny to jednak brak pełnej i przekonującej definicji pałacu.¹⁷⁶ Historycznie pod pojęciem pałac obecnie rozumie się trzy różnego rodzaju obiekty architektoniczne, które różnią się od siebie funkcjami, przeznaczeniem i charakterem. Pierwsza definicja pałacu oznaczała siedzibę władcy państwa¹⁷⁷ (króla, cesarza, księcia). W tym znaczeniu termin ten dotrwał do końca średniowiecza. Później, wraz ze swoistą „demokratyzacją” stosunków społecznych przestano wiązać pałac, jako rezydencję, jedynie z osobą władcy. W tym drugim ujęciu pałac¹⁷⁸ definiuje się w sposób ogólny jako *okazałą, reprezentacyjną budowlę mieszkalną bez umocnień obronnych*. Jest ona jednakże związana przede wszystkim z arystokracją¹⁷⁹. Od około IX wieku nazwa pałac używana była do określenia siedziby papieskiej na Lateranie.¹⁸⁰ Inne siedziby biskupie określano w tym okresie jeszcze jako episcopium, a dopiero od XI wieku jako palatium.¹⁸¹ Trzecie znaczenie terminu pałac to *okazały gmach urzędowy lub użyteczności publicznej*.¹⁸² W świetle tego znaczenia gmach ten przejawia z pałaców poprzedniej epoki ich indywidualny projekt i wspaniałość detalu architektonicznego oraz funkcję publiczną, jednakże nie spełnia już kryterium rezydencji.

Pałace, jako budowle, występują we wszystkich okresach historycznych od starożytności do czasów nowożytnych i we wszystkich głównych kulturach świata.¹⁸³ Termin pałac ma pochodzenie rzymskie.¹⁸⁴ W średniowieczu oznaczała ona część mieszkalną zamku, jak na przykład pałac wawelski.¹⁸⁵ W okresie

¹⁷⁵ Czes. palác (miejski), zámek, niem. Palast, Pfalz, Schloß, Chateau, Stadtpalais, Stadtpalast, Stadtschloss. Terminy te też nie mają jednoznacznego zakresu znaczeniowego.

¹⁷⁶ J. Adamczewski, W starym Krakowie, s.351.

¹⁷⁷ M. Featherstone, J.-M. Spieser, G. Tanman, U. Wulf-Rheidt (red.), The Emperor's House ...

¹⁷⁸ W. Szolginia, Architektura i budownictwo ..., s.271. N. Pevsner, J. Fleming, H. Honour, Encyklopedia architektury, s.267. G. A. Pugachenkova, Chefs-d'œuvre d'architecture ..., s.35.

¹⁷⁹ Na przykład: M. Angold, The Byzantine aristocracy ..., K. Teige, The Minimum Dwelling, s.158.

¹⁸⁰ M. C. Miller, The Bishop's Palace ..., s.275.

¹⁸¹ Ibidem, s.91-92, 275. W okresie wcześniejszym używano określenia domus z odpowiednim określnikiem np. ecclesiae.

¹⁸² W. Szolginia, Architektura i budownictwo ..., s.271.

¹⁸³ Ibidem.

¹⁸⁴ Nazwa pałac pochodzi od nazwy wzgórza palatyńskiego (łac. Mons Palatinus), na którym stały pałace cesarskie w okresie pryncypatu określane jako domus (Domus Augusta). W okresie dominatu zaczęto używać określenia palatium jako synonimu dworu cesarskiego, które to słowo pochodzi od miejsca pierwotnego urzędowania urzędników cesarskich w pałacach na wzgórzu palatyńskim. Jednym z pierwszych zaświadczonej użyć tego terminu do obiektu architektonicznego jest nazwa Wielkiego Pałacu Cesarza Konstantyna Wielkiego w Konstantynopolu (łac. Palatium Magnum). Zatem pierwotnie nazwa oznaczała rezydencję cesarza rzymskiego, a później rezydencje władców w obrębie kultury rzymsko-bizantyjskiej (na przykład palatium Teodoryka Wielkiego w Rawennie).

¹⁸⁵ A. Brückner, Encyklopedia staropolska, tom 2, k.70, 976.

późniejszym, znowu stała się samodzielny budynek (zespolem budynków) reprezentacyjno-mieszkalnych. Już Encyklopedia Brücknera wskazuje, że zdefiniowanie pałacu nie jest rzeczą łatwą.¹⁸⁶ Definiuje ona pałace miejskie jako *szersze od kamienic z dziedzińcami arkadowymi*. Wskazuje także na istnienie pałaców wiejskich. W innym ujęciu pałac to *o dwóch piętrach murowana kamienica, dziedzińca w sobie nie mająca*.¹⁸⁷

Ciekawy opis pałaców w ujęciu historycznym przedstawił Franciszek Klein w opracowaniu *Stary Kraków*¹⁸⁸ z roku 1916. Opisał on średniowieczne rezydencje krakowskie możnowładców, odnosząc się pośrednio do kwestii pałacu, jako *dworzec obronny, otoczony silnym murem, zamknięty i nieprzystępny*. Tym samym w pewnym sensie odchodzi on od powszechnej definicji pałacu, jako rezydencji nieobronnej. Jednakże opisując późniejsze pałace miejskie Krakowa pisze już o budynkach nieobronnych.¹⁸⁹ *Posesye te tak rozmiarami, jak również okazałą strukturą fasad i wnętrza wyróżniały się od razu spośród innych domów. Każdy z nich miał swoje właściwości planu i wnętrza, tak że je pod wspólny schemat podciągnąć nie można. Rozmiarami sienie wjazdowych, przestronnością klatek schodowych i wykwinem apartamentów recepcyjnych wiodły one rej w dawnym życiu towarzyskim miasta*. Kubatura czy też rozmiar elewacji frontowej nie decydują o przynależności budynku do klasy pałacu: *tu trzeba zaraz zaznaczyć, że wiele domów mieszczańskich wąskich, w pierwszej połowie XIX w. przebudowano i łączono w jeden większy. Tych oczywiście do powyżej wymienionych nie zaliczam*.¹⁹⁰ Tym samym zwrócił on uwagę, że o zaliczeniu do klasy pałacu decyduje też indywidualny projekt budynku czy też całego założenia pałacowego (poza jego funkcją) oraz jego rezydent.

W czasach współczesnych zwrócono uwagę, że *pałac jest w ogóle pojęciem wyjątkowo wieloznacznym i trudnym do wyraźnego określenia, zwłaszcza w dolnym jego zasięgu, bo obiekty „pierwszej klasy” nie budzą zwykle wątpliwości. Zastosowanie nazwy pałacu do konkretnych budynków zależało w niemałym stopniu od lokalnego zwyczaju danego miasta, uwarunkowanego charakterem jego zabudowy*.¹⁹¹ Zwrócono więc uwagę na niearchitektoniczne kryteria zaliczenia danego założenia architektonicznego do kategorii pałacu.

W literaturze obcej w zakresie definicji pałacu zwraca się przede wszystkim uwagę na społeczną rolę rezydenta a w zasadzie polityczną rolę rezydenta w feudalnym systemie władzy państwowej. Jest to rezydencja panującego.¹⁹² Szerzej pałac jest

¹⁸⁶ A. Brückner, Encyklopedia staropolska, tom 2, k.70.

¹⁸⁷ Ł. Opaliński, Krótka nauka budownicza ..., s.22.

¹⁸⁸ F. Klein, Stary Kraków, s.48 w: Rocznik Krakowski, tom. 17, 1916, s. 142

¹⁸⁹ Ibidem.

¹⁹⁰ Ibidem.

¹⁹¹ B. Gediga (red.), Dom w mieście średniowiecznym i nowożytnym, s.226.

¹⁹² H. H. Saylor, Dictionary of Architecture, s.125.

definiowany jako budynek wykorzystywany do inscenizowania ceremonii dworskich, lub do demonstrowania władzy politycznej, która otrzymuje swoistą formę ekspresji architektonicznej.¹⁹³ Ta definicja wskazuje, że pałac, w pewnym zakresie, jest miejscem realizacji społecznej/politycznej funkcji rezydenta (między innymi sprawowania władzy). Jako zbiór dwóch podstawowych funkcji pałacu wymieniono: funkcję świecką i funkcję religijną.¹⁹⁴ Nazwa pałac wiązana być może także z obiektem spełniającym jedynie funkcję mieszkalną dla rządzącego, będącego jego rezydentem. Może to być zarówno wielki jak i średni pod względem skali budynek.¹⁹⁵ Wśród funkcji, które spełniać może pałac władcy wymienić można funkcję: ceremonialną (miejsce audiencji), rezydencjonalną (apartamenty władcy), polityczną (miejsce posiedzeń rządu), religijną (kaplica królewska lub centralna świątynia, gdy władca jest także głównym kapłanem), wojskową (koszary wojskowe), gospodarczą (magazyny, warsztaty, kuchnie itp.), rozrywkową (np. teatr królewski) i tym podobne. Spis tych funkcji pokazuje jak rozległym może być założenie pałacowe, osiągając nawet kilkadziesiąt lub kilkaset hektarów (kompleks pałacowy w Tebach to ok. 32 ha, Zakazane Miasto w Pekinie to ok. 73 ha, założenie pałacowe w Wersalu to już 820 ha).¹⁹⁶

Z drugiej strony szersza definicja wskazuje, że pałac to zwyczajowa nazwa pewnej kategorii rezydencji prywatnej, jednakże z zarysowanym podziałem funkcyjnym.¹⁹⁷ Rezydencje te dzielą się na miejskie i wiejskie, zgodnie z omówionym wcześniej schematem. Ciekawym wydaje się ujęcie definicyjne różnych obiektów pałacowych takich jak na przykład palazzo, mających charakter pałacu miejskiego. W tym ujęciu palazzo definiowane jest jako miejska rezydencja prywatnego rezydenta.¹⁹⁸ Od rezydencji w stylu hôtel particulier (ang. townhouse) odróżnia go wspaniałość fasady, jednolitość głównych pomieszczeń pod względem rozmiaru, piano nobile oraz dualność wykorzystania pomieszczeń (prywatno-polityczne albo prywatno-biznesowe).¹⁹⁹ Inny układ funkcji pałacu, wskazany w literaturze, to funkcje: rezydencjonalna, administracyjna, produkcyjna i ceremonialna oraz retoryczna.²⁰⁰ Ta ostatnia oznacza manifestację architektoniczną mitu rezydenta (władcy), a mit ten ma służyć manifestacji atrybutów rezydenta.²⁰¹ Na przykład pałac Herrenchiemsee, budowany przez Ludwika II Wittelsbacha (początek budowy 1878), a będący pewnym naśladownictwem *w duchu pałacu*

¹⁹³ P. Goode, *The Oxford companion to architecture*, s.689.

¹⁹⁴ Ibidem.

¹⁹⁵ Ibidem.

¹⁹⁶ Ibidem.

¹⁹⁷ Ibidem.

¹⁹⁸ Ibidem.

¹⁹⁹ Ibidem.

²⁰⁰ I. J. Winter (red.), *On Art in the Ancient Near East ...*, s.362.

²⁰¹ Ibidem, s.95. D. Rollason, *The Power of Place: Rulers and Their Palaces ...*, s.57.

wersalskiego, stąd narzucane architektonicznie porównanie Ludwika II z Królem Słońce.²⁰²

Tym samym *pałac jest obrazem rezydenta. Jest on fizyczną manifestacją możliwości i mocy rezydenta do wzniesienia tego typu budynku a tym samym pokazem jego zdolności do rządzenia.*²⁰³ *Zarówno morfologia pałacu, jego program dekoracyjny jak i funkcje nie są zmiennymi niezależnymi. Natomiast typ pomieszczeń, organizacja przestrzeni, indywidualne motywy dekoracyjne i ogólny schemat dekoracji są w sposób podstawowy powiązane z jego funkcjami.*²⁰⁴ Pałace nigdy nie są rezydencjami jednofunkcyjnymi.²⁰⁵ Ciekawy układ funkcji charakteryzuje na przykład pałac Ninomaru zamku Nijō. Przypisano je poszczególnym pawilonom pałacu: funkcja przyjęć (część dla najmniej znaczących gości), funkcja audiencyjna, funkcja rezydencjalna rodziny rezydenta, funkcja rezydencjalna rezydenta.²⁰⁶

W innych kulturach obowiązują zbliżone definicje pałacu. *Pod względem socjologicznym należy on do niemieszkalnej (non-domestic) architektury, a jej podstawowym celem jest stanowienie centrum i siedziby rządu. Cel mieszkalny – w żadnym razie nie nieważny – jest wtórny.*²⁰⁷ Tej definicji odpowiada definicja pałacu oficjalnego - *przeznaczonego do prowadzenia spraw państwowych, przesłuchań, uroczystych przyjęć, który znajduje się zwykle w cytadeli lub w górnym mieście.*²⁰⁸ Towarzyszy mu *pałac rezydencjalny lub willa, często położona poza miastem, otoczona okazałymi ogrodami.*²⁰⁹ W innym źródle wyróżnia się trzy typy pałacu w świecie islamu: pałac miejski główny (zarządzanie społecznością), pałac będący siedzibą garnizonu (funkcja militarna) oraz pałac wiejski (siedziba sztuki).²¹⁰ Doprowadziło to do powstania swoistych miast (kompleksów) pałacowych określanymi jako qa aba.²¹¹

Wspomnieć należy o budynkach pałacowych włoskiego renesansu określanymi jako palazzo. Dały one początek całej rewolucji rezydencjalnej, jaka objęła nowożytną Europę prowadząc do zaniechania budowania założeń zamkowych na rzecz pałaców. Stąd też ich analiza pozwoli bardziej precyzyjnie zdefiniować samo pojęcie pałacu. Palazzo stanowi swoistą formę przejściową pomiędzy średniowiecznym zamkiem a pałacem w rozumieniu współczesnym. Samo

²⁰² D. Petzet, J. Härtl, *The Royal Palace of Herrenchiemsee*, s.17.

²⁰³ I. J. Winter (red.), *On Art in the Ancient Near East ...*, s.362.

²⁰⁴ *Ibidem*.

²⁰⁵ D. Rollason, *The Power of Place: Rulers and Their Palaces ...*, s.11.

²⁰⁶ F. D. K. Ching, M. M. Jarzombek, V. Prakash, *A Global History of Architecture*, s.489.

²⁰⁷ W. Seidensticker, *Architectural Survey of settlements ...*, s.27.

²⁰⁸ G. A. Pugachenkova, *Chefs-d'œuvre d'architecture ...*, s.35.

²⁰⁹ *Ibidem*.

²¹⁰ F. Arnold, *Islamic Palace Architecture ...*, s.97.

²¹¹ *Ibidem*.

palazzo jest strukturą mającą charakter obronny, chociaż nie posiada żadnych elementów fortyfikacji.²¹²

Typowa struktura palazzo w stylu florenckim zdefiniowana być może jako budynek dwupiętrowy z wyraźnym podziałem poziomym, który podkreśla taki element architektoniczny jak gzyms międzykondygnacyjny. Ściany pałaców były także symbolicznie dekorowane.

Parter pałacu pełnił rolę dziedzińca, a nieliczne okna były kratowane a także często wysoko umieszczone i o mniejszych rozmiarach. Wejście zabezpieczały solidne wzmocnione drzwi. W czasach spokojnych były otwarte a dziedziniec służył do prowadzenia działalności handlowej. Na tym poziomie znajdowały się także magazyny żywności, pozwalające przetrwać mieszkańcom pałacu bez dostaw kilka miesięcy. Ta część pałacu była też najbardziej narażona na atak, który zazwyczaj następował z poziomu ulicy. Na poziomie ulicy często znajdowały się także elementy służące do wiązania koni a czasem do krępowania więźniów. Stąd też funkcja bezpieczeństwa zadecydowała o przeniesieniu części mieszkalnej na wyższe kondygnacje ²¹³ (podobnie jak w wieżach mieszkalnych i dworach wieżowych oraz obronnych).²¹⁴

Przestrzeń recepcyjna i rezydencjalna w palazzo znajdowała się na wyższych piętrach (zwykle piętro pierwsze było recepcyjne a drugie mieszkalne). W pierwszych budynkach tego typu na piętro prowadziła ukryta klatka schodowa znajdująca się w narożu budynku. Dopiero później wprowadzono monumentalne klatki schodowe, zwłaszcza prowadzące na pierwsze piętro do recepcyjnego hallu.²¹⁵ Służba pałacowa mieszkała zwykle na strychu który nie był ani izolowany termicznie ani dobrze przewietrzany. W tym celu stosowano wąskie świetliki. Zapewniały one słabe światło i dopływ świeżego powietrza, a były ukryte przed wzrokiem przechodniów za gzymsem.²¹⁶ Elementem publicznym pałaców florenckich był fakt, że dawały one cień przechodniom i pozwalały odpocząć na marmurowych ławkach, będących częścią dolnego gzymsu budynku. Ławki te stanowią typowy element architektury toskańskiej z tamtego okresu.²¹⁷

Miejskie pałace florenckie nie powstały w próżni architektonicznej a jedynie stanowią formę rozwojową miejskich pałaców średniowiecznych, jak na przykład gotycki pałac Davanzati.²¹⁸ W pałacach renesansowych ograniczono wysokość budynku i powiększono jego dziedziniec, który dobrze widoczny jest na przekroju

²¹² Ibidem.

²¹³ N. Saladino, Lorenzo il Magnifico e il Rinascimento fiorentino, s.15.

²¹⁴ T. Jakimowicz, Dwór murowany w Polsce w wieku XVI ..., s.18.

²¹⁵ Por. W. E. Wallace, Michelangelo, Selected Scholarship in English ..., s.475.

²¹⁶ Ibidem.

²¹⁷ W. E. Wallace, Michelangelo, Selected Scholarship in English ..., s.475.

²¹⁸ L. C. Rosenberg, The Davanzati Palace ... J. R. Lindow, The Renaissance Palace ..., s.166.

tych obiektów. Pałac Davanzati wzniesiony został pomiędzy latami 1350-1400.²¹⁹ Szerokość jego fasady oraz jej wykonanie są skromniejsze (zaledwie 25 m).

Miejskie pałace florenckie stanowią element na drodze ewolucji tego typu budynków i rezydencji, który wywodzi się z rzymskiej willi. Dziedzińce palazzo zastąpiły bezpośrednio antyczny perystyl. Zachowana została także charakterystyczna dla niego kolumnada. Ten typ dziedzictwa architektonicznego widoczny jest także w innych geograficznie obszarach byłego Cesarstwa Rzymskiego. Przykładem rezydencji nawiązującej architekturą do rzymskiej willi jest marokański riad (ryad, riyad, riyach).²²⁰ Zazwyczaj riad ma trzy kondygnacje. Na dachu znajduje się taras pełniący w klimacie Maroka formalnie rolę czwartej kondygnacji. Riady pełnią rolę zarówno domu mieszkalnego klasy średniej jak i pałacu.²²¹

W okresie późnego renesansu oraz baroku zamknięta forma pałacu zaczyna się otwierać. Wykształca się otwarta koncepcja pałacu z dwoma bocznymi skrzydłami. Elementem spajającym koncepcję architektoniczną i urbanistyczną staje się oś symetrii, którą w późniejszym okresie podkreśla ryzalit. Przykładem ilustrującym ten proces jest ewolucja palazzo Pitti,²²² ostatniej siedziby Medyceuszy, jako władców księstwa Toskanii.

Rozwój pałacu Pitti pokazuje, w dużym skrócie, jak rozwijała się architektura pałacowa właściwie aż do czasów nowożytnych. Ukoronowaniem koncepcji tego typu pałacu stał się pałac wersalski. Możemy w jego koncepcji dostrzec pewne rozwiązania zaczerpnięte z palazzo Pitti, babką Ludwika XIV była Maria Medycejska. Realizuje on w pełni schemat *entre cour et jardin*.²²³ Pałac wersalski stał się z kolei inspiracją dla innych założeń pałacowych.

Podsumowując ten etap rozwoju założenia pałacowego należy stwierdzić, że w wyniku ewolucji formuły architektonicznej doszło do wykształcenia się otwartej koncepcji pałacu z dwoma bocznymi skrzydłami (przynajmniej). Elementem, na którym osadzona była koncepcja założenia była oś symetrii. Dalszy etap rozwoju założenia pałacowego doprowadził do rozdzielania architektonicznego głównego budynku założenia od pozostałych budynków pełniących funkcje pomocnicze. Wreszcie w niektórych założeniach pałacowych doszło do zaniku budynków pomocniczych a zachowany został jedynie budynek główny.

Zaczynając od okresu baroku, zaczyna się dywersyfikacja typów pałaców. W okresie średniowiecza władca miał zazwyczaj wiele równorzędnych rezydencji,

²¹⁹ J. Ross, *Florentine Palaces and Their Stories*, s.87.

²²⁰ <https://www.riad-amarrakech.com/>; <http://www.bellamane.com/riad>

²²¹ Q. Wilboux, *Marrakech: le secret des maisons-jardins*, s.40-47. S. Bianca, *Urban Form in the Arab World ...*, s. 281.

²²² L. Satkowski, *The Palazzo Pitti ...*, s. 336-349.

²²³ T. S. Jaroszewski, W. Baraniewski, *Pałace i dwory w okolicach Warszawy*, s.8.

by móc okresowo sprawować władzę w różnych częściach swojej domeny. Później powstają stałe rezydencje władców, z których sprawowana jest władza. Natomiast w terenie reprezentują go wyznaczeni przedstawiciele mający swoje pałace rezydencjalne. Jednakże od okresu baroku zaczyna się różnicowanie związane z wygodą życia pałacowego. Powstają pałace letnie (na przykład cesarskich w Chinach) czy też zimowe (na przykład carski w Petersburgu).

Powstają też inne obiekty określane jako pałace jednakże nie zalicza się ich do obiektów rezydencjalnych (na przykład pałac myśliwski).²²⁴ Należałoby jeszcze zwrócić uwagę, na pałacowe założenia i krajobrazy rezydencjonalne. Pierwszy termin oznacza założenie architektoniczne systemu pałacowego, czyli zespołu budynków i budowli tworzących ten system (na przykład dwór folwarczny).²²⁵ Natomiast drugie oznacza powiązanie założenia pałacowego z przestrzenią go otaczającą.

W przypadku pałacu miejskiego jest to zazwyczaj przestrzeń miejska. Natomiast w przypadku pałacu pozamiejskiego jest to przestrzeń przyrodnicza. Przestrzeń ta jest zawsze celowo zagospodarowana. Dodatkowo stanowi nieodzowną część całego krajobrazu rezydencjonalnego. W tym zakresie wyróżnić można krajobrazy architektoniczno-ogrodowe,²²⁶ -parkowe,²²⁷ -leśne²²⁸ czy też -wodne²²⁹ (niemiecki Wasserschloss) albo założenia hybrydowe łączące różne ze wskazanych.

II.2.2.3. Dwór

Pojęcie dworu jest jeszcze bardziej złożone, jeśli odejdzie się od polskiego kontekstu tego terminu. Jest to konieczne dlatego, że obszar badawczy był zarówno pod wpływem polskiej kultury materialnej jak i kultury czeskiej oraz niemieckiej. Terminy tłumaczone jako dwór występują także w innych językach,²³⁰

²²⁴ W języku niemiecki to rozróżnienie jest bardzo wyraźne, gdyż pałace, jako rezydencje, określane są terminem Residenzschloss.

²²⁵ T. Jakimowicz, Architektura niedostrzegana ..., s.20-21.

²²⁶ A. Jelonkiewicz-Chęć, Kozienice: założenie pałacowo-ogrodowe. W. Brzezińska-Marjanowska, Klasycystyczne założenia pałacowo-ogrodowe na Wołyniu M. Wyrzykowska, Śląsk w orbicie Wiednia ..., s.96 (projekt założenia pałacowo-ogrodowego w Opawie).

²²⁷ J. Hościłowicz, Choroszcz: założenie pałacowo-parkowe T. Bardzińska-Bonenberg, Założenie pałacowo-parkowe: Czerniejewo.

²²⁸ Oczywiście odnosi się ono do parku leśnego. L. Herz, Puszcza Bolimowska, s.25 (pałac arcybiskupi w Skierniewicach).

²²⁹ R. Wagner-Rieger, Wiens Architektur im 19. Jahrhundert, s.99. <http://www.burgerbe.de/2015/08/04/wasserschloss-weisshaus-koelns-teuerstes-denkmal-zu-verkaufen-28340/>. <https://www.muensterland-tourismus.de/448693/isselburg-museum-wasserburg-anholt>.

²³⁰ Czes. dwor, panske sidlo, panský dvůr a także zameček, niem. Hof, Hofhaus, Gut, Gutshof, Gutshaus, Herrenhaus. W języku angielskim to najczęściej Manor house.

jednakże ich warstwa znaczeniowa, w kontekście kulturowym, nie jest jednoznaczna.

Najprościej poprzez dwór rozumieć można założenie architektoniczne typowe dla mniejszych posiadłości ziemskich.²³¹ Spełnia ono zarówno funkcję mieszkalną jak i reprezentacyjną. Jednakże trzecią istotną funkcją jest funkcja agrarna (zarządzanie gospodarstwem rolnym). Funkcja ta, w przypadku pałacu realizowana jest poprzez folwark (dwór folwarczny) i związana jest z osobą administratora lub ekonoma.²³² Natomiast główną funkcją pałacu jest funkcja polityczna. Dwór od zamku odróżnia natomiast układ dookólnych fortyfikacji, w odróżnieniu od zwykłego płotu lub muru, które co prawda zabezpieczają rezydencję ale nie umożliwiają prowadzenie działań militarnych.

Rozpatrując problematykę dworu w ujęciu historycznym do okresu renesansu rozwój tej formy architektoniczno-gospodarczej był zbliżony na obszarze całej Europy i wynikał z pewnej średniowiecznej wspólnoty kulturowej oraz wiedzy budowlanej. Renesans wprowadził odmienność formy przestrzennej oraz detali architektonicznych zachowując ogólne wzorce budynków. Dopiero w dobie baroku nastąpiło różnicowanie się formuły architektonicznej dworu na podtyp polski i podtyp zachodni (niemiecki)²³³ dla obszaru ziem polskich.²³⁴ Zatem poznanie form dworów średniowiecznych oraz ich renesansowe kontynuacje pozwoli na bardziej precyzyjne zdefiniowanie samego pojęcia dworu²³⁵ oraz jego założenia a także krajobrazu rezydencjonalnego. Według Jakimowicz różnicowanie się form architektonicznych miało rodowód wcześniejszy, a późniejsze źródła jedynie potwierdzają stan faktyczny.²³⁶

Przystępując do takiej analizy należy zaznaczyć, że w średniowieczu właścicielami dworu byli najczęściej poszczególni rycerze. Tym samym mówić można o dworze rycerskim, jako o założeniu architektonicznym, który najczęściej był

²³¹ W. Szolginia, *Architektura i budownictwo ...*, s.79.

²³² B. Kwiatkowski, *Folwarki Lubelszczyzny ...*, s.8. A. Falniowska-Gradowska, *Lustracja województwa krakowskiego ...*, s.593.

²³³ Mówić można jeszcze o typie pruskim, saksońskim, austriackim itp., jednakże są one dość zbliżone do siebie pod względem strukturalnym.

²³⁴ Poza tym obszarem można wskazać na przykład angielskie Manor hous, na amerykańskie hacjendy, czy też dwory rosyjskie. Te dwa pierwsze kultywują formułę rzymskiej villa rustica, w której dziedziniec zastąpił pierwotny perystyl.

²³⁵ W dawnym kontekście termin dwór (poza grupą osób stanowiących otoczenie władcy) oznacza nie tylko dom gospodarza, ale też przynależną ziemię oraz zabudowania gospodarskie (por. ros. двор, oraz T. Jakimowicz, *Dwór murowany w Polsce ...*, s.17). Sam budynek dworu określano jako „dom pański”. Nazwa dwór związana z budynkiem funkcjonować zaczęła dopiero w XVII wieku. W języku rosyjskim możliwe jest określenie gospodarstwa chłopskiego jako dwór chłopski (ros. крестьянский двор).

²³⁶ T. Jakimowicz, *Rezydencja w Polsce ...*, s.318.

reprezentowany przez dwór stożkowy z wieżą mieszkalną.²³⁷ To właśnie rody rycerskie reprezentowały najczęściej średnie i niskie ziemiaństwo doby średniowiecza, które później przekształciło się w warstwę szlachecką. Większość obiektów w typie dwór reprezentowała budownictwo drewniane stąd też nie mamy obecnie żadnych relikwów tego typu budownictwa. Skutkuje to koniecznością korzystania z rekonstrukcji w celu ilustracji zagadnienia. Obiekty kamienne były rzadsze jednakże ich przykłady dotrwały do naszych czasów. Formy architektoniczne, jakie reprezentowały tego typu budynki odzwierciedla dobrze triada: wieża, kamienica, kasztel.²³⁸ Po pojęciem wieży definiuje się budynek mający po jednym pomieszczeniu na każdej kondygnacji i pozbawiony klatki schodowej (korzystano z drabin). Wejście do takiego budynku także znajdowało się wyżej (na poziomie części mieszkalnej). Kamienica to wieża posiadająca wewnętrzną klatkę schodową i wejście na poziomie parteru. Budynek ten można określić jako dwór wieżowy,²³⁹ aby uniknąć skojarzenia z obecnym znaczeniem tego terminu. Wreszcie kasztel to kamienica (dwór wieżowy) o rozbudowanym rzucie (więcej pomieszczeń na rzucie kondygnacji). Wskazana triada pokazuje też kierunek ewolucji tego typu założenia. Dodać można jeszcze dwór lamus, czyli zredukowaną formę wieżową (dwie kondygnacje) z funkcjami gospodarczymi (magazyny).²⁴⁰

Drugi problem to miejsce lokowania dworów. Rozróżnić można, w dobie średniowiecza, dwory wiejskie oraz dwory miejskie. Wynikało to z faktu, że miasto średniowieczne było słabo zurbanizowane, a zabudowania miejskie miały charakter dworu lub gospodarstwa łącznie z małymi polami.²⁴¹

Jednym z istotnych rozróżnień dworów stanowi materiał budowlany. Większość dworów zachodnich to budynki kamienne lub murowane. Wynika to zarówno z dostępności materiału jak i kultury i tradycji budowlanej. Większość dworów polskich to dwory drewniane. Jednakże jest to wyznacznik dopiero polskich dworów barokowych. Wcześniej budowanie dworów drewnianych wynikało z dostępności tego materiału w Europie północnej oraz szybkości realizacji inwestycji. A także komfortu klimatycznego, zwłaszcza w Europie środkowej i wschodniej.

W okresie Renesansu rozpoczyna się pogłębianie różnic w typologii dworów. Zaczyna kształtować się dwór zachodni, kasztelowy będący połączeniem

²³⁷ A. Marciniak-Kajzer, Średniowieczny dwór rycerski w Polsce ..., s.47-81. Dwór stożkowy od grodziska stożkowego różni rodzaj otaczającej go budowli obronnej: płot albo fortyfikacja (umożliwiająca prowadzenie akcji militarnych).

²³⁸ T. Jakimowicz, Dwór murowany w Polsce w wieku XVI ..., s.18.

²³⁹ P. Lasek, Zagadnienie tzw. dworów wieżowych.

²⁴⁰ M. Rydel Jam dwór polski, s.19.

²⁴¹ Por. rekonstrukcja Dzwonowa (<https://dzwonowo.wordpress.com/2017/12/21/rekonstrukcja-sredniowiecznego-dzwonowa/>) .M. Borowiejska-Birkenmajerowa, Kształt średniowiecznego Krakowa. J. Drabina, Miasta śląskie w średniowieczu.

kontynuacji dworów rycerskich najczęściej w formie budynku murowanego oraz zapożyczeń renesansu włoskiego. Dwór ten był rozwinięciem formuły średniowiecznego kasztelu. Ten typ dworów typowy jest dla Niemiec, Austrii, a także Węgier, Czech, Słowacji i Polski.²⁴² Do dzisiejszych czasów zachowało się kilka przykładów tego typu architektury rezydencjonalnej. W innych państwa także kształtują się dwory typu kasztelowego. Na przykład kamienny dwór bretoński z połowy XV wieku założony przez rodzinę La Messelière²⁴³ lub też Little Morton Hall, o konstrukcji szkieletowej z XVI wieku. Jego nieregularny kształt wynika z wielu, trochę chaotycznych rozbudów.²⁴⁴ Dwór kasztelowy na trwałe wpisał się w krajobraz Europy, zwłaszcza środkowej. W Polsce również występowały tego typu założenia dworskie. Istnieją także większe założenia kasztelowe określane czasem jako „pałac ziemiański”.

Dwory kasztelowe rozwinęły się do postaci dworów dziedzicznych. Było to efektem naśladownictwa rezydencji pałacowych z jednej strony a dążeniem do zachowania bezpieczeństwa z drugiej. Przykładem takiego dworu jest kasztel dziedziczny w Kluknawie. Formę tego typu dworu znaleźć można także we wczesnych dworach angielskich (Tretower Court), czy też hacjendach hiszpańskich w Ameryce. Do naszych czasów zachowały się jedynie kamienne bądź murowane dwory kasztelowe. Dwory drewniane nie przetrwały, dlatego ciekawym przykładem takiego założenia jest dwór rosyjski z drugiej połowy XVII wieku zaprezentowany na grafice Nicolaesa Witsena.

Drugi kierunek rozwoju dworów szlacheckich związany jest z tworzeniem się założeń parterowych. Pojawiają się one już w renesansie, chociaż w epoce średniowiecza rolę taką spełniała bardziej rozbudowana chata,²⁴⁵ która na przełomie XV i XVI wieku zaczyna ewoluować w kierunku dworu parterowego. Przynajmniej pod względem budowlanym (stosowane techniki ciesielskie i budowlane). Pochodzenie tego typu budynków nie jest jasne, gdyż nie zachowały się z tamtego okresu żadne ślady materialne. Najmocniej na stan ten wpłynęła wojna polsko-szwedzka (tak zwany „Potop”). Duża część drewnianych dworów uległa zniszczeniu a zamki popadły w ruinę. Zachowały się dopiero dwory budowane po tym okresie.²⁴⁶

W Polsce spierają się poglądy zarówno o pochodzeniu dworów od chat średniowiecznych poprzez powiększenie ich programu architektonicznego jak i od pałaców poprzez swoistą redukcję tego założenia.

²⁴² Sadowska E., Janczykowski J., Kasztele na Polskim Spiszu.

²⁴³ C. Douard, C. Mignot, M. Chatenet, *Le Manoir en Bretagne ...*, s.122-123.

²⁴⁴ P. Cattermole, *Architectural Excellence ...*, s.1480.

²⁴⁵ Por. T. Broniewski, *Historia architektury ...*, s.407-408.

²⁴⁶ A. Miłobędzki, *Zarys dziejów architektury w Polsce*, s.195.

W Polsce w połowie XVII wieku typ dworu szlacheckiego także był już w miarę ukształtowany. Stary podręcznik budowlany definiuje dwór polski jako o *jednym piętrze budynek ze drzewa albo z muru. Ale życzyłbym, aby z muru, albowiem trwałość i przeciwko ogniovi, bezpieczeństwo i nie tak częsty koszt na poprawę, więc i nie tak wielka speza jakoby kto rozumiał, te wszystkie uwagi słusznie mur zalecają*.²⁴⁷ Dalej autor precyzuje zalety dworu parterowego następująco: *te o jednym pięttrze budynki, zwłaszcza murowane, mają swój wczas osobliwy z wielu przyczyn. Naprzód stąd, że gdy nikt ani nade mną ani pode mną nie mieszka, żaden nic nie kołace, i pod nos nie kurzy. Druga, że przestronne mogą być takie budynki, bo co bym miał na drugie piętro łożyć materyi dam na przestronność. Zwłaszcza, że ścian nie potrzeba tak mięszszych jak do dwoiego piętra. Trzecia, że trwałe i do ruiny nie tak prędkie. Czwarta, że łatcej inwenczej nie trzeba wschodów wymyślać, które wielką trudność zwykły czynić, ani się po nich chodząc mordować, jeden tylko może być na samym wejściu, to jest stopni kilka, albo kilkanaście, a drugi w tyle od ogroda. Na koniec wiatrom nie tak podległe, a zatym i zimnu, na które w naszym „klimacie” największy ma być respect. Więc pozór swój przecie mieć mogą, zwłaszcza kiedy na wyniosłym miejscu dla prospektu i gdy dach do wysokości ścian proportionalny*.²⁴⁸ Dodatkowo autor potwierdza, że typowym materiałem budowlany tego okresu jest drewno: *obrawszy miejsce do budynku, więc już gotuj co prędziej materyją. Ale rzeczesz jaką? Odpowiadam, jeśli podług zwyczaju polskiego – drzewo*.²⁴⁹ Można wskazać, że na przełomie XVII i XVIII wieków około 90% dworów parterowych szlachty polskiej było drewnianych (na ogólną ich liczbę szacowaną na 100000 budynków tego typu).²⁵⁰

Jako przykład kształtowania się tego typu budownictwa można wskazać na parterowy budynek z gankiem i poddaszem występujący na rycinie z roku 1575 (panorama Grodna). Podobny dwór (Pukle na Żmudzi) pokazano w pracy Glogera ponad 300 lat później. Jest to dwór z roku 1800.²⁵¹

Trochę później po *Krótkiej nauce budownictwa* ukazała się pozycja pogłębiająca wiedzę o dworach autorstwa Jakuba Kazimierza Haura. Określa on w niej projekt i konstrukcję dworu szlacheckiego. Rozróżnia jednak „gmach pański” i chudopacholski, jako różne postacie dworów.²⁵² Praca ta zawiera po raz pierwszy ogólny projekt dworu w postaci rysunków rzutu parteru i elewacji. W pracy tej położono nacisk na symetrię fasady w tym także na rozmieszczenie

²⁴⁷ Ł. Opaliński, *Krótką nauka budownicza* ..., s.20.

²⁴⁸ Ibidem, s.21-22.

²⁴⁹ Ibidem, s.12.

²⁵⁰ J. Baranowski, *Dwór polski w XIX wieku* ..., s.11.

²⁵¹ Z. Gloger, *Budownictwo drzewne* ..., s.335.

²⁵² J. K. Haur, *Ziemianska Generalna Oekonomika* ..., s.13-15.

kominów (pieców). Zalecano jeden centralnie, lub dwa po bokach w dwóch bocznych izbach głównych lub maksymalnie trzy.

Wskazane dwa dzieła, będące kanonem nauki o budowaniu dworów szlacheckich wpłynęły na ukształtowanie się typowo polskiej kultury materialnej parterowych dworów szlacheckich, która rozprzestrzeniła się po zwycięstwie w wojnie polsko-szwedzkiej, czyli w drugiej połowie XVIII wieku.²⁵³ Dotyczy to zwłaszcza pozycji drugiej, która w tamtych czasach była podręcznikiem szkolnym w szkołach pijarskich.²⁵⁴

W późniejszych czasach tematyka dworów znalazła się w wielu pracach z XIX wieku odnoszących się do gospodarki dworskiej. Z tego zakresu przytoczyć można pracę odnoszącą się do budownictwa dworów, wskazującą, że: *dwory wiejskie zatem nie w górę i na dół, lecz poziomo, wzdłuż i wszerz, rozpościerać się mają. A jeżeli zdarzy się, że nie wszystko na jednym piętrze się zmieści, wtenczas lepiej jest, zamiast drugiego piętra dawać z czasem, wedle potrzeby skrzydła lub oficyny.*²⁵⁵ I dalej autor wskazuje: *przyjemność mieszkania na wsi polega głównie na łatwości wychodzenia z pokoju wprost na dwór i na możliwości spędzania latem większej części dnia na dworze, a po części nawet spełnienia przed domem pewnych zajęć domowych. Mieszkając na piętrze traci się po części tę wygodę i przyjemność.*²⁵⁶

Ciekawa też jest konstatacja Czartoryskiego odnośnie stylów budownictwa dworskiego: *niestety, wobec teraźniejszych prądów niwelacyjnych i skutkiem nowoczesnych stosunków kosmopolitycznych, jak zacierają się wszelka oryginalność i odrębność, tak i styl swojski budownictwa wiejskiego w kraju naszym coraz więcej zanika. W niektórych okolicach, jak np. w Poznańskim, nie mówiąc już o innych ziemiach pruskich, styl swojski w budownictwie zupełnie już zaginął, ustąpiwszy miejsca stylowi budownictwa zachodniemu, przeważnie niemieckiemu.*²⁵⁷

Dla encyklopedystów starej Polski, Glogera i Brucknera, dwory są związane z ziemiaństwem i wsią. U Glogera dwór określono jednoznacznie jako dwór wiejski.²⁵⁸ Wskazuje on jako pierwszy zidentyfikowany typ parterowego dworu dwór alkierzowy.²⁵⁹ Opisuje także dwory kasztelowe, ale uważa je za wąską

²⁵³ T. Jakimowicz, Dwór murowany w Polsce w wieku XVI ..., s.5. J. Baranowski, Dwór polski w XIX wieku ..., s.10,15. A. Miłobędzki, Architektura polska XVII wieku, s.340.

²⁵⁴ M. Piwińska, Staropolska "nauka budownicza" ..., s.115,119.

²⁵⁵ Z. Czartoryski, O stylu krajowym w budownictwie wiejskim, s.6.

²⁵⁶ Ibidem.

²⁵⁷ Ibidem, s.5.

²⁵⁸ Z. Gloger, Encyklopedia staropolska, tom 2, s.74. Opisuje też dwór magnacki ale jako grupie sług i urzędników magnackich.

²⁵⁹ Ibidem, s.75.

równoległą linię ewolucji tego typu budynku.²⁶⁰ W opisie samego dworu (na przykładzie dworu w Kowalewsczyźnie) zwrócił uwagę na podział symetryczny sienią na dwie połowy planu budynku. Sień ta pełniła rolę nie tylko komunikacyjną, ale też i sali recepcyjnej.²⁶¹ Szerszy opis dworu w Kowalewsczyźnie znaleźć można w innej pracy Glogera poświęconej w całości budownictwu drewnianemu w Polsce (a także wyrobom z drzewa). Dwór ten jest o tyle ciekawy, że pochodził z połowy XVII wieku. Według przytoczonej przez Glogera relacji Łukasza Gołębiowskiego przeciętne dwory końca XVIII wieku były drewniane z sienią w środku i kryte słomą.²⁶² W przypadku dworów biedniejszych część lewą od sieni zajmowała służba. Tam też znajdował się kuchnia.²⁶³ W przypadku bogatszych dworów, zgodnie z zalecenie Opalińskiego i Haura kuchnia znajdowała się w osobnej oficynie. Tam też mieszkała służba. Natomiast pomieszczenia we dworze były w całości zajmowane przez rezydenta i jego rodzinę. Z lewej przy wejściu była zazwyczaj bawialnia a później kancelaria a z prawej jadalnia.²⁶⁴ Później dopiero (XIX w.) salę bawialną, zwaną już salonem przeniesiono na tył budynku.²⁶⁵ W dworach występowały też kaplice. Najczęściej lokowano ją w skrzydle dworu.²⁶⁶ Gloger zwraca też uwagę, że także charakterystycznym elementem całego obejścia była brama wjazdowa, która różniła gospodarstwo szlacheckie od chłopskiego. Czasami był to nawet budynek bramny, co przypomina strukturę dworu japońskiego. Gloger na podstawie analizy inwentarzy dóbr szlacheckich opisujących między innymi dwory stwierdza, że typologią i strukturą dwory XVI i początków XVII wieku, a nawet wieku XV, nie odbiegają od drewnianych dworów późniejszych (wieku XVIII).²⁶⁷ Podkreśla jednakże, że wraz z ewolucją ich formy reprezentacyjność budynku wyrażała się w dążeniu do symetrii bryły,²⁶⁸ czego nie wykazują założenia dworskie okresów wcześniejszych (XV i XVI wiek). Brückner natomiast stwierdza, że *dwory w Rzeczypospolitej były na ogół jednego typu, różniły się jedynie rozmiarami dworu i obejścia oraz ozdobnością wykonania.*²⁶⁹ Wskazuje także, że w XVII wieku zaczyna funkcjonować określenie dworek jako *budowla podmiejska na pobyt czasowy dla personatów.*²⁷⁰

²⁶⁰ Ibidem, s.82.

²⁶¹ Ibidem, s.84.

²⁶² Z. Gloger, Budownictwo drzewne ..., s.266.

²⁶³ Z. Gloger, Encyklopedia staropolska, tom 2, s.82. Z. Gloger, Budownictwo drzewne ..., s.297,335.

²⁶⁴ R. de Latour, Próba odtworzenia ..., s.186-188. Z. Gloger, Budownictwo drzewne ..., s.268.

²⁶⁵ Z. Gloger, Budownictwo drzewne ..., s.311. T. S. Jaroszewski, Dwór polski w XIX ..., s.93.

²⁶⁶ Z. Gloger, Budownictwo drzewne ..., s.329.

²⁶⁷ Z. Gloger, Budownictwo drzewne ..., s.277-278.

²⁶⁸ Z. Gloger, Budownictwo drzewne ..., s.329.

²⁶⁹ A. Brückner, Encyklopedia staropolska, tom 1, k.264.

²⁷⁰ Ibidem. Rydel uważa za dworek: mały, nie więcej niż pięcioosiowy dwór: M. Rydel, Jam dwór polski, s.8.

Jako materiał budowlany stosowane było, według Brücknera, drewno, chociaż budynki gospodarcze były murowane.²⁷¹ Najczęściej było to drewno modrzewiowe. W biedniejszych rezydencjach dworskich piece i kominki bywały jedynie murowane natomiast w bogatszych piece były kaflowe a kominki zdarzały się także marmurowe.²⁷² Bogatszy też był wystrój wnętrza i dekoracje. Jako odrębne pomieszczenie pojawia się biblioteka.

W dobie baroku rozpowszechnił się w architekturze krajobrazów dworskich układ pałacowy określany jako *entre court et jardin*,²⁷³ wzorowany oczywiście na krajobrazie pałacowym. Jednakże ogrody lub parki dworskie miały zdecydowanie mniejszy areał. Przeciętnie kilka hektarów.²⁷⁴ Ten styl architektury dworskiej, z różnymi modyfikacjami utrzymał się przez cały okres jej istnienia. Dodano do architektury terenów zielonych dworu staw z wyspą a czasami i staw rybny (dwory XIX wieku). Zabudowania folwarczne z reguły znajdowały się w pewnym oddaleniu, poza oficyną i lamusem.²⁷⁵

Według badaczy do *schyłku XVII w dwory były jeszcze budowlami elitarnymi, właściwymi także dla królów i senatorów*.²⁷⁶ Szlachta średnia i drobna mieszkała w „domach pańskich” zwanych także „domami wielkimi”,²⁷⁷ dzisiaj określanymi jako dwory. Z drugiej strony czasy dobrobytu powodowały nierzadko, że dwory, wraz z awansem społecznym gospodarzy, przekształcane były w pałace.²⁷⁸

Należy jeszcze rozpatrzyć problematykę ewolucji architektury dworów na ziemiach polskich z historycznego punktu widzenia. Odnosząc się do ustalonych okresów historycznych wyróżnić można następujące dwa stadia rozwoju form dworów. Pierwsze stadium to okres tworzenia się nowożytnej koncepcji dworu (średniowiecze). Drugie stadium to okres nowożytny, w którym zmianie podlega jedynie architektoniczny styl założenia:

- okres średniowieczny – w okresie tym istnieją kamienne (czasem ceglane) dwory rycerskie (najczęściej wieże, czasem kasztele zwane też zameczkami rycerskimi) oraz chaty rycerskie prawdopodobnie w postaci domów z izbą

²⁷¹ Ibidem.

²⁷² A. Brückner, Encyklopedia staropolska, tom 1, k.266.

²⁷³ L. Kajzer, Dwory w Polsce od średniowiecza ..., s.156. A. Sieradzka (red.), Dwór polski: zjawisko historyczne ..., s.77.

²⁷⁴ B. Stępniewska, Rezydencje na Śląsku K. I. Boguszewska, Wybrane założenia rezydencjonalne E. Jankowski, Ogród przy dworze wiejskim.

²⁷⁵ M. Rydel, Jam dwór polski, s.103.

²⁷⁶ J. Baranowski, Dwór polski w XIX wieku ..., s.12.

²⁷⁷ M. Rydel, Jam dwór polski, s.14.

²⁷⁸ E. Kwaśniewska, Wieża mieszkalna Jacka

reprezentacyjną (por. ang. hall house) jako pierwowzór dworów drewnianych,²⁷⁹

- okres nowożytny – w okresie tym chała rycerska przekształca się w dwór na skutek prawdopodobnej redukcji sali głównej do sieni.

Dwory parterowe w polskiej kulturze najpełniej odpowiadają pojęciu dworu. W okresie średniowiecza budynki piętrowe stanowią większość z zachowanych w różnym stopniu obiektów typu dwór.

W Polsce istnieje przekonanie, że dwór szlachecki jest wyjątkowym zjawiskiem polskiej architektury, a zwłaszcza dwór parterowy. Stąd też zdecydowano się na wskazanie, że w tym zakresie istnieją przykłady takich dworów z obszaru nie tylko Polski, ale także Węgier (na przykład: Jánossy kuria, Apor kuria czy też Daczó kuria) czy też Łotwy (Ungurmuiža), w pośredni sposób pokazując, że są to zjawiska szersze, przynajmniej o środkowoeuropejskim kontekście. Nie stwierdza się jednak, czy są to zjawiska równoległe czy też istnieją między nimi wzajemne relacje kulturowe. Ważnym jest, że istnienie dworu parterowego nie determinuje związków kulturowych z Polską. Stwierdzenie to dotyczy także parterowych dworów drewnianych, które nie stanowią jedynie polskiej specjalności. Jednakże na pewno w Polsce ten typ budownictwa był najbardziej rozpowszechniony i najbardziej nasilony z związku z dużą liczbą ludności oraz dużym odsetkiem szlachty. Można wskazać, że odsetek szlachty w Polsce to około 7%,²⁸⁰ chociaż wskazywane są też wyższe wartości (aż do 10%).²⁸¹ Biorąc pod uwagę, że populacja Polski XVII wieku to około 14 milionów,²⁸² daje to liczbę 980000 – 1400000 osób reprezentujących szlachtę. Dla przykładu populacja szlachty we Francji XVIII wieku wahała się pomiędzy 0,5% a 1%.²⁸³ Natomiast w Austro-Węgrzech (XIX w.) jest to około 5%, uwzględniając takie zjawiska jak Węgry z 9% populacją szlachty (podobnie jak w Polsce) oraz Siedmiogród z ponad 15%.²⁸⁴

W literaturze polskiej termin dwór jest bardzo pojemny. W ujęciu potocznym oznacza on każdą (polską) siedzibę ziemiańską.²⁸⁵ Jest to zgodne z romantyczno-polskim wątkiem w architekturze, który odnosi się do wyidealizowanego typu estetyczno-architektonicznego, który jest wytworem swoistego procesu historyczno-obyczajowego.²⁸⁶ Czasami z tej grupy obiektów wyróżnia się typy

²⁷⁹ Między innymi: P. Garrigou Grandchamp (red.), *Demeures seigneuriales dans la France ...*, L. Kajzer, *Archeologiczny rodowód dworu ...*, J. Wiesiołowski (red.), *Zamek i dwór w średniowieczu ...*, M. Chorowska, *Rezydencje średniowieczne na Śląsku*.

²⁸⁰ N. Davies, *Boże igrzysko ...*, s.289.

²⁸¹ A. Wyczański, *Szlachta polska ...*, s.16.

²⁸² A. Wyczański, C. Kukło, *Historia polski w liczbach ...*, s.20.

²⁸³ F. Bluche, *L'Ancien Régime ...*, s.84. G. Wright, *France in Modern Times*, s.15.

²⁸⁴ G. Frölichsthal *Anzahl der Adeligen im Kaisertum Österreich ...*, s.161.

²⁸⁵ M. B. Markowski, *Obywatele ziemscy ...*, s.199.

²⁸⁶ M. Rydel, *Jam dwór polski*, s.9.

skrajne: Za Glogerem stwierdzić można, że *jeżeli dwór był duży pałacem się nazywał*.²⁸⁷ W podobny sposób ujmują to też inne źródła, gdzie pojęcie „pałac” w źródłach dotyczących Lubelszczyzny odnosi się do budynków tylko najbogatszej szlachty, piastującej wysokie urzędy.²⁸⁸ Z drugiej strony najmniejsze dwory określane są jako dworki.²⁸⁹ Na różnorodność typologiczną siedzib szlacheckich (ziemiańskich) w Polsce największy wpływ miało bardzo duże rozwarstwienie majątkowe samej szlachty polskiej pomimo istnienia formalnej równości osób tego stanu. Według literatury można wyróżnić przynajmniej cztery podwarstwy szlacheckie, kierując się jedynie kryterium majątku ziemskiego, zaczynając od posiadaczy małego gospodarstwa (około 1 łanu) a kończąc na posiadaczach kilkunastu lub więcej folwarków a także miast.²⁹⁰ Przeciętnie szlachcic posiadał 4 łany (ok 64 ha) ziemi uprawnej, co dawało obszar określany jako 1 folwark.²⁹¹

Poza wielkością samego budynku dworu o wielkości siedziby ziemiańskiej świadczyła także wielkość całego założenia ziemiańskiego, które obejmowało wiele budynków o różnorodnych funkcjach oraz wiele budowli a także całą architekturę terenów zielonych oraz ziemi uprawne, a z którymi dwór pozostawał w ścisłym związku. Wśród typów budynków wyróżniono: budynki mieszkalne (rezydencja i mieszkania służby, czworaki), budynki pomocnicze (oficyna, lamus²⁹²), budynki gospodarcze (folwarczne i przemysłowe) oraz budynek bramny o różnorodnej funkcji.²⁹³

Pozostaje także problem uwzględnienia w analizie problemu dworu miejskiego.²⁹⁴ W świetle przeprowadzonej analizy badawczej wyróżnić można dwa oddzielne typologicznie założenia architektoniczne określane jako dwór miejski:

- dwór ziemiański, znajdujący się w fazie powstania w pobliżu miasta i następnie wchłonięty przez rozrastające się miasto, co pozbawiło go części folwarcznej i przemysłowej sprowadzając go do rezydencji miejskiej,
- budynek zbudowany na wzór dworu ziemiańskiego (podobieństwo architektoniczne), jednakże z założenia przeznaczony, jako rezydencja miejska (jedynie funkcja mieszkaniowa i reprezentacyjna).

²⁸⁷ Z. Gloger, *Budownictwo drzewne ...*, s.266.

²⁸⁸ M. Dudkiewicz, M. Dąbski, *Historia architektury rezydencjonalnej Lubelszczyzny ...*, s.31. A. Sieradzka (red.), *Dwór polski: zjawisko historyczne ...*, s.117. I. Rolska-Boruch, *Domy pańskie na Lubelszczyźnie ...*, s.15.

²⁸⁹ Z. Gloger, *Budownictwo drzewne ...*, s.267. M. Rydel, *Jam dwór polski*, s.8.

²⁹⁰ J. Willaume, *Z dziejów wsi lubelskiej przed uwłaszczeniem*, s.89. K. Boroda, *Drobna szlachta w Królestwie Polskim ...*, s.41.

²⁹¹ N. Davies, *Boże igrzysko ...*, s.183.

²⁹² Lamus pełnił też funkcję zbrojowni, co przypomina funkcjonalnie układ dworu samurajskiego, p. Z. Gloger, *Budownictwo drzewne ...*, s.272.

²⁹³ Por. F. K. Giżycki, *Budownictwo zastosowane do potrzeb ziemianina polskiego*, s.8. W. Szolginia, *Architektura i budownictwo ...*, s.79.

²⁹⁴ <http://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/widoki-lublina-pozar-miasta-lublina-okolo-1740/>

W pierwszym przypadku można dalej mówić o dworze, jako typie architektonicznym. Natomiast w drugim przypadku, należałoby mówić o willi lub rezydencji willowej, gdyż w strukturze funkcjonalnej takiego budynku funkcje związane z gospodarką ziemiańską nie były uwzględnione. Tego typu dwory budowała szlachta, jako jej miejskie rezydencje, a także mieszczenie próbujący naśladować tryb życia szlachty. Zaplecze gospodarcze takiej rezydencji składało się ze stajni, wiaty na wóz oraz pomieszczenia na produkty żywnościowe a także na opał.²⁹⁵

II.3. Wnioski dotyczące rozpoznania stanu wiedzy oraz definicje pojęć podstawowych użytych w pracy w odniesieniu do rezydencji i ich statusu

Przeprowadzona analiza literaturowa pozwoliła zwrócić uwagę na kilka istotnych faktów. Po pierwsze określenie rezydencji, jako takiej, jest pojęciem, które zaczęło się krystalizować w okresie średniowiecza i oznaczało początkowo miasto (zamek), w którym rezyduje władca.²⁹⁶ Później pojęcie to uległo rozszerzeniu i oznaczało budynek lub całe założenie architektoniczne, w którym dominowały dwie funkcje: mieszkalna i reprezentacyjna.²⁹⁷ Obecnie możliwym jest użycie terminu rezydencja także w przypadku wydzielonej części budynku (na przykład penthouse lub apartament),²⁹⁸ chociaż nadal funkcjonują definicje zgodnie z którymi rezydencja musi być przynajmniej budynkiem, jeśli nie całym założeniem będącym celowo zaprojektowanym systemem budynków. Taką rezydencją jest zamek i jest nią też dwór w szerszym znaczeniu tego słowa.

Należy zwrócić uwagę na fakt definiowania pojęcia rezydencji korzystając z funkcji budynku. Podejście funkcjonalne w tym przypadku można uznać za najbardziej właściwe w przypadku opracowywania definicji obiektów rezydencjonalnych różnych typów. Jest ono najbardziej uniwersalne, gdyż funkcje budynków raczej nie zmieniają się w toku przemian historycznych. Nie ma takiej uniwersalności oparcie definicji na cechach architektonicznych (w tym stylowych), które ulegają ciągłym przemianom lub na przykład na cechach społecznych (poprzez charakterystykę społeczną rezydentów).

Analizując wskazane dwie funkcje rezydencji: mieszkalną i reprezentacyjną należy pamiętać, że ta pierwsza ma charakter bezwzględny (jej istnienie nie jest zależne

²⁹⁵ Ibidem.

²⁹⁶ M. Hürlimann, H.-J. Giersberg, Die königliche Residenzstadt Potsdam und Sanssouci.

²⁹⁷ T. Jakimowicz, Rezydencja w Polsce ..., s.317., P. Lasek, Mieszkalno-obronne czy obronno-mieszkalne ..., s.168; P. Lasek, Nowa moda czy kontynuacja ..., s.501; Ratajczak T., Podróże władcy i architektura ..., s.5.

²⁹⁸ Na przykład: Penthouse Art. Residency (<https://penthouseartresidency.tumblr.com/>).

od porównania z innymi obiektami), natomiast ta druga ma charakter względny. Tym samym o zakwalifikowaniu obiektu, jako rezydencji, decydują:

- stwierdzenie czy obiekt ma charakter mieszkalny (charakter bezwzględny),
- stwierdzenie czy obiekt jest reprezentacyjny w swoim krajobrazie (charakter względny).

W przypadku pierwszego stwierdzenia ocena spełnienia tej funkcji przez obiekt jest ewidentna. Natomiast w przypadku drugiej ocena taka jest trudniejsza. W toku analizy literaturowej stwierdzono, że o tym czy obiekt jest rezydencją decydowała jego relacja do innych obiektów w jego krajobrazie (w danym punkcie czasowym/historycznym). Dlatego też należy wskazać na czasową/historyczną oraz przestrzenną/geograficzną względność tej funkcji. Stąd też chata z gankiem biednego szlachcica polskiego może być dworem (rezydencją) w relacji do chat bez ganków biednych chłopów z danej okolicy, bo wyróżnia ją większa reprezentacyjność w tym kontekście.

Definicje poszczególnych typów rezydencji głównych (a także pobocznych) oparto na określeniu dodatkowej, trzeciej cechy (poza mieszkalną i reprezentacyjną, które są niezbędne dla zdefiniowania obiektu jako rezydencji), która wskazywałaby dodatkową funkcję obiektu (lub więcej funkcji różnicujących). Tym samym zachowana zostaje uniwersalność definicji poszczególnych typów. Trzy wskazane typy główne: zamek, pałac i dwór, wraz z dwoma typami pobocznymi: willa i kamienica, tworzą zbiór zamknięty. W świetle badań literaturowych można stwierdzić, że nie ma innych typów rezydencji poza wymienionymi.

Wybór wspomnianej funkcji (jednej lub dwóch) różnicującej typy rezydencji, w oparciu o badania literaturowe był trudnym zadaniem. Wynikało to z faktu, że cecha ta musi charakteryzować wszystkie rodzaje zidentyfikowanych obiektów reprezentujących ten typ niezależnie od ich kontekstu czasowego (historycznego) oraz przestrzennego (geograficznego) a także kontekstu architektonicznego (na przykład stylu lub kompozycji budynku). Ponadto musi to być funkcja, która jest niepowtarzalna (reprezentuje tylko dany, konkretny typ rezydencji). Cechy te, dla konkretnych głównych typów rezydencji, wskazano w definicjach tych typów zamieszczonych w tym podrozdziale.

II.3.1. Pojęcia związane ze statusem rezydencji

Zakres pracy odnosił się do rezydencji szlacheckich stąd konieczność uszczegółowienia tego terminu. Jego istotę, w kontekście zakresu pracy, sprowadza się do stwierdzenia, czy rezydentami danej rezydencji byli

przedstawiciele szlachty. Tylko w przypadku pozytywnego stwierdzenia tego faktu można zaliczyć daną rezydencję do zakresu pracy. Stąd też konieczność zdefiniowania pojęcia szlachty, w ramach pracy.

Przyjmując podejście celowościowe (zgromadzenie jak największej liczby opisów obiektów w celu ich archiwizacji i zachowania oraz wykorzystania ich przez np. służby konserwatorskie oraz historyków) zdecydowano się na podejście rozszerzające. Stąd też do szlachty zaliczono wszystkie podgrupy społeczne, które wskazywane są (z różną częstotliwością) jako jej członkowie. Uwzględniono także kontekst przemian historycznych i społecznych. Poniżej przedstawiono zakres przedmiotowy pojęcia „szlachecki” stosowany w pracy.

Przy definiowaniu terminu „szlachta” odniesiono się zarówno do jego rozumienia w kulturze polskiej jak i austriackiej, a także szerzej europejskiej. Drugim ważnym kontekstem jest kontekst historyczny (odniesienie do średniowiecza oraz do czasów nowożytnych). W kontekście europejskim szlachta to warstwa społeczna podlegająca bezpośrednio (w hierarchii społecznej) rodzinie władcy (monarchy).²⁹⁹ Drugim istotnym wyróżnikiem jest prawo posiadania ziemi, chociaż nie jest to wyróżnik bezwzględny.³⁰⁰ Zazwyczaj szlachta dzieli się na dwa podstany: szlachtę wyższą oraz szlachtę niższą.³⁰¹ O przynależności do danego podstanu szlachty decydował kiedyś status majątkowy. Później przynależność ta stała się dziedziczna. Przy czym sam fakt przynależności do szlachty musiał wynikać z odpowiedniej, administracyjnej decyzji suzerena (suzeren w ustroju lennym to senior, który nie był niczym wasalem. Najczęściej suzerenem był monarcha) lub organu go reprezentującego. Również zmiana statusu w obrębie stanu szlacheckiego wymagała takiej decyzji.

W kontekście historycznym można mówić o szlachcie średniowiecznej, którą reprezentowało herbowe rycerstwo i możnowładcy.³⁰² Moźnowładztwo to najwyższa warstwa średniowiecznego rycerstwa zajmująca uprzywilejowaną pozycję w państwie. Drugim typem szlachty jest szlachta nowożytna.³⁰³ Tę

²⁹⁹ E. Bengtsson, A. Missiaia, M. Olsson, P. Svensson, *The Wealth of the Richest. Inequality and the Nobility in Sweden, 1750–1900* (https://lup.lub.lu.se/search/ws/files/26235457/LUP_161.pdf)

³⁰⁰ Mieszczanie w Polsce utracili na mocy statutu piotrkowskiego z 1496 r. prawo nabywania i posiadania dóbr ziemskich. Od tego czasu przywilej posiadania ziemi wiąże się już tylko ze szlachtą.

³⁰¹ M. J. Sayer, *Nobles and Nobilities of Europe: A History of Structures, Law and Institutions*. I. B. Tauris, London 2020. W. Demel, S. Schraut, *Der deutsche Adel: Lebensformen und Geschichte*. Beck, München 2014. H. Siegert, *Adel in Österreich*. Kremayr & Scheriau, Wien 1971.

³⁰² A. Baker, *Rycerstwo średniowiecznej Europy*, Świat Książki, Warszawa 2004. F. Kusiak, *Rycerze średniowiecznej Europy łacińskiej*. PIW, Warszawa 2002. D. Crouch, *The Birth of Nobility: Constructing Aristocracy in England and France, 900-1300*. Routledge, New York 2014. A. Duggan (red.), *Nobles and Nobility in Medieval Europe: Concepts, Origins, Transformations*. The Boydell Press, Woodbridge 2002.

³⁰³ M. J. Sayer *Nobles and Nobility: The History of an Institution in Europe*, I.B. Tauris, London 2012. M. L. Bush, *The European Nobility: Rich noble, poor noble*, Holmes & Meier Publishers, New York 1983

ostatnią reprezentuje szlachta niższa oraz arystokracja. W przypadku szlachty średniowiecznej to przynależność do niej była albo dziedziczna albo wynikała z pasowania na rycerza (w zamian za zasługi dla władcy). Chociaż w tym drugim przypadku pasowani giermkowie zazwyczaj pochodzili z rodzin rycerskich. Natomiast w przypadku szlachty nowożytnej to przynależność do niej jest albo dziedziczna albo wynika z wydania przez władcę (lub szerzej suzerena) dokumentu nobilitacji. Cechą wspólną rodów szlacheckich zarówno średniowiecznych jak i nowożytnych jest posiadanie herbu będącego identyfikatorem szlachectwa (w Europie od XII wieku).³⁰⁴

W Księstwie Cieszyńskim dominują (w okresie nowożytnym) warstwy stanu szlacheckiego odpowiadająca warstwom austriackim. W średniowieczu istniała większa homogeniczność stanu rycerskiego na obszarze całej Europy. Szlachta austriacka dzieli się na arystokrację (szlachtę wyższą), która obejmuje takie tytuły szlacheckie (rangi) jak: Erzherzog (Arcyksiążę – tylko członkowie rodziny panującej), Herzog (książę), Fürst (książę), Markgraf (margrabia), Graf (hrabia), Freiherr, Baron (baron). Szlachta niższa obejmuje natomiast takie tytuły jak: Ritter (rycerz), Edler (włodyka) oraz nobilitację bez rangi.³⁰⁵ W Polsce nie istniał żaden formalny podział stanu szlacheckiego.

Określenia ziemiaństwo odnosi się do każdego posiadacza ziemi bez określania jego przynależności stanowej. Najczęściej jednak ziemianami nazywano szlachtę-posesjonatów, stąd też termin ten jest węższy od terminu szlachta, gdyż odnosi się jedynie do szlachty posiadającej ziemię i zajmującą się zawodowo prowadzeniem (zarządzaniem) dużego gospodarstwa rolnego (gospodarstwo ziemiańskie). Od połowy XIX wieku w Polsce do ziemiaństwa zaliczano posiadaczy majątków powyżej 50 ha.³⁰⁶ Dla porównania można wskazać, że w Anglii używano dla określenia ziemiaństwa terminu *landed gentry*, który odnosił się do nieposiadających tytułów wielkich posiadaczy ziemskich.³⁰⁷

Określenie ziemiański nie będzie wyróżnikiem klasyfikowania obiektów, jako szlacheckie w opracowaniu.

Biorąc pod uwagę przeprowadzoną dyskusję, jako elementy pozwalające zaliczyć obiekt jako własność szlachecką przyjęto wskazane poniżej kryteria różnicujące. Wskazano, że szlachta jest to:

- warstwa społeczna, której przedstawiciele posiadają prawo do herbu (herb został nadany w toku oficjalnego postępowania administracyjnego przez

³⁰⁴ C. A. Volborth, *Heraldry: Customs, Rules, and Styles*, Blandford Press, London 1981.

³⁰⁵ H. Siegert, *Adel in Österreich*. Kremayr & Scheriau, Wien 1971.

³⁰⁶ Por. S. Miklaszewski (red.), *Ziemiaństwo w pracy społecznej*: praca zbiorowa, Rada Naczelna Organizacji Ziemiańskich, Warszawa 1929.

³⁰⁷ *The Origins of the English Gentry*

(http://assets.cambridge.org/97805210/21005/frontmatter/9780521021005_frontmatter.pdf)

suzerena lub przekazany w zgodzie z odpowiednimi przepisami prawa ustanowionymi przez władcę - dziedziczenie),

- warstwa społeczna, która nie obejmuje jednostek, które otrzymały herb w ramach procesów awansowania odmiennych od wskazanych powyżej przepisów administracyjnych ustanowionych przez władcę (na przykład w ramach Kościoła Katolickiego czy też w ramach loży masońskiej).

Odnosząc się do tych kryteriów sprawdzenie szlacheckiej własności rezydencji dotyczyło potwierdzenia posiadania przez rodzinę rezydentów herbu, który można nazwać herbem uznanym prawnie. W tym kontekście prowadzono pomocnicze badania historyczne lub archiwalne (także konsultowano tę kwestię). Zatem, aby zaliczyć rezydencję do zakresu pracy dokonywano sprawdzenia czy w okresie jej posiadania dany ród był rodem szlacheckim (jeśli był starym rodem) lub rycerskim, czyli czy posiadał herb lub czy jej rezydent otrzymał tytuł szlachecki (herb) przed staniem się rezydentem danej rezydencji.

Dla przykładu właścicielem rezydencji w Zebrzydowicach (Dolnych) był ród Mattencloit, którego herb pokazano na rys.II.1 a. Zgodnie z informacjami historycznymi Bartholomaeus Gottfried Mattencloit został przyjęty w poczet czeskiego stanu szlacheckiego w 1689 (wcześniej rodzina należała do mieszczaństwa). Później, w 1732 roku, przedstawiciel rodu Franciszek Ludwik von Mattencloit otrzymał tytuł barona. Nabył on w 1746 roku Dąbrowę, a rok później Zebrzydowice. Innym znanym rodem, będącym właścicielami wielkiego majątku przemysłowego był ród Larischów. Ród ten posiadał między innymi pałac w Solcy. Historycznie pochodzili z Tyrolu, gdzie byli właścicielami zamku Fracstein, reprezentując stan rycerski. Nazwa tego zamku stała się ich pierwotnym nazwiskiem. W średniowieczu osiedlili się na Śląsku. Już wtedy posiadali herb przedstawiający noże do cięcia winorośli. W XV wieku ród podzielił się na dwie linie: Fragstein oraz Larisch (od pospolitej formy imienia Hilarego z Klisina, zwanego Larisem z Klisina, założyciela linii). Herb Larischów pokazano na rys.II.1 b.

a)

b)

c)

Rys.II.1. Herby Mattencloit, Larisch i Miller zu Aichholz

Ze zbiorów Mariusza Makowskiego i <https://www.rambow.de/die-miller-von-und-zu-aichholz.html>

Przykładem skrajnym jest pałacyk przemysłowca z Gruszowa z 2-giej połowy XIX wieku. Joseph Miller był od 1852 roku właścicielem fabryki sody i ceramiki we wsi Gruszów, która była pierwszą przemysłową fabryką chemiczną w monarchii austriackiej (Erste Österreichische Sodafabrik in Hruschau). Josef Miller w 1856 roku otrzymał zgodę cesarza Franciszka Józefa na nazywanie się Miller zu Aichholz, w 1860 roku został przez cesarza nobilitowany i odtąd używał nazwiska von Miller zu Aichholz (herb rys.II.1 c), a w 1865 roku otrzymał rangę szlachecką Ritter i używał nazwiska Joseph Ritter von Miller zu Aichholz. Wybudował on w roku 1861 pałacyk w Gruszowie. Ponieważ rok wcześniej został nobilitowany zaliczono tę rezydencję do rezydencji szlacheckich będących przedmiotem pracy.

II.3.2. Definicja zamku

Przedstawiona uprzednio analiza a także inne pozycje literaturowe ³⁰⁸ pokazują, że koniecznym jest dokonanie pewnych uszczegółowień w celu bardziej precyzyjnej klasyfikacji obiektów typu zamek. Stwierdzono również, że możliwe jest odwołanie się do istniejących różnorodnych określeń tego typu obiektów architektonicznych. W związku z przeprowadzoną analizą różnych założeń zamkowych, z różnych okresów czasowych, przyjęto następującą definicję **zamku: jest to założenie obronno-reprezentacyjno-mieszkalne, pochodzące z okresu średniowiecza, lub będące naśladownictwem takiego, charakteryzujące się ciągłym obwodem obronnym, będący dziełem militarnym, czyli pozwalający na aktywną realizację funkcji militarnej, obronnej**, które może występować w następujących formach:

- założenie zamkowe, podtyp gród – obwód obronny przede wszystkim w postaci wału ziemnego lub ziemno-drewnianego,
- założenie zamkowe, podtyp fortalicja – obwód obronny przede wszystkim w postaci palisady lub innej struktury drewnianej,
- założenie zamkowe, podtyp zamek (murowany) - obwód obronny przede wszystkim w postaci muru kamiennego lub ceglanego,
- założenie zamkowe, podtyp twierdza, obwód obronny przede wszystkim w postaci dzieła fortyfikacyjnego, takiego jak basteja lub bastion. Występuje ona na początku okresu nowożytnego.

³⁰⁸ O. Creighton, Early European Castles A. Gruszecki, Bastionowe zamki w Małopolsce. B. Guerquin, Zamki w Polsce. A także: W. Błaszczuk, Będzin przez wieki, s.189-224. L. Kajzer, S. Kołodziejwski, J. Salm, Leksykon zamków w Polsce. J. T. Frazik (red.), Zamek w Krasiczynie. I. Iwański, Zamki i pałace w Polsce.

Mowa jest o założeniu, gdyż zamek sam w sobie nie jest reprezentowany przez jeden obiekt lecz stanowi ich celowy system. System ten ulegał przemianom przez prawie siedem stuleci stąd tak duża różnorodność architektoniczna analizowanych obiektów. Nie wszystkie zamki były lub są rezydencjami. Część z nich była jedynie obiektami militarnymi. Z drugiej strony nie wszystkie zamki spełniały, przynajmniej przez cały czas funkcję militarną. Dotyczyło to zwłaszcza małych założeń tego typu.³⁰⁹

Obwód obronny będący dziełem militarnym, oznacza budowle o charakterze obronnym z blankami, podestami i innymi rozwiązaniami umożliwiającymi aktywną obronę, w przeciwieństwie do płotu, których takich elementów nie posiadał (mógł jednak posiadać na przykład otwory strzelnicze obsługiwane z ziemi). Można wskazać, że płot stawał się obwodem obronnym, jeżeli nie można było dosięgnąć do jego wierzchu siedząc na koniu³¹⁰ i jeżeli pozwalał na prowadzenie działań militarnych z jego górnej części to znaczy posiadał tam stanowiska obronne.

Ze wskazanych typów w przypadku pierwszego i ostatniego najłatwiej jest wyodrębnić część mieszkalną, reprezentacyjną. W przypadku grodów pierwszych Piastów było to reprezentacyjne palatium (zazwyczaj książęce lub kasztelańskie). Natomiast w przypadku twierdz jest już to przykładowo nowożytny pałac ziemiański, jak w przypadku zamku bastionowego w Łańcucie.³¹¹

Sama nazwa zamek działała nobilitującą, stąd też dość często w późniejszych okresach innym obiektom (zwłaszcza pałacom) nadawano nazwę zamek. Przykładem są: zamek królewski w Warszawie zbudowany w latach 1598-1619 dla Zygmunta III oraz zamek ujazdowski, chociaż obydwa są reprezentacyjnymi pałacami.³¹² Pierwszy wzniesiono na miejscu poprzedniego zamku królewskiego a drugi obok starego dworu, będącego częścią dóbr wdowich Bony Sforzy.

Drugim sposobem nobilitacji późniejszych rezydencji (zwłaszcza pałaców) było nadawanie im neogotyckiego stylu architektonicznego,³¹³ sugerującego związek rezydencji ze średniowieczną szlachtą.

Dla celów pracy przyjęto następującą propozycję ikony (rys.II.2) reprezentującej zamki. Pojęcie zamku reprezentuje kolor czerwony.

³⁰⁹ B. Dybaś, Twierdza czy rezydencja ..., s.76.

³¹⁰ J. Zeune, Ritterburgen ..., s.19.

³¹¹ K. Stępińska, Pałace i zamki w Polsce ..., t.1, s.115 -119.

³¹² A. Miłobędzki, Zarys dziejów architektury w Polsce, s.173.

³¹³ T. S. Jaroszewski, O siedzibach neogotyckich w Polsce.

Rys.II.2. Ikona zamku

Opracowanie własne

Zamek typowo średniowieczny reprezentują takie podtypy jak: gród, fortalicia i zamek (murowany). Wszystkie te podtypy założenia zamkowego stanowiły etapy rozwojowe zamku na Wzgórzu Zamkowym w Cieszynie.

Natomiast zamek nowożytny obejmuje jedynie podtyp opisany jako twierdza (tym typem był zamek w Cieszynie w ostatnim okresie jego istnienia).

II.3.3. Definicja pałacu

Biorąc pod uwagę przeprowadzoną uprzednio analizę³¹⁴ przyjęto na potrzeby pracy następującą definicję pałacu. **Pałacem jest duży budynek lub zespół budynków i budowli, wokół którego nie identyfikuje się żadnych, bezpośrednio związanych fortyfikacji, i który przeznaczony jest także do realizacji funkcji publicznej (sprawowania władzy), w tym realizowanej przez rezydenta reprezentującego szeroko rozumianą elitę społeczną (poza funkcją mieszkalną i reprezentacyjną, które to cechują każdego typu rezydencję oraz funkcją agrarną/gospodarczą związaną z posiadłością ziemską, która to funkcja cechuje dwory a w przypadku pałacu realizowana jest pośrednio poprzez folwark i dwór folwarczny).**

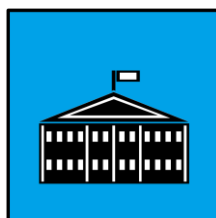
Tak sprecyzowana definicja pałacu pozwala na precyzyjne rozróżnienie pomiędzy różnymi typami budynków i założeń rezydencjalnych wykorzystywanymi jako rezydencje elit a określanymi mianem pałacu i na precyzyjne wskazanie obiektów, które rzeczywiście reprezentują typ pałacu. Pałacami nie są pałace ziemiańskie reprezentujące dwory, pałace miejskie reprezentujące kamienice, chociaż dorównują im pod względem kubatury i wielkości założenia. Natomiast w świetle tej definicji pałacem jest pałac biskupi, gdyż służy on do sprawowania władzy w ramach administracji kościelnej (pomimo tego, że biskupi otrzymują herb w momencie wyświęcenia nie jest to jednak rezydencja szlachecka). W świetle tej definicji także pałac myśliwski nie jest pałacem, gdyż nie jest wykorzystywany do

³¹⁴ A także: T. S. Jaroszewski, M. Gierlach, Po Pałacach i dworach Mazowsza. M. Omilanowska, Polska - pałace i dwory. T. S. Jaroszewski, Księga pałaców Warszawy

realizacji funkcji publicznej rezydenta (najczęściej rządu) a jedynie do jego rozrywki, tym samym nie były objęte analizą.

Dla celów pracy przyjęto następującą propozycję ikon (rys.II.3) reprezentujących pałace. Pojęcie pałacu reprezentuje kolor niebieski.

Rys.II.3. Ikona pałacu

Opracowanie własne

Nie zdecydowano się na wyznaczenie dodatkowej typologii funkcjonalno-architektonicznej pałacu (określenie podtypów), ze względu na zbyt wysoką indywidualizację ich projektów. Na terenie badań (Księstwo Cieszyńskie) wyróżniono zaledwie 5 pałaców, z czego 4 były przebudowami średniowiecznych zamków. Tylko jeden pałac powstał według indywidualnego projektu (Pałac Myśliwski Habsburgów w Cieszynie)

II.3.4. Definicja dworu

Podsumowując przeprowadzoną dyskusję problematyki dworu, jako obiektu rezydencjonalnego pod względem konstrukcyjnym oraz budowlanym można wskazać pokrewieństwo dworu do chaty (materiały, technika budowlana i ciesielska) natomiast pod względem projektu oraz detalu architektonicznego do pałacu (forma bryły, alkierze, ganek). To podobieństwo do pałacu jest lepiej widoczne patrząc na całe założenie dworskie, które stanowi nierozzerwalną całość złożoną z obiektu dworskiego oraz terenów zielonych (ogrodów lub parku).

Po przeprowadzeniu analizy³¹⁵ można spróbować zdefiniować pojęcie dworu, biorąc pod uwagę jego kontekst funkcjonalny. **Dworem jest budynek, wokół którego nie identyfikuje się żadnych fortyfikacji, jednocześnie będący rezydencjonalnym centrum gospodarstwa ziemiańskiego (funkcja agrarna/gospodarcza), tworząc dominantę w krajobrazie dworskim,**

³¹⁵ A także między innymi: T. Chrzanowski, Architektura zamków i dworów A. Skorupa, Zamki i kasztelle na polskim Podtatrze. K. Kalinowski, Architektura barokowa na Śląsku I. Navrátil (red.), Šlechtické rody a jejich sídla A. Andreae, U. Geiseler (red.), Die Herrenhäuser des Havellandes S. Komornicki, Dwory murowane w Małopolsce Polski dwór wiejski (cz.1 i 2). M. Leśniakowska, „Polski dwór”: wzorce architektoniczne S. Markowski, M. Rydel, Oblicza polskiego dworu.

reprezentujący jeden z czterech wyróżnionych typów architektoniczno-funkcjonalnych:

- dwór podtypu dwór parterowy,
- dwór podtypu kasztel,
- dwór podtypu kasztel dziedzińcowy,
- dwór podtypu pałac ziemiański.

Uszeregowano wskazane typy dworów od najmniejszych założeń architektonicznych do największych. Budynki dworskie reprezentują różne powierzchnie całkowite, nawet w jednym ich podtypie.³¹⁶ Z drugiej natomiast strony należy wziąć pod uwagę indywidualizację projektów architektonicznych tych obiektów, a także stan zamożności ich właścicieli oraz chęć jego okazywania poprzez architekturę.³¹⁷

Wskazane cztery podtypy założeń dworskich odpowiadają definicyjne pojęciu Herrenhaus, a także pojęciu Manor house i dopiero takie ujęcie tematyki pozwala je prawidłowo tłumaczyć. W świetle powyższej definicji można dokonać rozróżnienie pomiędzy pałacem sensu stricto a pałacem ziemiańskim, będącym rozwiniętą formą dworu. W formule architektonicznej pałacu ziemiańskiego nie przewidziano części związanej z pełnieniem funkcji publicznej przez rezydenta (biur, kancelarii archiwów itp.). Tylko właściwy pałac posiada tego rodzaju program funkcjonalno-architektoniczny (np. biura rządu).

W świetle tej definicji także dworek lub dwór miejski nie jest dworem, gdyż nie stanowi rezydencjonalnego centrum gospodarstwa ziemiańskiego a jedynie jest architektonicznym naśladownictwem rezydencji dworskiej.

Analiza literaturowa pokazała również, że tak samo zróżnicowana jest formuła architektoniczna dworu średniowiecznego (rycerskiego), a czasowy zakres pracy obejmuje też ten okres historyczny. Stąd też zdecydowano się wprowadzić osobne podtypy dworu średniowiecznego. Zwłaszcza, że takie rozróżnienie występuje w języku czeskim, w którym funkcjonuje określenie tvrz na specyficzną formułę dworu rycerskiego (w odróżnieniu od hradu dla większego założenia zamkowego). Biorąc to pod uwagę wskazano na dodatkowe cztery podtypy dworu:

- dwór typu wieża mieszkalna (rycerska), czyli budynek mający po jednym pomieszczeniu na każdej kondygnacji, i który jest pozbawiony klatki schodowej, a zamiast niej korzystano z drabin zewnętrznych,

³¹⁶ Na przykład dwór w Koszutach o konstrukcji szkieletowej ma około 450 m² powierzchni. Natomiast powierzchnia parku to około 4,7 ha całkowite., http://www.koszuty.pl/historia.php#historia_dworu

³¹⁷ Z własnych badań wynika, że małe dworki miały powierzchnię około 100 m², a duże ponad 500 m². Powierzchnie kaszteli to zazwyczaj kilkaset m² (kondygnacja miała przynajmniej 200 m²). Natomiast powierzchnie pałaców ziemiańskich sięgają kilku tysięcy m².

- dwór typu kamienica (rycerska) lub dwór wieżowy, czyli wieża posiadająca wewnętrzną klatkę schodową i wejście na poziomie parteru i po jednym głównym pomieszczeniu na kondygnacji,
- dwór typu kasztel (rycerski), czyli kamienica (wieża) o rozbudowanym rzucie mająca więcej pomieszczeń,
- dwór typu dwór lamus, czyli zredukowana forma wieżowa mająca tylko dwie kondygnacje z lamusem na parterze i częścią mieszkalną na piętrze, zazwyczaj z zewnętrznymi schodami). Występowała ona także na początku okresu nowożytnego (jak forteca w przypadku zamku).

Zaprezentowane poza nazwami definicje opracowano tak by były rozłączne, czego wymaga typizacja. Jedynie typ dworu-lamusa ma zasięg czasowy przekraczający ramy średniowiecza (występuje też w okresie renesansu). Wszystkie te dwory w mniejszej lub większej części miały charakter obronny.

Dla celów pracy przyjęto następującą propozycję ikon (rys.II.4) reprezentujących dwory. Pojęcie dworu reprezentuje kolor zielony. W przypadku folwarku przyjęto kolor żółty przy zachowaniu wzoru ikony.

W zakresie istniejących obiektów na obszarze badań dominują obiekty nowożytne. Obiekty średniowieczne prawie się nie zachowały. Miały na to wpływ zarówno przebudowy i modernizacje obiektów rezydencjonalnych w okresie nowożytnym jak i niszczenie samych obiektów średniowiecznych i wykorzystywanie ruin jako darmowego źródła materiału budowlanego. W przypadku niektórych obiektów zachowały się średniowieczne piwnice, na których wzniesiono późniejszą rezydencję nowożytną.

Dwór średniowieczny

Dwór nowożytny

Rys.II.4. Ikony dworu

Opracowanie własne

Omówienie ostatniej, ze wskazanych definicji podstawowych typów badanych obiektów rezydencjonalnych, pozwala na sformułowanie ogólnych wniosków dotyczących samych obiektów tej grupy.

II.3.5. Podsumowanie

Na wstępie podjęto próbę podania ogólnej definicji rezydencji, pozwalające na klasyfikację obiektów, podobnych w typologii do rozpatrywanych w pracy rezydencji z obszaru Księstwa Cieszyńskiego. Definicja ta ma charakter funkcjonalistyczny, gdyż bazuje na wskazaniu właściwych rezydencji funkcji o kontekście społecznym. Definicja ta brzmi następująco:

Rezydencją jest budynek lub jego część o charakterze mieszkalnym, który jednocześnie jest obiektem reprezentacyjnym w swoim krajobrazie.

Zdefiniowane w ten sposób rezydencje dzielą się na trzy typy pierwotne, to jest dwór (rezydencję dworską) oraz dwa typy dodatkowe, nieuwzględniane dalej w pracy: willę (rezydencję willową) oraz (rezydencję kamieniczną). Jeśli taka rezydencja pierwotna uzupełniona jest o funkcję realizacji władzy publicznej staje się pałacem, który jest rezydencją hybrydową. Natomiast dowolna rezydencja otoczona obwodem obronnym o charakterze militarnym staje się zamkiem. W analizie cech rezydencji nie odniesiono się do stylu detalu architektonicznego, dekoracji wnętrza czy stosowanych rozwiązań plastycznych. Uznano bowiem, że nie mają one wpływu na klasyfikowanie obiektów do rozpatrywanych ich typów.

W ramach pracy termin rezydencja oznacza siedzibę o charakterze reprezentacyjnym, którą może stanowić jeden budynek lub ich zespół. Jednakże nie można rozpatrywać założeń rezydencjonalnych, co pokazała analiza literaturowa, w oderwaniu od ich szerszego kontekstu, w tym od założenia terenów zielonych i bezpośredniego otoczenia obszaru rezydencji (w tym przypadku rozumianej, jako formułę całości obszarowej). Stąd też zdecydowano się przyjąć ujednoczoną formułę opisu poprzez definicję krajobrazu rezydencjonalnego, jako założenia rezydencjonalnego (architektonicznego) i założenia krajobrazowego (celowo wybranych lub celowo ukształtowanych terenów zielonych).

W przypadku samego założenia rezydencjonalnego, dla celów pracy skupiono się na trzech typach założeń rezydencjonalnych: założeniu zamkowym, założeniu pałacowym i założeniu dworskim. Analiza literaturowa pozwoliła zatem sprecyzować **definicję zamku (rezydencji zamkowej). Jest to założenie rezydencjonalne (reprezentacyjne i mieszkalne) o dodatkowej funkcji obronnej.** Wskazaną obronność definiuje się jako posiadanie obwodu obronnego będącego formą fortyfikacji w rozumieniu wojskowym (w odróżnieniu od ogrodzenia). Ta forma rezydencji występowała najczęściej w okresie średniowiecza, chociaż spotyka się tego typu założenia także w innych okresach

historycznych. W podobny sposób, uwzględniając poddane analizie źródła³¹⁸, zdefiniowano **pałac (rezydencję pałacową) jako założenie rezydencjonalne, który nie ma charakteru obronnego, w rozumieniu militarnym, i który przeznaczony jest także do realizacji funkcji władzy publicznej sprawowanej przez rezydenta, w formie władzy wykonawczej, ustawodawczej czy też sądowniczej.** W świetle tej definicji zatem nie wszystkie obiekty określane jako pałace (np. pałac myśliwski) są pałacami, gdyż nie są wykorzystywane do realizacji funkcji władzy publicznej rezydenta (najczęściej wykonawczej). Nie wyszczególniono natomiast rodzajów pałaców, gdyż brak jest przesłanek wskazujących na taką konieczność. Zazwyczaj, w świetle wskazanej definicji rezydentami pałaców są władcy, arystokracja i średnia szlachta. Trzeci rodzaj założenia rezydencjonalnego, jaki rozpatrywano w pracy stanowił dwór (rezydencja dworska). W oparciu o przeprowadzoną analizę³¹⁹ **pojęcie dworu zdefiniować można następująco: jest to założenie rezydencjonalne niemające charakteru obronnego w sensie militarnym, jednocześnie będące funkcjonalnym centrum gospodarstwa ziemiańskiego (funkcja agrarna), co znajduje wyraz w jego systemie architektonicznym.**

Spośród wskazanych rodzajów rezydencji tylko rezydencja dworska reprezentuje typ „czysty”, to znaczy typ pierwotny założenia rezydencjonalnego. Natomiast rezydencja pałacowa i rezydencja zamkowa stanowią już rezydencje hybrydowe. Rezydencja pałacowa to rezydencja zwykłego typu połączona z budynkiem biurowym w jednolity kompleks rezydencjalno-biurowy (biura reprezentują jedną lub dowolną kombinację trzech władz: ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej). Natomiast rezydencja zamkowa stanowi połączenie rezydencji innego typu,³²⁰ w tym także pałacowej z budynkami i budowlami militarnymi, w tym przede wszystkim fortyfikacjami, które otaczają samą rezydencję obwodem obronnym.

³¹⁸ A także: T. S. Jaroszewski, M. Gierlach, *Po Pałacach i dworach Mazowsza*. M. Omilanowska, *Polska - pałace i dwory*. T. S. Jaroszewski, *Księga pałaców Warszawy*

³¹⁹ A także między innymi: T. Chrzanowski, *Architektura zamków i dworów ...*. A. Skorupa, *Zamki i kasztele na polskim Podtatrzu*. K. Kalinowski, *Architektura barokowa na Śląsku ...*. I. Navrátil (red.), *Šlechtické rody a jejich sídla ...*. A. Andreae, U. Geiseler (red.), *Die Herrenhäuser des Havellandes ...*. S. Komornicki, *Dwory murowane w Małopolsce ...*. *Polski dwór wiejski* (cz.1 i 2). M. Leśniakowska, „Polski dwór”: wzorce architektoniczne ...

³²⁰ Połączenie to może mieć charakter formalny lub organiczny, gdy rezydencja jest wbudowana w system fortyfikacji.

III. TYPOLOGIA JAKO METODA BADAWCZA ZASTOSOWANA W PRACY

III.1. Typologia jako nauka i metoda badań

Typologia to z jednej strony nauka o typach występujących w analizowanej zbiorowości. Z drugiej strony jest to zabieg systematyzujący polegający na wyróżnianiu w obrębie danej zbiorowości obiektów jednego lub więcej ściśle zdefiniowanych typów, przy czym dąży się do tego by liczba typów była ograniczona. Typologia zatem to taka forma analizy danych, która jest zbliżona do klasyfikacji, i której celem jest redukcja kategorii analizowanych obiektów.³²¹ Można wyróżnić dwa poziomy typologii:³²²

- typologia jako swoista klasyfikacja typów podstawowych (strukturalnych) jest poziomem pierwszym. Bazuje ona na opisie cech i zakresów (form) ich wartości dla poszczególnych typów. Przy czym układ cech jest wspólny a zmienia się zakres wartości samych cech (lub ich formy). Jest to poziom obserwacji danej zbiorowości. Pozwala on na zmniejszenie różnorodności rozpatrywanych w niej liczby obiektów (grup).
- typologia jako układ wzorców typów jest poziomem drugim. Bazuje on na układzie wypracowanych poprzednio systemie typów. Typom tym zostaje przypisana najczęściej występująca wartość każdej z analizowanych cech (lub jej najczęściej występująca forma) Jest to poziom generalizacji zbiorów danych zebranych w trakcie obserwacji.

Układ ten realizuje schemat analizy-syntezy. W procesie analizy wyznaczane są cechy i ich zakresy wartości. Przykładem takiej cechy jest liczba pięter budynku (lp), a zakresem wartości na przykład $lp=0$ i $lp>0$, które to dwa przedziały konstytuują dwa typy: budynki parterowe i budynki n -piętrowe (przynajmniej jednopiętrowe). W przypadku formy cecha (na przykład typ dachu) opisana jest nie wartościami a możliwymi jej formami (na przykład: dach płaski, dach dwuspadowy lub dach kopertowy). Natomiast w procesie syntezy wyznaczane są typowe wzorce wskazanych typów, czyli na przykład wzorzec budynku parterowego z dachem kopertowym i x -piętrowego (x – najczęściej występująca liczba pięter) z dachem płaskim.

W przypadku jednej cechy liczba uwzględnianych jej zakresów przekłada się bezpośrednio na liczbę typów. W przypadku większej liczby cech ta relacja staje się bardziej rozmyta, jednakże nadal można wskazywać, że iloczyn zakresów cech stanowi o liczbie typów. Odnosząc to do wspomnianych wcześniej dwóch cech:

³²¹ O. Nawrot, Wprowadzenie do logiki dla prawników, Wolters Kluwer, Warszawa 2020, s.110-113.

³²² W. Croft, Typology and Universals, Cambridge University Press, Cambridge 2003, s.1-2.

liczba pięter (2 zakresy) i typ dachu (3 formy) otrzyma się 6 typów podstawowych (budynki piętrowe z trzema różnymi formami dachu oraz budynki n-piętrowe z trzema różnymi formami dachu).³²³ Może się oczywiście zdarzyć, że któryś z typów nie występuje w badanej zbiorowości, stąd liczba ostateczna typów może być mniejsza (dlatego wskazano na rozmycie się relacji liczby cech i ich przedziałów wartości a liczby typów). Z drugiej strony liczba rozpatrywanych cech bezpośrednio przekłada się na dokładność wzorców (ich stopień uogólnienia). Na przykład można uwzględnić jedynie liczbę pięter, jako cechę, a można także typ dachu, konstrukcję muru, liczbę osi itp. Bazując na wskazanym opisie można stwierdzić, że w procesie obserwacji bazować należy na jak najmniejszej liczbie cech (najlepiej jednej) a w procesie generalizacji na jak największej.

Rezultatem działań typologicznych jest uporządkowany układ badanych jednostek według parametrów wskazanych dla ustalonych uprzednio typów. Stąd też można stwierdzić, że celem typologii jest wypracowanie, usystematyzowanie i sprecyzowanie aparatury pojęciowej w danym zakresie a także systematyzacja zbiorów przedmiotów lub zjawisk należących do zakresu odpowiedniej nauki. Stąd też typologia jest bardzo wydajnym narzędziem badań naukowych a nawet tworzenia hipotez badawczych.³²⁴

Elementem, który pozwala wdrażać podejście typologiczne jest korzystanie z precyzyjnie zdefiniowanej zmiennej. Zmienną nazywamy każdą cechę obiektu, która przyjmuje przynajmniej dwie wartości. Zmienne i ich wyróżnione wartości tworzą schemat klasyfikacyjny, za pomocą którego przedmioty przez nie charakteryzowane możemy podzielić na uprzednio wyróżnione klasy.³²⁵

III.1.1. Typologia w badaniach z zakresu architektury rezydencji

Typologia to jedno z narzędzi badawczych oraz projektowych w architekturze.³²⁶ Dotyczy to nie tylko usystematyzowania wiedzy dotyczącej występujących typów budynków (obiektów) budowlanych, lecz także ich detali. W tym ostatnim przypadku typologie stanowią także formę katalogów detali budowlanych, w oparciu o które można prowadzić prace projektowe.³²⁷ Tym samym, typologia jest także rozumiana jako katalog typowych rozwiązań projektowych. Typologia

³²³ Por. K. D. Bailey, *Methods of Social Research*, The Free Press, New York 1994, s.370.

³²⁴ J. Kisielnicki J, *Typologia systemów informatycznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2009, str 158-159.

³²⁵ J. Saran, *Klasyfikacje i typologie jako sposoby uprawiania empirycznych badań pedagogicznych*, Wyższa Szkoła Ekonomii i Innowacji w Lublinie, Lublin 2016, s.23-24.

³²⁶ E. D. Niezabitowska, *Metody i techniki badawcze w architekturze*, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 2014, s.42.

³²⁷ *Ibidem*, s.46.

jednakże jest wynikiem myślenia dedukcyjnego pozwalającego od definicji typu wyprowadzić charakterystyczne dla niego cechy, abstrahując lub nie od zmienności stylowo-czasowej.³²⁸

W obszarze badań nad rezydencjami (i szerzej budynkami mieszkalnymi) można wyróżnić przede wszystkim prace dotyczące typologii rezydencji pochodzących ze ściśle określonego zakresu czasowego i obszaru kulturowego.³²⁹ Jednakże więcej prac o charakterze typologicznym i przeglądowym ujmuje w swoim przedmiocie szersze zakresy czasowe.³³⁰ Część z publikacji podejmuje tematykę poszukiwania typologii i opisu rezydencji w ujęciu jedynie geograficznym.³³¹ Analizowane prace pozwalają również na wyprowadzanie uogólnień odnośnie pewnych typowych formuł związanych bezpośrednio lub pośrednio z budownictwem i architekturą rezydencji. W tym zakresie, jako przykłady propozycji typologii, wskazać można ewolucję struktury hallu głównego³³² czy też rzutów pięter dworów siedmiogrodzkich.³³³

W szerszym zakresie literatura tego rodzaju pokazuje próby definiowania wzorców architektury danego typu.³³⁴ Wiąże się to z przekrojową analizą danego rodzaju budynków oraz ich typologicznym opisem. Bardziej specjalistyczna analiza związana jest z tworzeniem, między innymi, typologii w obrębie poszczególnych rodzajów obiektów rezydencjonalnych.³³⁵ Czasami takie analizy uwzględniają też rozwiązania pochodzące z innych obszarów nauki. Takim elementem jest

³²⁸ Ibidem, s.185-186, 190. Poprzez analogię tworzone są typologie abstrahujące od kontekstu stylowo-czasowego (typy opisują cechy niezmiennie). Natomiast drugie podejście odnosi się do bardziej szczegółowych typologii (katalogów) rozwiązań architektonicznych nawiązujących do konkretnego tła stylowo-czasowego.

³²⁹ Na przykład: J. J. Varga, Ein Herrenhaus und ein Meierhof eines mittleren Adeligen in Westungarn im 17. Jahrhundert. É. Chalmin-Sirot, Résidences seigneuriales au Moyen âge: Comté de Genève, Faucigny, Chablais (Haute-Savoie). T. Biller, Deutsche Fürstenburgen (1250-1450). Eine Forschungslücke, ihre Gründe und Folge.

³³⁰ Na przykład: H. Lund, Dänische Herrenhausarchitektur des 16. bis 19. Jahrhunderts. K. Kalinowski, Palast und Gutshaus des 17. und 18. Jahrhunderts in Polen. D. D. Hagerty, Architectural and Social Comparisons of English Manor Houses 1260-1735. A. Kovács, Késő reneszánsz építészeti Erdélyben 1541-1720. J. Dunne, P. Janssens (red.), Living in the City: Elites and Their Residences, 1500-1900. É. Chalmin-Sirot, Noble et forte maison: L'habitat seigneurial dans les campagnes médiévales du milieu du XIIe au début du XVIe siècle. J. L. Adamczyk, Przemiany architektury rezydencjonalnej w XV-XVIII w. na terenie dawnego województwa sandomierskiego A. Wędzki, Ze studiów nad rezydencjami możnowładczymi i rycerskimi na ziemiach polskich w XI - XII wieku.

³³¹ Na przykład: H. Pirang, Baltische baudenkmäler. Herausgegeben von der gesellschaft für geschichte und altertumskunde zu Riga. M. Baker, The Development of the Welsh Country House: 'dy llys enaid y wlad/your court, the soul of the land'. H. Herzog, Burgen und Schlösser. Geschichte und Typologie der Adelsitze im Kreis Euskirchen.

³³² G. Meirion-Jones, E. Impey, M. Jones (red.), The Seigneurial Residence in Western Europe AD c800-1600.

³³³ M. B. Nagy, Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok.

³³⁴ A. Kwaśniewski, Wzorce siedziby szlacheckiej na ziemiach Królestwa Czeskiego w dobie renesansu - geneza, powinowactwo form i treści, oddziaływania. D. Menclová, Príspevok k typológii hradov, zámkov a kaštieľov na Slovensku.

³³⁵ Na przykład: K. Łakomy, Przemiany budownictwa willowego na przestrzeni dziejów.

powiązanie matematycznej teorii ośrodków centralnych z teorią lokalizacji obszarów dworskich, w tym rezydencji dworskich, na terenie krajów niemieckojęzycznych.³³⁶ Chociaż sama problematyka lokalizacji rezydencji i jej typologii jest też dalej rozwijana,³³⁷ to badaniu poddawane są także inne aspekty opisu rezydencji. Badania te dotyczą na przykład budowania baz związanych z typologią ich detali architektonicznych.³³⁸

Inna grupa publikacji zawiera problematykę odnoszącą się do rezydencji różnych typologicznie grup społecznych, na przykład szlacheckich i burżuazyjnych.³³⁹

W zależności od typu siedliska rozróżnia się typologie miejskich budynków i architektury (siedlisko zurbanizowane) oraz wiejskich (siedlisko ruralne/zruralizowane). Przedmiotem typologii, dla pierwszego typu siedlisk, są kamienice, a także szerzej dowolne budynki miejskie, a także ich ewolucja na przestrzeni wieków i okresów historycznych oraz analiza typów tych budynków w zależności od przynależności społecznej rezydentów. Wskazany zakres tematyczny stanowi tylko wybór problematyki typologii budynków (obiektów architektonicznych). Tematyka ta jest bardzo uniwersalistyczna i można spotkać ją w opracowaniach dotyczących wielu różnych państw.³⁴⁰ Celem tych opracowań jest także ratowanie oraz zachowywanie typowych krajobrazów rezydencjonalnych (miejskich), stąd też opracowania takie często są sponsorowane przez władze samorządowe.³⁴¹

Drugi typ siedliska to obszary wiejskie. W tym zakresie przedmiotem jest typologia domów wiejskich charakterystycznych dla danych obszarów, a także szerzej typów zagród wiejskich i farm rolnych. Również ta problematyka ma wymiar uniwersalistyczny, ale oczywiście w każdym państwie i kulturze odnosi się do ich obszarów kulturowych.³⁴² Czasami opracowania te mają znacznie szerszy

³³⁶ R. Butz, J. Hirschbiegel, D. Willoweit, Hof und Theorie: Annäherungen an ein historisches Phänomen, s.105-144 (teoria ośrodków centralnych Christallera).

³³⁷ Na przykład: Landshut – „Baustein“ Residenz ..., (w kontekście kościoła i ratusza).

³³⁸ Na przykład: E. Przesmycka, K. Boguszewska, Bramy i kordegardy w zespołach dworskich i pałacowych województwa lubelskiego – stan zachowania. M. Berke, Erdélyi kastélyok, kúriák és udvarházak nyírlászárói a 17.-18. Században (okna). I. Gabor, A külsővati nemesi udvarház kályhái ... (piece kaflowe). I. Holl, Kályhacsempék és népművészet a falusi kúriákban (kafle).

³³⁹ Na przykład: V. Thébault, Châteaux et maisons de maître: la propriété foncière érigée en domaine. L'exemple du Midi toulousain aux XIXe et XXe siècles.

³⁴⁰ Na przykład: A. Friedman, The Evolution of Façades and Interior Layouts of Narrow-Front Townhouses. P. Garrigou Grandchamp, Les maisons urbaines du Xe au milieu du XIIIe siècle: état de la question. H. M. Mansour, Liveable urban areas and new housing typologies, A Case Study In Vila Nova de Famalicão. M. Dubois (red.) Étude typomorphologique de l'arrondissement du Sud-Ouest, L'arrondissement du Sud-Ouest de la Ville de Montréal

³⁴¹ Na przykład: Les maisons de ville, Dossier de Conseil d'Architecture, d'Urbanisme et de l'Environnement du Nord.

³⁴² Na przykład: A. Żyłka-Żebracka, Projekt badań krajobrazu doliny Małej Panwi. Typologie des maisons traditionnelles. D. Glauser, Typologie et evolution de l'habitat rural dans le Jura et sur le plateau de Suisse occidentale. B. O'Reilly, C. Murray, Traditional buildings on Irish farms.

kontekst.³⁴³ Także w przypadku opracowań dotyczących siedisk zruralizowanych są takie, których celem jest inwentaryzacja tego typu architektury a także jej zachowanie oraz rewitalizacja.³⁴⁴

Wskazać należy także na typologie o charakterze bardziej specjalistycznym, nieodnoszące się do wstępnej typologii siedisk, o różnej charakterystyce treści i przeznaczeniu.³⁴⁵ W lokalnej skali przykładem może być typologia budynków mieszkalnych w robotniczych dzielnicach wybranych miast górnośląskich.³⁴⁶ Jest to przykład socjologicznie uwarunkowanej typologii obiektów architektonicznych.

Przykładem przekrojowej typologii odnoszącej się do klasyfikacji samych budynków jest też seria monografii poszczególnych ich typów licząca 20 pozycji, a wydana przez Historic England. W serii tej typ domu mieszkalnego reprezentują: dom wernakularny, dom miejski, dom podmiejski, dom wiejski oraz dom współczesny.³⁴⁷ Literatura brytyjska i amerykańska wyraźnie podkreśla odrębność architektury wernakularnej, jako architektury opartej na wykorzystaniu tradycyjnych technik oraz lokalnych zasobów wiedzy budowlanej w budowaniu od architektury ludowej powielającej konkretne wzorce kulturowe (architektura wernakularna powiela procesy). W zakresie architektury wernakularnej podkreśla się także stosowanie materiałów lokalnych.³⁴⁸ W tym zakresie dwory polskie też reprezentują ten typ architektury.

Istnieją też bardziej egzotyczne obiekty architektoniczne będące przedmiotem badań typologicznych. Dotyczy to wyboru przedmiotu i zakresu czasowo-historycznego badań. Spośród tych typologii budynków zwrócić można uwagę na typologię siedzib burżuazyjnych w koloniach francuskich,³⁴⁹ czy też siedzib najbogatszego rodu w Stanach Zjednoczonych w XIX wieku, czyli rodziny

F. Fournet, *Typologie des fermes à toiture de montagne. Du Gerbier au Mézenc*. M. W. Al Asali, I. Shahin, *Traditional architecture and its role in the reconstruction process*.

³⁴³ Na przykład: J.-R. Trochet (red.), *Maisons paysannes en Europe occidentale: XVe-XXIe siècles*.

³⁴⁴ Na przykład: C. Camus, G. Floret, M. Deschamps, *Rénover et construire sa maison en Montagne thiernoise. La maison rurale en Bocage bourbonnais. Guide pour connaître et préserver, aménager et agrandir, sans trahir*.

³⁴⁵ Na przykład: S. B. Owens, *The dogtrot house type in Georgia: a history and evolution*. J. Foster, *The Queen Anne House: America's Victorian Vernacular*. D. Gasek, S. Rickman, *Alaska Architectural Style Guide*. M. A. Urbańska, *Site-specific recent architecture in Poland: conservation of identity?* M. Gała-Walczowska, *Architektura domu jednorodzinnego w krajobrazie*.

³⁴⁶ J. Sokołowska-Moskwiak, *Idea miasta - ogrodu na przykładach osiedli miast górnośląskich*.

³⁴⁷ Domestic 1 - Domestic 4. (<https://historicengland.org.uk/images-books/publications/dlsg-vernacular-houses/>; <https://historicengland.org.uk/images-books/publications/dlsg-town-houses/>; <https://historicengland.org.uk/images-books/publications/dlsg-suburban-country-houses/>; <https://historicengland.org.uk/images-books/publications/dlsg-modern-housing/>)

³⁴⁸ *The built environment: the buildings* (rozdz. 7, <https://www.stroud.gov.uk/environment/planning-and-building-control/conservation-biodiversity-listed-buildings-trees-and-hedgerows/conservation-areas/conservation-area-no29-stroud-industrial-heritage/the-ihca-conservation-area-statement-volume-1-summary-and-character-overview>).

³⁴⁹ C. Charlery, *Maisons de maître et habitations coloniales dans les anciens territoires français de l'Amérique tropicale*.

Vanderbilt. W tym ostatnim przypadku, w ramach opracowania typologicznego, wyróżniono następujące typy rezydencji: domy miejskie, rezydencje nadmorskie, domy wakacyjne i domy wiejskie.³⁵⁰ Występują też, między innymi, typologie domów dzierżynowych.³⁵¹ Ich rozwinieciem i uszczegółowieniem są typologie arabskich domów dzierżynowych.³⁵²

III.2. Typologia rezydencji jako metodyka badawcza

Zgodnie z tym, co wskazano w poprzednim podrozdziale typologię można wykorzystać jako narzędzie do systematyzowania dużych zbiorowości będących przedmiotem badań, jak w przypadku tej pracy. Takie typologiczne usystematyzowanie (uporządkowanie) pozwala sprowadzić analizę relacji wstępujących w tej zbiorowości do analizy relacji występujących między wyróżnionymi typami. Tym samym typologia, jako podejście porządkujące, ułatwia późniejszą generalizację obserwacji oraz konstruowanie wniosków na przykład poprzez porównywanie typów z reprezentantami badanej zbiorowości.³⁵³ Tworzony system typów jest rezultatem typologii a nie taksonomii, gdyż wskazany układ typów ma charakter konceptualny i nie wynika z klasyfikacji badanej zbiorowości rezydencji.³⁵⁴ Rezultatem badań w architekturze jest zatem tworzenie typologii rozwiązań, czyli budowanie wzorców, które pozwalają na określenie tego, jakie cechy ma obiekt reprezentujący dany typ.³⁵⁵ Jest to też ważny element badań historycznych w zakresie architektury.³⁵⁶

W prowadzonych badaniach typologicznych³⁵⁷ wykorzystano podejście grupowania (analizy skupień). Jest to metoda polegająca na grupowaniu elementów we względnie jednorodne grupy (zbiory) bez uprzedniego zdefiniowania liczby i charakterystyki grup.³⁵⁸ Podstawą grupowania jest

³⁵⁰ P. Albee, M. Berger, H. E. Foulds, N. Gray, P. Herrick, Vanderbilt mansion: A gilded-age country place, s.28-37.

³⁵¹ F. Abass, L. H. Ismail, M. Solla, A review of courtyard house: history evolution forms, and functions.

³⁵² Na przykład: B. Behsh, The Traditional Arabic House. C. Inceruh, A Chronological Study on the Changing and Vanishing Form and Concept of Courtyard Houses in the Near East. A. F. A. Shahrān, A Study of Single Family Housing in Libya. Traditional Syrian Architecture.

³⁵³ V. Jupp, The SAGE Dictionary of Social Research Methods, Sage Publications, London 2006, s.37-38.

³⁵⁴ K. D. Bailey, Typologies and Taxonomies: An Introduction to Classification Techniques, Sage Publications, Thousand Oaks 1994, s.5-6.

³⁵⁵ E. D. Niezabitowska, Metody i techniki badawcze w architekturze, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 2014, s.270.

³⁵⁶ Ibidem, s.190.

³⁵⁷ Ibidem, s.42.

³⁵⁸ K. Bielecka, M. Paprzycki, Z. Piasecki, Ocena stosowalności wybranych metod ilościowych w typologii rolnictwa, Państwowe Wydawnictwa Naukowe, Warszawa 1979, s.9.

podobieństwo pomiędzy elementami.³⁵⁹ Poprzez grupowanie można odkryć nieznanne struktury występujące w analizowanych zbiorowościach oraz dokonywać uogólnień.³⁶⁰

Zastosowana w pracy metodyka badawcza opiera się na wykorzystaniu typologii jako swoistego sposobu systematyzowania postępowania badawczego. Taka metodyka wynika bezpośrednio z przyjętych w pracy celów badawczych i pomaga skoordynować sam proces badawczy.³⁶¹ W pracy przyjęto następujące etapy podejścia w tworzonej typologii obiektów rezydencjonalnych:

- faza wstępna, czyli analiza literaturowa odnosząca się do obiektów o charakterze rezydencjonalnym (faza konceptualna),
- faza zasadnicza pierwsza, czyli przyporządkowanie analizowanych obiektów z obszaru badań do grup reprezentowanych przez wyznaczone typy podstawowe (faza empiryczna),
- faza zasadnicza druga, czyli generalizacja cech i ich zakresów wartości lub form poddanych analizie typów obiektów rezydencjonalnych w celu wyznaczenia wzorców ich typów w obszarze badań.

Faza wstępna, przedstawiona w poprzednim rozdziale, polegała na wyróżnieniu podstawowych typów obiektów rezydencjonalnych wraz z definicją obiektu typu nadrzędnego (obektu rezydencjonalnego). Była to faza konceptualna oparta zarówno o badania porównawcze jak i analizę skupień odnośnie wskazywanych w literaturze rodzajów obiektów rezydencjonalnych. Badania te podjęto, gdyż stwierdzono, że istnieje luka badawcza w postaci precyzyjnych definicji obiektów rezydencjonalnych. Bez takich definicji przypisanie obiektów do typów oraz ich analiza są zdecydowanie mniej adekwatne.

Wskazane badania polegały na zebraniu i poddaniu analizie opisów i definicji obiektów rezydencjonalnych wskazanych w literaturze (głównie obiektów typu zamek, pałac i dwór). Dotyczyło to zarówno literatury polskiej jak i literatury obcojęzycznej (niemiecka, angielska, francuska, włoska i czeska). Wynikało to z faktu, że definicje obiektów rezydencjonalnych nie są, w pewnym zakresie, bezpośrednio przekładalne na język polski. Wynika to z odmienności kulturowych. Przykładem są terminy typu manor house lub Schloss.

³⁵⁹ Zbiorowość nosi nazwę grupy, jeżeli w toku jest tworzenie na opierano się uprzednio na wybranych cechach ją definiujących. Natomiast nazwa klasa jest przypisana zbiorowości, jeżeli była ona tworzona na bazie wcześniej utworzonego opisu jej cech i ich wartości.

³⁶⁰ Ang. Cluster analysis. K. D. Bailey, *Typologies and Taxonomies: An Introduction to Classification Techniques*, Sage Publications, Thousand Oaks 1994, s.6-7.

³⁶¹ J. Apanowicz, *Metodologia ogólna*, Wyższa Szkoła Administracji i Biznesu, Gdynia 2002, s.60-77. B. Klepacki, *Wybrane zagadnienia związane z metodologią badań naukowych*, Roczniki Nauk Rolniczych, seria G, t. 96, Warszawa 2009, s. 42.

Najbardziej problematycznym terminem do zdefiniowania okazał się termin pałac. W samym języku polskim pałacem określa się zarówno siedzibę władcy (na przykład pałac królewski w Wilanowie czy we Wrocławiu), duże budynki dworskie (na przykład pałac w Kozłowce) czy też duże rezydencje miejskie (na przykład pałac Potockich w Warszawie) lub duże wille przemysłowców (na przykład pałac Schöna w Sosnowcu). Siedziby książąt piastowskich określane są jako palatia książęce. Nie można pominąć także pałaców biskupich, jako ich rezydencji.

W innych językach określenia obiektu pałacowego to nie tylko pochodne łacińskiego palatium: palace (ang.), palais (franc.), Palast (niem.), palazzo (wł.) czy palác (cz.). Również takie określenia jak manor (ang.), château (ang. i franc.), l' hôtel (franc.), Schloss (niem.) czy zamek (cz.) tłumaczone są jako pałac a reprezentują obiekty rezydencjonalne bardzo różnych typów. Często pierwsza grupa określeń dotyczy siedzib władców,³⁶² jednakże nie jest to regułą.

Biorąc pod uwagę przedstawione powyżej uwagi narzucono na tworzony system typologii obiektów rezydencjonalnych pewne ograniczenia, które miały się przyczynić do jednoznaczności identyfikacji obiektów z jednej strony a także precyzji opisu z drugiej. Starano się także, w miarę możliwości, zachować tradycję nazw obiektów stosowaną w polskiej literaturze przedmiotu. Ograniczenia te przedstawiono w następnym podrozdziale.

III.2.1. Zasady przyporządkowania obiektów do typów

Poprawny schemat typologiczny powinien być wyczerpujący i rozłączny.³⁶³ Pojęcie wyczerpujący oznacza, że każdy z obiektów podlegających typizacji musi należeć do zakresu którejś z wartości wyróżnionej zmiennej. Zazwyczaj typów jest zdecydowanie mniej niż analizowanych obiektów. Taka redukcja analizowanego zbioru obiektów do zbioru obejmującego jedynie typy nosi nazwę typizacji.³⁶⁴ Oznacza to zatem, że definicja i atrybuty zmiennej muszą być tak określone aby możliwym było tylko jedno zakwalifikowanie danego obiektu (przypisanie tylko do jednego typu/klasy). Wynika to z faktu, że typologia przedstawia sobą system typów niedających się dalej redukować, w ramach danego kryterium

³⁶² W analizie literaturowej wskazano, że pierwsze użycie terminu palatium, jako siedziby władcy, odnosi się do rezydencji Teodoryka Wielkiego w Rawennie.

³⁶³ J. Kisielnicki *Typologia systemów ...*, ss. 158-159.

³⁶⁴ Typizacja to proces sprowadzania dużej i różnorodnej zbiorowości do zdecydowanie mniejszej liczby typów ją reprezentujących (lub zastępujących) wraz z podaniem opisu poszczególnych typów na bazie wypracowanego układu cech i ich zakresów wymiarowych. Por. J. Kwejt, *Zarządzanie gospodarką materiałową*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 1970, s.412.

różnicującego.³⁶⁵ Przykładowo wymóg ten będzie spełniony, jeżeli definicja pojęcia na przykład pałacu będzie pozwalała stwierdzić, czy konkretny obiekt nim jest czy też nie jest. Natomiast pojęcie rozłączności oznacza, że żaden obiekt nie może należeć do więcej niż jednej klasy. Przykładowo można wskazać, że pojęcie rozłączności nie będzie spełnione, gdy obiekt będzie zaklasyfikowano jednocześnie jako dwór i jako pałac. Taka sytuacja będzie oznaczać błędne wskazanie kryterium różnicującego.

Natomiast oczywiście można wyróżniać, w obrębie danego poziomu typów typy niższego rzędu. Które cechuje ich własne kryterium różnicujące. Więc zazwyczaj podtypy jednego typu nie są już porównywalne z podtypami innego typu.

Zgodnie z tym, co wspomniano uprzednio typologia stanowi odmianę klasyfikacji (jako układu klas). Jest to odmiana klasyfikacji polegająca na tym, że opis obiektu przedstawiony jest w postaci pewnego reprezentanta klasy określanego mianem najbardziej typowego.³⁶⁶ Tym samym typ opisują zakresy zmienności atrybutów wykorzystanych do jego opisu (na przykład zakres powierzchni całkowitej budowli). Przy budowie typologii stosuje się różne kryteria. Przykładowo kryterium statystycznej powszechności, lub częste występowanie konfiguracji cech, które uznamy za definiujące dany typ. Zatem typ to uznana za bardziej istotną od innych wartości, specjalna wartość zmiennej czy konfiguracja określonych wartości w szeregu zmiennych uwzględnionych w schemacie klasyfikacyjnym.³⁶⁷ Typologie pełnią też określoną rolę w budowaniu pewnego rodzaju teorii. Pojęciem typu obejmuje się wówczas klasę obiektów spełniających opisany układ kryteriów *w sposób niezakłócony, wolny od działania wpływów ubocznych, wedle jednolitej, teoretycznie określonej zasady*.³⁶⁸

Typologie odpowiadające wskazanym założeniom teoretycznym były także wykorzystywane w badaniach z zakresu historii architektury.³⁶⁹ W pracy typologia obiektów rezydencjonalnych bazuje na typach wyróżnionych w ramach badań literaturowych. W wyniku tych badań wyznaczono 5 typów (klas) obiektów rezydencjonalnych. Układ tych typów pokazano na rys.III.1. Obejmuje on zarówno typy podstawowe (zamek, pałac i dwór) jak i typy poboczne (willa i kamienica). Typy te są aczasowe, chociaż ze względu na zakres pracy wyróżniono, w niektórych przypadkach, ich formy historyczne (typy średniowieczne i typy nowożytne).

³⁶⁵ A. Rossi, *The Architecture of the City*, The Mit Press, Cambridge 1982, s.41.

³⁶⁶ J. Saran, *Klasyfikacje i typologie ...*, ss. 23-24.

³⁶⁷ Ibidem.

³⁶⁸ J. Saran, *Klasyfikacje i typologie ...*, ss. 23-24.

³⁶⁹ Na przykład: E. Yasa, *Building Typology Comparison Between Courtyard and Atrium Buildings: A Study ...* . B. Montalbán Pozas, F. J. Neila González, *Housing building typology definition ...* .

REZYDENCJA

budynek lub jego część o charakterze mieszkalnym, który jednocześnie jest obiektem reprezentacyjnym w swoim krajobrazie

TYPY PODSTAWOWE

ZAMEK	PAŁAC	DWÓR
założenie obronno – reprezentacyjno – mieszkalne, pochodzące z okresu średniowiecza lub będące naśladownictwem takiego, charakteryzujące się ciągłym obwodem obronnym, będący dziełem militarnym, czyli pozwalający na aktywną realizację funkcji militarnej, obronnej	duży budynek lub zespół budynków i budowli, wokół którego nie identyfikuje się żadnych bezpośrednio związanych fortyfikacji, który przeznaczony jest także do realizacji funkcji publicznej (sprawowania władzy)	budynek, wokół którego nie identyfikuje się żadnych fortyfikacji, jednocześnie będący rezydencjonalnym centrum gospodarstwa ziemiańskiego

PODTYPY

FORMA ŚREDNIOWIECZNA

ZAMEK ŚREDNIOWIECZNY

- gród
- fortalicja
- zamek (murowany)

DWÓR ŚREDNIOWIECZNY

- wieża
- kamienica
- kasztel rycerski
- lamus

FORMA NOWOŻYTNA

ZAMEK NOWOŻYTNY

- (fortalicja)
- twierdza

DWÓR NOWOŻYTNY

- parterowy
- kasztel
- kasztel dziedzicowski
- pałac ziemiański

Rys.III.1. Ogólna hierarchia typów podstawowych obiektów rezydencjonalnych

Opracowanie własne

Typem najbardziej rozpowszechnionym, ze względu na charakter gospodarki, aż do czasów współczesnych, był dwór. Stąd też w ramach tego typu wyróżniono najwięcej podtypów, które dodatkowo mają odpowiadające im formy historyczne (dwór średniowieczny o charakterze obronnym oraz dwór nowożytny, niemający takiego charakteru). W mniejszym stopniu podtypy historycznie uwarunkowane wyróżniono w przypadku założenia zamkowego (w zasadzie jeden podtyp nowożytny). Natomiast nie wyróżniono podtypów pałaców, gdyż analiza literaturowa na taki podział nie wskazywała (w sensie architektonicznym, gdyż w sensie społecznym, na przykład pod względem osoby rezydenta, taki podział jest stosowany).

Pierwszym wskazanym typem obiektu rezydencjonalnego jest założenie zamkowe. Jego cechą charakterystyczną jest posiadanie obwodu obronnego umożliwiającego aktywną obronę, czyli będącego dziełem militarnym. Przy czym dla klasyfikacji nie ma znaczenia czy sam budynek mieszkalny jest wolnostojący

w obrębie tego obwodu obronnego czy też jest z nim powiązany. W ramach tego typu wyróżniono 3 podtypy średniowieczne (gród, fortalicja i zamek (murowany)). W przypadku zamku nowożytnego wskazano w zasadzie na twierdzę. Powtórzono też podtyp fortalicja, gdyż były to założenia charakterystyczne w czasach nowożytnych dla rezydencji bojarskich w Rosji oraz szlacheckich na kresach dawnej Rzeczypospolitej.

Wskazana definicja typu założenia zamkowego (zamku) pozwala zaliczyć do tej klasy obiektów takie założenia architektoniczne jak zamki feudalów japońskich,³⁷⁰ czy też siedzibę Dioklecjana w Spalatum (Split).

Drugim typem rezydencji jest pałac. Wyróżniono tą rezydencję przypisując jej, jako cechy charakterystycznej, istnienie dodatkowej przestrzeni publicznej związanej z publiczną rolą rezydenta (realizacja władzy). W przypadku pałaców nie wskazano na ich podtypy. Wskazanie na funkcję urzędową pozwala na nazwanie rezydencji Prezydenta PR w Warszawie Pałacem Prezydenckim (choć nie jest to już rezydencja szlachecka).

Często duże budynki mieszkalne występujące w ramach zamków określa się także jako pałace: pałac królewski na Wawelu, pałac Sapiechów na terenie zamku w Lachowiczach, pałac Leszczyńskich na terenie zamku w Baranowie Sandomierskim czy też pałac (goten) na terenie japońskiego zamku (shiro), na przykład pałac Ninomaru w zamku Nijō.³⁷¹ Jednakże są to określenia zwyczajowe i nie zostały uwzględnione w opracowanej typologii.

Ostatni wyszczególniony typ podstawowy to dwór. W tym przypadku wskazano na 4 podtypy dworu średniowiecznego i 4 podtypy dworu nowożytnego. W przypadku dworu średniowiecznego wyszczególnione podtypy reprezentują budynki obronne stąd w przypadku dworów średniowiecznych można ogólnie mówić o dworach obronnych. Natomiast w przypadku dworów nowożytnych wyróżniono ich 3 najczęściej występujące formy: dwór parterowy, kasztel i kasztel dziedzińcowy oraz bardzo duży dwór określony jako pałac ziemiański. Pałac ziemiański zazwyczaj jest dużą odmianą dworu kasztelowego (także dziedzińcowego).

W podobny sposób zdefiniowano typy poboczne, czyli willę i kamienicę. Układ tych dwóch typów pokazano na rys.III.2.

³⁷⁰ M. Hinago, *Japanese Castles*, Kodansha International Limited and Shibundo, Tokyo 1986.

³⁷¹ J. Mitchelhill, *Samurai Castles: History / Architecture / Visitors' Guides*, Tuttle Publishing, North Clarendon 2018

REZYDENCJA

budynek lub jego część o charakterze
mieszkalnym, który jednocześnie jest
obiektom reprezentacyjnym w swoim krajobrazie

TYPY POBOCZNE

WILLA

budynek, wokół którego nie identyfikuje się
żadnych fortyfikacji, jednocześnie będący
centrum założenia terenów zielonych
(głównie ogrodu), którego program
funkcjonalny, poza aspektem
rezydencjonalnym (stałym lub czasowym,
ogólnym lub specjalnym),
podporządkowany jest wypoczynkowi oraz
przyjemności

KAMIENICA

założenie rezydencjonalne nie mające
charakteru obronnego w sensie
militarnym, jednocześnie wokół którego
nie identyfikuje się przynależnych
terenów zielonych, którego dodatkową
funkcją (trzecią po mieszkalnej
i reprezentacyjnej) jest funkcja
lokalizacyjna

Rys.III.2. Ogólna hierarchia typów pobocznych obiektów rezydencjonalnych

Opracowanie własne

Pierwszy wskazany typ to willa. Jej cechą jest otoczeniem terenem zielonym (głównie ogrodem), rozumiane jako położenie willi w ich logicznym centrum. Program funkcjonalny willi, poza aspektem rezydencjonalnym (stałym lub czasowym, ogólnym lub specjalnym), podporządkowany jest wypoczynkowi oraz przyjemności. Ta charakterystyka pozwala wskazywać wille wiejskie, miejskie podmiejskie, nadmorskie i inne. Typ ten w analizie zagadnienie wykorzystano do sklasyfikowania obiektów będących „czystymi” rezydencjami przemysłowców (oczywiście szlachty), ale był to jeden przypadek (willa w Gruszowie) oraz do zdefiniowania obiektów myśliwskich. Obiekty takie występowały między innymi w Wiśle, miały otoczenie leśne a służyły zaspokojeniu przyjemności (pasji) myśliwskiej. Obiekty w Wiśle reprezentowały podtypy: chata oraz pałacyk. Były reprezentacyjne, jako jedyne obiekty w ich lokalizacji, w momencie ich powstania. Występował, na analizowanym terenie, także jeden obiekt typowo letniskowy (willa w Cierlicku-Kościełcu).

Drugi typ to kamienica. Jej cechą jest lokalizacja miejska i brak terenów zielonych wokół (kamienice mogą mieć szczątkowe ogródki, jednakże nie są one nimi otoczone, co odróżnia je od willi). Wyróżniono trzy podtypy kamienicy reprezentujące całe budynki: budynek wolnostojący, budynek szeregowy oraz pałac miejski (bardzo duża kamienica wolnostojąca lub szeregowa). Kamienice szlacheckie w wielu państwach cieszyły się swoistym immunitetem podatkowym, w zakresie podatków miejskich – wolne domy szlacheckie w przypadku Austrii – i dlatego też nie były chętnie widziane przez zarządy miast. Z drugiej strony kamienica nie musiała być wolnym domem szlacheckim, aby być rezydencją miejską. Wystarczy, aby była reprezentacyjna w swoim krajobrazie.

Wskazano także na części budynku kamienicy jako swoiste i współczesne formy rezydencji, a mianowicie na penthouse i apartament. Penthouse jest reprezentacyjny w swoim krajobrazie. Natomiast, aby apartament uznać za rezydencję musi być on reprezentacyjny w swoim krajobrazie, czyli wyróżniać się od innych apartamentów w danym budynku lub okolicy. Te dwie kategorie wprowadzono, gdyż obecnie taki kierunek przyjmuje ewolucja formy rezydencji miejskiej.

Podtypy w formie pałacu ziemiańskiego (dwór), pałacu miejskiego (kamienica), oraz pałacu (willowego), jako reprezentujące bardzo duże budynki tych typów wyróżniono by zachować zwyczajową ich nazwę w nazwie podtypu, jednakże, co do zasady nie są to pałace *sensu stricto*. Pałac Zamoyskich w Kozłówce to dwór w podtypie pałacu ziemiańskiego, palazzo (pałac) Rucellai to kamienica w podtypie pałacu miejskiego, a pałac Schöna w Sosnowcu to willa w podtypie pałacu (willowego). Tym samym, dzięki tym podtypom podjęto próbę pogodzenia rozbieżności w nazewnictwie budynków pałacowych w zagadnieniach tej problematyki z typami reprezentowanymi przez nie rezydencji.

III.2.2. Funkcje jako wytyczna typologii obiektów

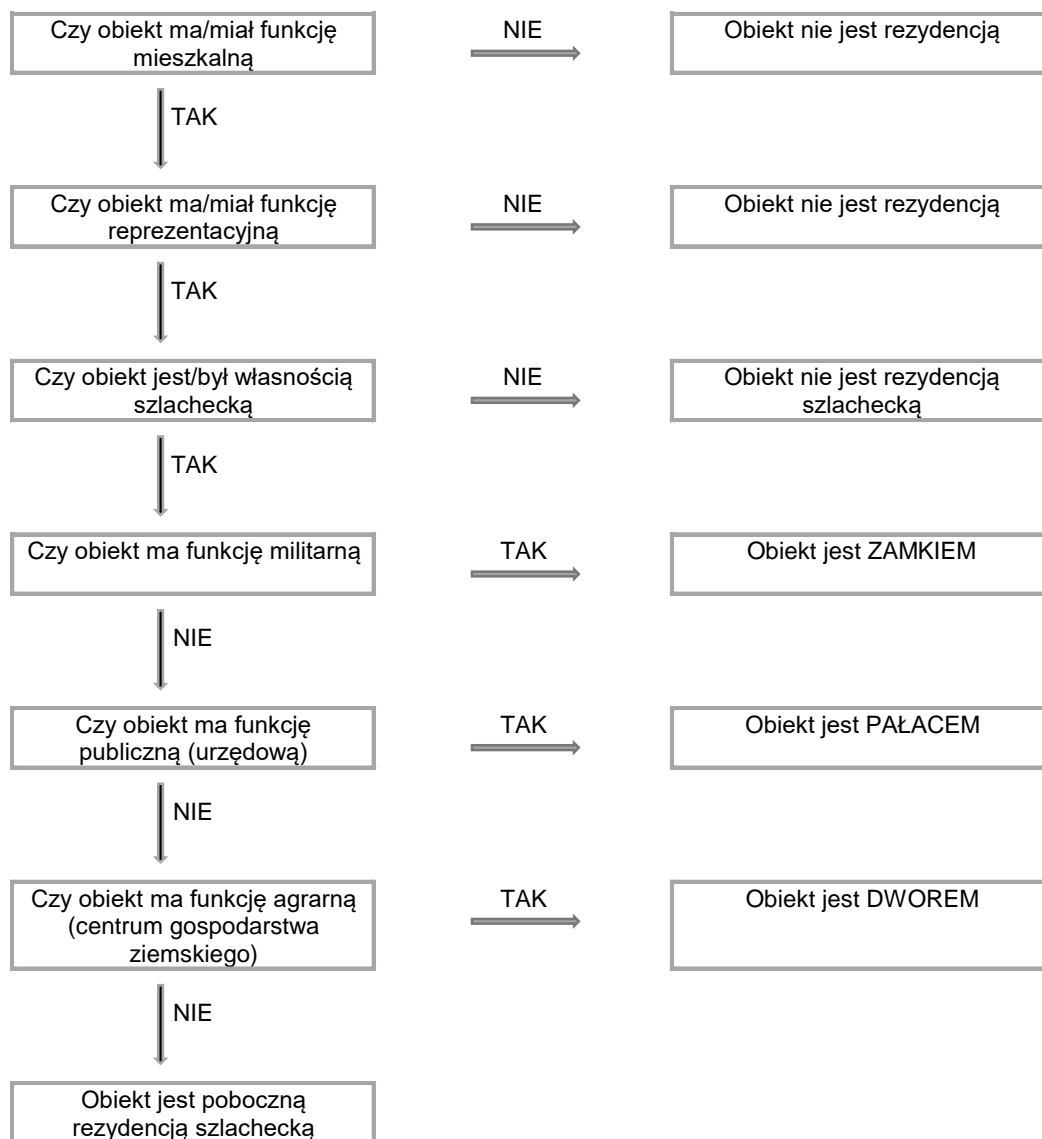
W podrozdziale II.2.1.1 przeprowadzono analizę literaturową funkcji związanych z obiektami mieszkalnymi. Rozpatrując obiekty o typie rezydencji wskazano, że konstytuują ją dwie główne funkcje: mieszkalna (należąca do grupy funkcji społecznych) oraz reprezentacyjna (należąca do grupy funkcji kulturowych). Pozostałe funkcje mają charakter uzupełniający i występują w typologii rezydencji z różnym nasileniem i w różnej konfiguracji poza funkcją obronną, która także stanowi jeden z głównych wyróżników niektórych obiektów rezydencjalnych.

W przypadku opracowanej typologii obiektów rezydencjonalnych poza funkcjami: mieszkalną i reprezentacyjną (definiującymi obiekty rezydencjonalne), zdecydowano się na wskazanie jednej lub dwóch dodatkowych funkcji pozwalających na ich jednoznaczne zróżnicowanie. Uwzględniają trzy główne typy rezydencji funkcjami tymi są:

- w przypadku zamku: funkcja militarna (obwód obronny będący dziełem militarnym),
- w przypadku pałacu funkcja publiczna (występowanie w budynku pomieszczeń urzędowych),
- w przypadku dworu: funkcja agrarna (centrum gospodarstwa ziemiańskiego).

Układ tych funkcji jest rozłączny i hierarchiczny, co pokazano na rys.III.3. Hierarchia to odpowiada kolejności wskazania omawianych funkcji różnicujących. Po pierwsze ustalone jest czy analizowany obiekt mieszkalny jest rezydencją (funkcja reprezentacyjna w danym krajobrazie rezydencjonalnym). Po drugie sprawdzane jest czy obiekt ten to rezydencja szlachecka.

Rys.III.3. Proces klasyfikacji obiektów w ramach opracowanej typologii

Opracowanie własne

Wszystkie obiekty zakwalifikowane jako rezydencje szlacheckie następnie podlegają drugiej fazie klasyfikacji, czyli przypisaniu do jednego z uprzednio określonych typów rezydencji. W tym przypadku hierarchicznie najważniejszą funkcją jest funkcja militarna pozwalająca zakwalifikować obiekt jako zamek. Jeżeli obiekt nie został zakwalifikowany jako zamek sprawdzane jest jego zakwalifikowania jako pałacu (w tym przypadku funkcja publiczna, będąca

w hierarchii na drugiej pozycji). Również w tym przypadku brak zakwalifikowania rezydencji jako pałacu prowadzi do sprawdzenia czy rezydencja może być zakwalifikowana jako dwór (funkcja agrarna).

W razie braku zakwalifikowania analizowanej rezydencji do jakiegokolwiek z głównych typów jest on klasyfikowany do jednego z typów pobocznych (willi lub kamienicy). Klasyfikacja ta odbywa się również na podstawie funkcji różnicujących. W tym zakresie też występuje podejście hierarchiczne: najpierw sprawdzane jest czy obiekt jest willą. Jeżeli nie jest willą kwalifikowany jest on jako kamienica (przyjęto założenie, oparte na badaniach literaturowych, że te pięć typów reprezentuje wszystkie możliwe obiekty rezydencjonalne – założenie zupełności typologii).³⁷²

Wykorzystanie funkcji obiektu, jako wytycznej typologii, odnosi się do fazy zasadniczej (empirycznej) typologii, wskazanej w podrozdziale II.2. Funkcje te ustalono na etapie fazy wstępnej (konceptualnej) na podstawie analizy literaturowej, jako wyznaczniki charakterystyk wyszczególnionych typów obiektów rezydencjonalnych. Następnie w fazie empirycznej wykorzystane zostały do dokonania klasyfikacji obiektów wyszczególnionych w ramach procesu badań (obiekty z obszaru Księstwa Cieszyńskiego)..

III.2.3. Forma i kompozycja przestrzenna jako wytyczna typologii obiektów

W ramach drugiej fazy zasadniczej (generalizacja) dokonano analizy cech architektonicznych badanych obiektów rezydencjonalnych i następnie ich syntezy w celu wyznaczenia wzorców ich typów w obszarze badań. Dotyczyło to tylko obiektów dworskich, gdyż tylko ta grupa obiektów posiadała reprezentatywną liczbę obiektów, dla których możliwa była analiza wspomnianych cech architektonicznych.

Wspomniane cechy architektoniczne można opisać jako forma i kompozycja przestrzenna obiektu architektonicznego (rezydencji lub jej całego założenia). W tym układzie forma, jako cecha architektoniczna, odnosi się do kształtu lub

³⁷² Te pięć typów obiektów rezydencjonalnych opracowano w ramach przeprowadzonego w ramach pracy procesu typizacji. Typizacja to proces sprowadzania dużej i różnorodnej zbiorowości (rezydencji) do zdecydowanie mniejszej liczby typów ją reprezentujących (lub zastępujących) wraz z podaniem opisu poszczególnych typów na bazie wypracowanego układu cech (funkcji) i ich zakresów wymiarowych. Por. J. Kwejt, Zarządzanie gospodarką materiałową, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 1970, s.412. V. Jupp, The SAGE Dictionary of Social Research Methods, Sage Publications, London 2006, s.37-38.

konfiguracji budynku.³⁷³ Forma jest, ogólnie mówiąc, strukturą formalną dzieła, sposobem ułożenia i koordynacji elementów i części kompozycji tak, aby powstał spójny obraz.³⁷⁴ Oznacza to, że forma odnosi się zarówno do wewnętrznej struktury obiektu, jak i zewnętrznego zarysu oraz zasady jednoczących całość.³⁷⁵ Inaczej mówiąc forma architektoniczna obiektu budowlanego to jego forma strukturalna, czyli suma względów użytkowych i estetycznych oraz wymagań budowlanych (konstrukcja, materiały, technologie). W pełni definiują ją model geometryczny obiektu.³⁷⁶

Do podstawowych elementów definiujących formę obiektu architektonicznego należą: kształt, rozmiar skala, tekstura i właściwości relacyjne. W przypadku tych ostatnich mowa jest o pozycji względem otoczenia, o orientacji względem wyznaczników geograficznych, w tym słońca oraz o tak zwanej inercji wizualnej, czyli stopniu skupienia i stabilności formy zależnej od jej geometrii i orientacji.³⁷⁷ Forma architektoniczna *musi być zawsze rozważana w historycznym kontekście; w różnych czasach i różnych społeczno-kulturowych uwarunkowaniach dana forma może symbolizować lub znaczyć różne rzeczy.*³⁷⁸

Natomiast kompozycja to sposób zaaranżowania różnych elementów wyrazu architektonicznego obiektu w jednolitą całość obiektu architektonicznego.³⁷⁹ Jest ona tworzona w toku procesu projektowania architektonicznego, jako uporządkowana forma ekspresji, poprzez proces komponowania wykorzystując takie główne elementy formy architektonicznej, jak masy (bryły) i przestrzeń.³⁸⁰ Forma i jej przeciwieństwo, przestrzeń, to podstawowe elementy kształtujące architektury.³⁸¹

Kompozycja opiera się na pewnych podstawowych zasadach, które wprowadzają do niej swoisty porządek.³⁸² Porządek odnosi się nie tylko do geometrycznej regularności, ale raczej do stanu, w którym każda część całości jest odpowiednio rozmieszczona w odniesieniu do innych części i jej funkcji, tak, aby stworzyć harmonijny układ. Do zasad kompozycji należą: wyznaczanie osi obiektu, tworzenie hierarchii elementów, tworzenie rytmu elementów, tworzenie podstaw

³⁷³ P. Crisman, Form (University of Virginia School of Architecture, Whole Building Design Guide, <https://www.wbdg.org/resources/form>).

³⁷⁴ F. D. K. Ching, Architecture: Form, Space, & Order, Willey and Sons, New York 2014, s.34-36.

³⁷⁵ Ibidem.

³⁷⁶ M. Sroka-Bizoń, Architektura definiowana geometrią, Czasopismo Techniczne. Architektura 2010 (Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej), R. 107, z. 7-A/2, s.346-350, s.347.

³⁷⁷ Ibidem, s.15.

³⁷⁸ D. Juruś, O formie w architekturze, Studia z historii filozofii 2017, nr 4 (8), s.147-159, s.152.

³⁷⁹ F. D. K. Ching, Architecture: Form, Space, & Order, Willey and Sons, New York 2014, s.350-352.

³⁸⁰ <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/32876/architecture/31848/Composition>

³⁸¹ P. Crisman, Form (University of Virginia School of Architecture, Whole Building Design Guide, <https://www.wbdg.org/resources/form>).

³⁸² F. D. K. Ching, Architecture: Form, Space, & Order, Willey and Sons, New York 2014, s.350-352.

odniesienia oraz dokonywanie transformacji elementów.³⁸³ Ta ostatnia to seria małych manipulacji i permutacji prowadzących do zmiany formy bez utraty oryginalności projektu.

Pojęcie formy sprowadzono do pojęcia kształtu obiektu budowlanego³⁸⁴ a pojęcie kompozycji do pojęcia struktury, czyli rozmieszczenia elementów składowych oraz zespołu relacji pomiędzy nimi, charakterystycznych dla danego jej układu, jako całości.³⁸⁵ Wynika to z faktu, że w przypadku dużej części badanych obiektów informacje dotyczące cech architektonicznych badanych obiektów są ograniczone dostępnością opisów i ikonografii. W przypadku formy (kształtu) obiektu odnoszono się zwłaszcza do samej bryły budynku (jedynie forma ścian i dachu), jej zwartości lub rozczłonkowania a także proporcji wzajemnych elementów ją tworzących. Nie było przedmiotem badań, ze względu na ograniczony zakres informacji, zagadnienie relacji formy i treści (powiązania formuły wnętrza z zewnętrzną formą obiektu) w kontekście poszczególnych obiektów rezydencjonalnych. Uznano, że tematyka ta winna być uwzględniona w badaniach monograficznych poszczególnych rezydencji, dla których zakres informacji o cechach architektonicznych jest wystarczający, lub które, jako istniejące, można badać obecnie.

W przypadku kompozycji (struktury) budynku zwrócono uwagę na takie jej elementy składowe jak: kondygnacje i ich układ, elementy strukturalne kompozycji, w tym ryzality, dachy i ich elementy składowe, powiązanie wskazanych elementów strukturalnych w bryłę budynku, w tym powiązanie bryły z dachem (na przykład powiązanie ryzalitu z odpowiadającym mu występem dachowym), a także w mniejszym zakresie powiązanie dachu z układem kominów. Wyniki analiz w zakresie formy i struktury znalazły swój wyraz w opracowanych wzorcowych modelach badanych obiektów. Prowadzono też analizy w zakresie użytych materiałów odnośnie do materiałów ścian oraz materiałów pokrycia dachowego.

Informacje dotyczące badanych elementów formy i kompozycja przestrzennej badanych obiektów zebrano w Załączniku I. Indeks wyszczególnionych obiektów i ich cech.

Podsumowując wykorzystanie formy i kompozycji przestrzennej badanych obiektów rezydencjonalnych jako wytycznej ich typologii fazą ich wykorzystania była faza zasadnicza druga (generalizacja). W ramach tej fazy poszukiwano tych cech architektonicznych, które w największej mierze odnoszą się do charakterystyk obiektów z obszaru badań. Jednakże, ze względu na dostępność

³⁸³ F. D. K. Ching, *Architecture: Form, Space, & Order*, Willey and Sons, New York 2014, s.350-352.

³⁸⁴ K. Krajewski, *Mała encyklopedia architektury i wnętrz*. Ossolineum, Wrocław 1999, s.237.

³⁸⁵ J. K. Lenartowicz, *Słownik psychologii architektury*. Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2005, s.98.

informacji oraz licznosc zbioru obiektow generalizacja byla mozliwa do przeprowadzenia jedynie dla obiektow dworskich i podtypow tego typu takich jak: dwor parterowy, kasztel, kasztel dziedzincowy i palac ziemianski.

III.3. Opracowanie narzedzia badawczego w postaci zestawienia wzorcow typologicznych dla badanych obiektow

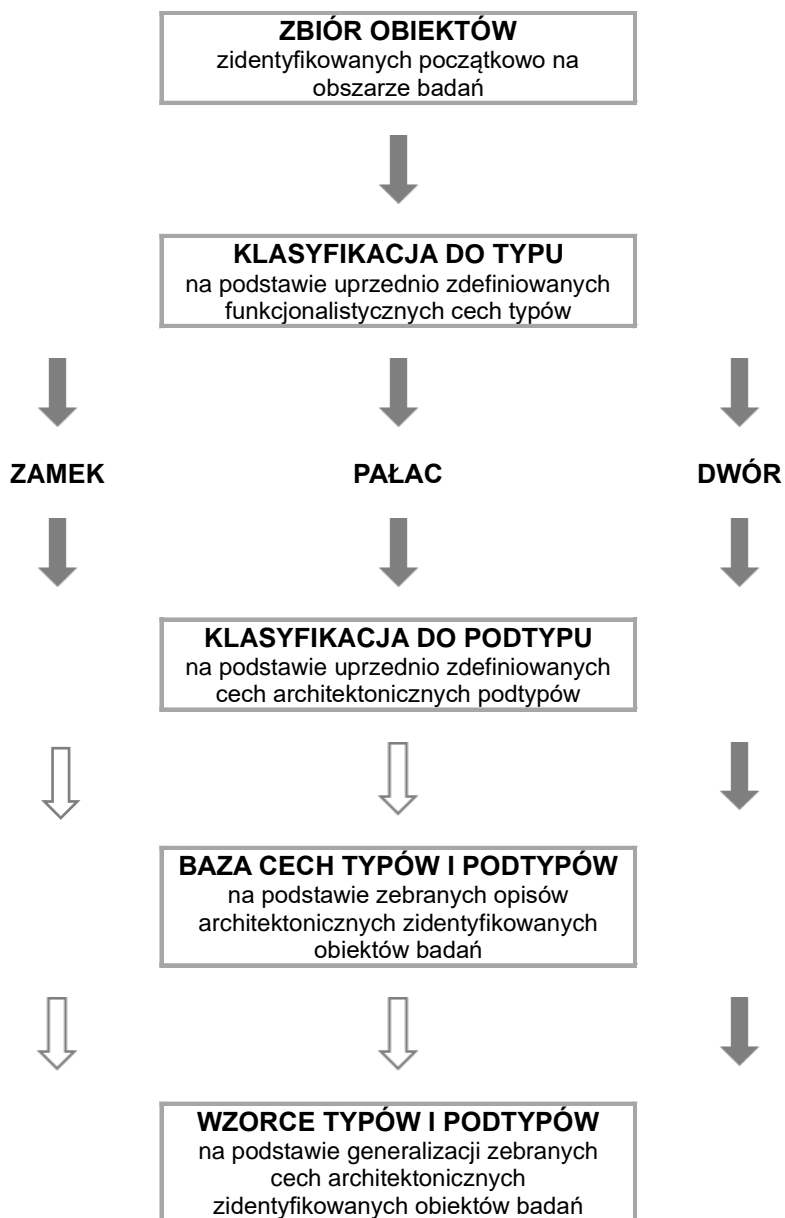
Wskazane rozwiazania pozwolily na wypracowanie narzedzia badawczego w postaci jednoznacznie zdefiniowanych wzorcow typologicznych badanych typow obiektow. Wzorcowe te stanowia funkcjonalistyczne opisy typow podstawowych i ubocznych badanej kategorii obiektow architektonicznych. Ich uzupelnieniem sa wskazania podtypow poszczegolnych typow obiektow rezydencjonalnych bazujace na wybranych cechach architektonicznych. Wzorcowe te maja charakter obiektywny i bazuja na wyniku analizy literaturowej. Tym samym tak wypracowane narzedzie pozwala na dokonanie klasyfikacji obiektow zidentyfikowanych na obszarze badan, czyli obszaru Ksiestwa Cieszyńskiego, jako obiekty potencjalnie nalezace do badanej kategorii (obiekty rezydencjonalne) lub ich wykluczenie, jako niespeiniajacego kryterium przynalezności (obiekty mieszkalne, obiekty reprezentacyjne w swoim krajobrazie). Dzialania te reprezentuja pierwsza, zasadnicza faze badan zwiazana z weryfikacja zebranego materialu dokumentacyjnego.

Schemat prezentowanego narzedzia badawczego, jako hierarchicznego ukladu dzialan pokazano na rys.III.4. Pierwsze trzy dzialania obejmuja faze pierwsza (empiryczna) a dwa ostatnie faze druga badan typologicznych (generalizacja). Faza empiryczna bazuje na utworzeniu mozliwie pelnego zbioru (spisu) potencjalnych obiektow rezydencjonalnych zidentyfikowanych na obszarze badan bez ich pelnej weryfikacji na tym etapie. Celem takiego podejscia jest dazenie do unikniecia sytuacji, w ktorej jakis obiekt zostanie pominiety na skutek jego blędnej oceny na etapie wstepnych bez przeprowadzenia pelnej analizy typologicznej.

Na podstawie zebranych informacji i utworzonych baz obiektow reprezentujacych analizowane typy na obszarze badan mozliwe jest przejście do wskazanej, generalizacyjnej fazy badan typologicznych. Do jej realizacji konieczne jest opracowanie na etapie fazy empirycznej bazy danych zawierajacej opisy cech architektonicznych badanych obiektow (Zalacznik I. Indeks wyszczegolnionych obiektow i ich cech). W tym przypadku taka baza danych powstala jedynie dla obiektow typu dwor (nowozytny). W przypadku pozostalych typow obiektow zbior danych nie byl reprezentatywny (palace – zidentyfikowano jedynie 5 obiektow tego typu, w tym 4 to przebudowy sredniowiecznych zamkow) albo byl niemozliwy do

sporządzenia (zamki - pełniejsze dane architektoniczne możliwe są do pozyskania w zasadzie dla zamków w Cieszynie i w Śląskiej Ostrawie).

Rys.III.4. Schemat narzędzia badawczego

Opracowanie własne

Na podstawie analizy opisów (wymiarów) poszczególnych cech zidentyfikowanych (zaklasyfikowanych) obiektów możliwe jest przeprowadzenie ich generalizacji. Najczęściej sprowadza się ona do wyznaczenia wartości średniej lub mediany cechy opisanej liczbowo (na przykład liczba osi fazy czy liczba kondygnacji) lub do wyznaczenia najczęściej powtarzającej się cechy przedstawionej w postaci opisu

słownego (na przykład typ dachu). Faza generalizacji pozwala na opracowanie wzorców typologicznych obiektów z obszaru badań. Wzorcy te nie mają charakteru ogólnego a jedynie wskazują wzorcowy model danego typu reprezentujący obszar badań. To samo dotyczy wzorców podtypów. Możliwym jest także opracowanie wzorców elementów architektonicznych badanych obiektów (na przykład wzorzec formy dachu).

Dotyczy to wzorca dworu z obszaru Księstwa Cieszyńskiego oraz wzorców podtypów dworów (dworu parterowego, kasztelu, kasztelu dziedzicznego oraz pałacu ziemiańskiego) z tego obszaru. Wzorcy tych obiektów dla innych obszarów badań czy zakresów czasowych mogą być oczywiście odmienne. Opracowanie wzorców obiektów reprezentujących zakres badań pozwala na analizę pewnych relacji, które nie byłyby zidentyfikowane, gdyby wzorcy te nie zostały uprzednio opracowane. Dotyczy to na przykład powiązania występowania pewnych detali architektonicznych (na przykład ryzalitu) w relacji do innych detali czy cech (na przykład formuły budynku czy typu dachu).

III.4. Podsumowanie problematyki typologia jako metoda badawcza zastosowana w pracy

W rozdziale zaprezentowano analizę metody typologicznej zastosowanej jako narzędzie badawcze pracy. Można ją zdefiniować jako podejście badawcze obejmujące dwa działania: teoretyczne i empiryczne. W zakresie teoretycznym podejście typologiczne sprowadza się do zdefiniowania uniwersalnych wzorców typologicznych. Wzorcy te mają charakter funkcjonalistyczny. Dodatkowo zdefiniowano także podtypy w zakresie niektórych typów (poza pałacem), które bazują na cechach architektonicznych. Tym samym w tym aspekcie typologia może być zdefiniowana jako utworzenie zbioru typów/podtypów reprezentujących daną kategorię (typ) wyższego rzędu (w przypadku pracy to obiekty rezydencjonalne).

Natomiast działanie empiryczne odnosi się bezpośrednio do czasowo i przestrzennie określonego zakresu pracy (Księstwa Cieszyńskiego). Działanie to obejmuje:

- identyfikację typologiczną,
- generalizację typologiczną.

Identyfikacja typologiczna to klasyfikacja zidentyfikowanych uprzednio potencjalnych obiektów z obszaru badań do poszczególnych ich typów w zgodzie

z określonymi ich wzorcami typologicznymi. Działanie to prowadzi do opracowania baz danych obiektów danych typów oraz podtypów (jako część baz typów). Natomiast generalizacja to działanie mające na celu wskazanie najbardziej typowych wartości cech architektonicznych zaklasyfikowanych obiektów, które reprezentują dany typ lub podtyp.

Rezultatem generalizacji typologicznej są modele wzorców typologicznych charakteryzujących analizowane typy obiektów (lub podtypu) na danym, analizowanym obszarze badań. Modele tych wzorców reprezentują zarówno ograniczone przestrzennie jak i czasowo modele typów obiektów z obszaru badań. Modele takie utworzono dla typu dworu nowożytnego oraz dla podtypów tego typu (dwór parterowy nowożytny, kasztel nowożytny, kasztel dziedzińcowy nowożytny oraz pałac ziemiański nowożytny). Generalizacja typologiczna możliwa jest jedynie, gdy dysponuje się odpowiednim zbiorem danych, które na wspomnianą generalizację pozwalają.

W przypadku działania empirycznego metodę typologiczną zdefiniować można jako klasyfikację wstępnie zidentyfikowanych obiektów z obszaru badań, do wyróżnionych uprzednio typów obiektów tej kategorii, z ewentualną generalizacją zebranych danych, która jednakże uwarunkowana jest ich dostępnością oraz licznością.

Wykorzystano obydwie działania (podejścia) zaprezentowane w Podsumowaniu.

IV. BADANIA OGÓLNE

IV.1. Analiza geograficzna i historyczna obszaru opracowania

Bardzo ważnym, że względu na tematykę pracy jest przeprowadzenie analizy geograficznej i historycznej badanego obszaru. Te dwie analizy się wzajemnie przenikają, gdyż z jednej strony obszar badań jest jednostką historyczną, której granice wyznaczały traktaty polityczne. Z drugiej zaś strony jego granice wyznaczone są w głównym zarysie barierami geograficznymi. Poniżej przedstawiono analizę tej problematyki.

IV.1.1. Położenie i granice geograficzne badanego regionu

Ziemia Cieszyńska (rys.IV.1), położona jest na północno-wschodnim przedpolu Bramy Morawskiej³⁸⁶. Obecnie w połowie znajduje się w granicach Polski a w połowie w granicach Czech. Granica przebiega częściowo wzdłuż rzeki Olzy.³⁸⁷

Rys.IV.1. Schemat lokalizacji Śląska Cieszyńskiego

Opracowanie własne

³⁸⁶ M. J. Barański, *Beskid Śląski*, s.15

³⁸⁷ I. Panic, *Śląsk Cieszyński w czasach prehistorycznych*, s.21

Północna granica Ziemi Cieszyńskiej przebiega wzdłuż dolnego biegu rzeki Olzy, w okolicach jej ujścia do Odry w pobliżu Bogumina. Następnie ciągnie się na północ od Karwiny, Strumienia i Czechowic-Dziedzic (rys.IV.2). Kończy się wraz z ujściem rzeki Białej do Wisły. Wydłuż tej ostatniej (rzeki Białej) ciągnie się granica wschodnia ziemi cieszyńskiej. Przebiega ona przez Bielsko-Białą (po stanie ziemi cieszyńskiej leży Bielsko) aż do okolic Miesznej. Następnie biegnie na zachód w okolicach Bystrej, skręcając na południe w okolicy Klimczoka. Jej bieg kończy się w okolicach Zwardonia. Tutaj zaczyna się granica południowa ziemi cieszyńskiej. Biegnie ona na zachód od Zwardonia do Heczawy (wzdłuż granicy polsko-słowackiej). A następnie dalej wzdłuż granicy czesko-słowackiej aż do Białego Krzyża i dalej przez terytorium Czech wzdłuż rzeki Ostrawica w okolicy Samčanek. Wreszcie granica zachodnia przebiega dalej wzdłuż rzeki Ostrawicy aż do jej ujścia do Odry, przechodząc przez Frydek-Mistek i Ostrawę.

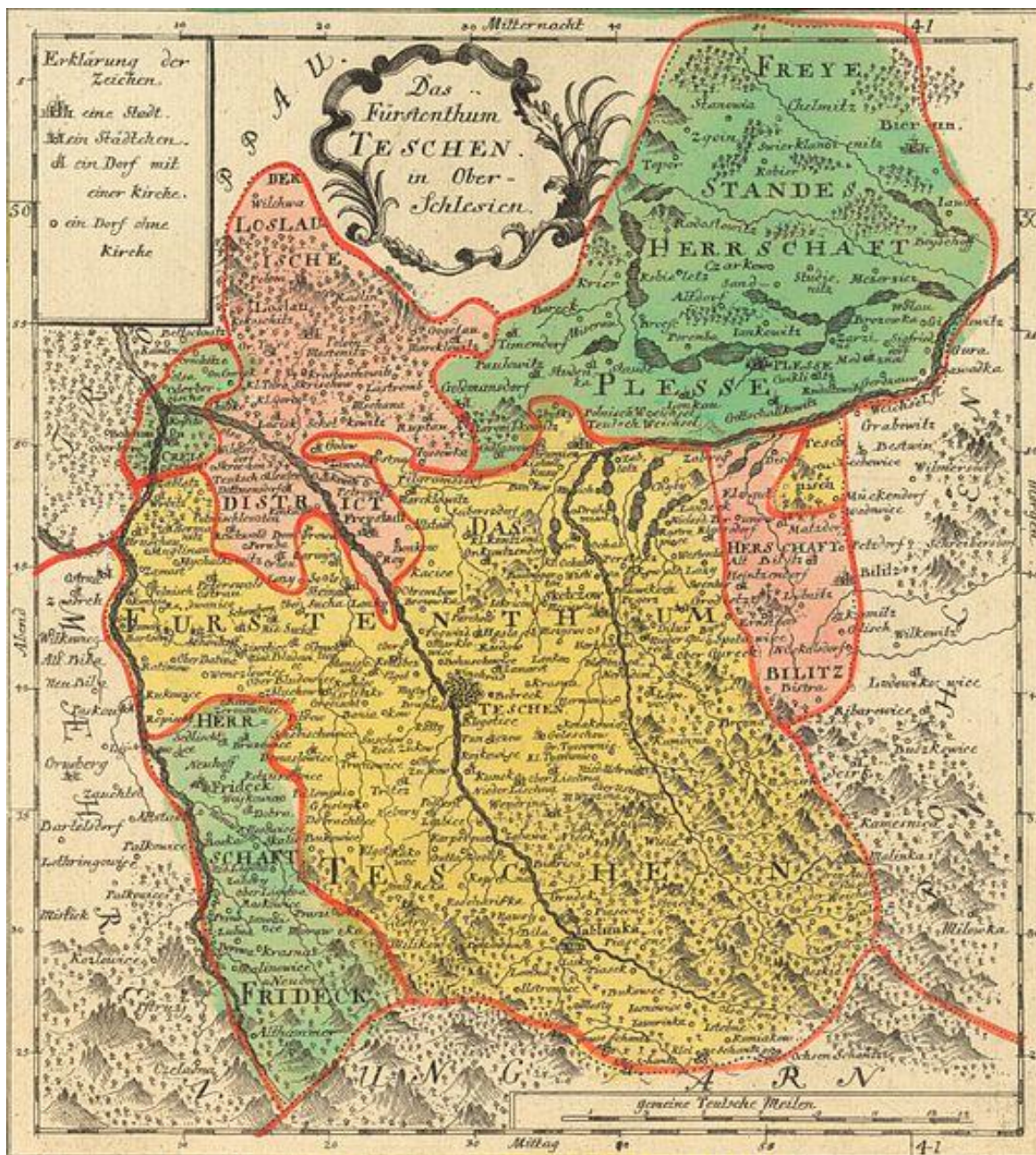
Rys.IV.2. Obszar Ziemi Cieszyńskiej

www.wikipedia.pl

W obszarze ziemi cieszyńskiej dominują tereny górskie i podgórskie. Rzutuje to na formowanie się specyficznej formy kultury materialnej regionu, w tym budownictwa. Najwyższym punktem ziemi cieszyńskiej jest Łysa Góra (cz. Lysá hora) licząca 1323 m n.p.m. Natomiast po stronie polskiej najwyższy punkt stanowi niewiele niższa Barania Góra (1220 m n.p.m.). Najniższe wysokości oscylują wokół 200 m n.p.m. (np. ujście rzeki Białej do Wisły to 242 m n.p.m. lub pobliski Kaniów – średnio 240 m n.p.m.).

W toku historii obszar ziemi cieszyńskiej nie zmieniał znacząco swoich granic, co można prześledzić na mapie z XVIII wieku (rys.IV.3), na której kolorem żółtym zaznaczono obszar Księstwa Cieszyńskiego. Uzupełniają go frydeckie i bielskie państwa stanowe (zielony i czerwony). Na mapie tej widać też posiadłości związane z majątkiem pałacem w Chałupkach i dworem w Gorzycach.

Rys.IV.3. XVIII wieczna mapa Księstwa Cieszyńskiego, Joh David Schleuen

www.wikipedia.pl

Ze względu na swoje położenie i ukształtowanie ziemia cieszyńska była od najdawniejszych czasów drogą, przez którą następowała migracja różnych ludów takich jak plemiona Scytów, Celtów, Germanów a także Słowian. W przypadku

tych ostatnich na tych terenach mieszały się wpływy zwłaszcza plemion Wiślan, Morawian oraz zwłaszcza Gołuszycan. Stąd też analiza tła historycznego regionu i jego kultury materialnej jest zadaniem złożonym.

IV.1.2. Tło historyczne w okresie poprzedzającym

Przy opracowaniu historii Księstwa Cieszyńskiego opierano się szczególnie na publikacjach Idziego Panica jako głównym i wyczerpującym źródle dotyczącym tego tematu.

Ziemia cieszyńska była od najdawniejszych czasów szlakiem migracyjnym plemion wędrujących na zachód i południe Europy (zwłaszcza w okresie wielkiej wędrówki ludów). W okresie X wieku ziemia cieszyńska stanowi obszar wpływu księstwa Czech i ich dynastii panującej, a mianowicie Przemyślidów. W największej mierze dotyczy to okresu rządów Bolesława I Śrogięgo (935 - 972). W późniejszym okresie na tym obszarze (a w zasadzie na całym obszarze Śląska) zaczynają krzyżować się wpływy Czechów i Polan. W rezultacie wojny książę Czech Bolesław II Pobożny traci Śląsk na rzecz Mieszka I (prawd. w 990 r.).³⁸⁸

Okres pomiędzy rokiem 990 a rokiem 1138 to panowanie Piastów i prawdopodobnie istnienie Cieszyna jako kasztelanii granicznej. Brak jednak informacji odnośnie wyglądu grodziska w okresie jego powstania. Można przyjąć, że było ono małym posterunkiem granicznym. Kasztelania cieszyńska wzmiankowana jest po raz pierwszy dopiero w 1155 roku (23 kwietnia),³⁸⁹ jako gród w dzielnicy śląskiej. Wskazano ją w wystawionej w Rzymie bulli wrocławskiej, stanowiącej opis uposażenia diecezji wrocławskiej. Tekst bulli wskazuje, że kasztelania w tym okresie była już trwałym elementem ziemi cieszyńskiej. Kasztelanie w państwie Piastów stanowiły element administrowania państwem, będąc umocnionym punktem obsadzonym załogą księcia i jednocześnie ośrodkiem władzy administracyjnej i sądowniczej. Były także rezydencjami kasztelanów. W roku 1138, po śmierci Bolesława III Krzywoustego, doszło do rozbicia dzielnicowego. Cieszyn wraz z ziemią cieszyńską dostał się w ręce najstarszego syna Władysława II Wygnańca (wraz z całym Śląskiem).³⁹⁰ Wyznacznikiem architektonicznym tego okresu jest powstała około połowy XI w. (choć to datowanie bywa przesuwane na połowę XII wieku, biorąc pod uwagę datowanie radiowęglowe znalezionej drewna)³⁹¹ romańska rotunda pw.

³⁸⁸ I. Panic, Śląsk Cieszyński w średniowieczu, s. 104

³⁸⁹ I. Panic I., Śląsk Cieszyński w średniowieczu, s.19

³⁹⁰ I. Panic, Śląsk Cieszyński w średniowieczu, s. 18

³⁹¹ http://bielskobiała.wyborcza.pl/bielskobiała/1,88025,5980666,Cieszynska_rotunda_jest_o_sto_lat_mlodsza_.html

św. Mikołaja. Jest to jedna z najstarszych świątyń chrześcijańskich w Polsce, zachowanych łącznie ze sklepieniem nawy. Układ przestrzenny tej budowli jest klasyczny i powiela model stosowany w państwie pierwszych Piastów.³⁹² Wokół rotundy odkryto cmentarzysko czynne do XII wieku to znaczy do lokacji miasta (dokumentacja archeologa Georga Raschke).

IV.1.3. Lata 1290-1653, okres piastowski

Władcą, który przyczynił się do powstania Księstwa cieszyńskiego był Władysław I Opolski. Doprowadził on do rozbicia dzielnicowego starego Księstwa opolsko-raciborskiego. Jeszcze za swojego życia przekazał on dzielnicę opolską swojemu synowi Bolesławowi (ok. 1277/1279 r.), który był trzeci pod względem starszeństwa. Sam Władysław I mieszkał do swojej śmierci (1281/1282 r.) w Raciborzu. Po jego śmierci najstarszy syn Mieszko dziedziczy dzielnicę raciborską (wraz z ziemią cieszyńską). Drugi, co do starszeństwa Kazimierz otrzymuje dzielnicę bytomską. Natomiast najmłodszy syn, Przemysł/Przemko, otrzymuje dzielnicę oświęcimską, którą ze względu na brak jego pełnoletności zarządza Mieszko. Wspólny zarząd Mieszka i Przemysła trwa do roku 1290/1291. Wtedy też bracia zawierają ostateczny układ podziałowy (najprawdopodobniej w II-giej połowie 1290 r.). Mieszko przejmuje rządy w ziemi cieszyńskiej, zatorskiej i oświęcimskiej (jako Mieszko I Cieszyński) a Przemysł w ziemi raciborskiej (jako Przemysł I Raciborski). Tak powstaje Księstwo Cieszyńskie. Jednakże pierwszy dokument, na którym Mieszko I figuruje jako książę cieszyński datowany jest na 1 stycznia 1290 roku.³⁹³ Zatem prawdopodobnie traktat podziałowy między braćmi usankcjonował jedynie wcześniejszą sytuację.

Mieszko I Cieszyński prowadził intensywną akcję osadniczą na obszarze swojego Księstwa, gdyż odziedziczył najmniej rozwiniętą dzielnicę. Historycy wskazują na potrojenie przez niego liczby osad w Księstwie.³⁹⁴ Osady powstawały poprzez nadania rycerskie i urzędnicze oraz poprzez osadnictwo. Drugi obszar jego działalności to rozbudowa jego siedziby na Wzgórzu Zamkowym. Pierwszy książę cieszyński zmarł w drugiej połowie 1314 lub w pierwszej 1315 roku. Przez całe swoje rządy ściśle współpracował z królestwem Czech i rodem Przemyślidów. Jednakże nie ma dowodów na to, że złożył hołd lenny. Mieszko I pozostawił dwóch synów, którzy odziedziczyli po ojcu dwie dzielnice wyodrębnione

³⁹² Na przykład rotundy w Gieczu czy Przemyślu.

³⁹³ I. Panic, Jeszcze w sprawie daty powstania księstwa cieszyńskiego, "Pamiętnik Cieszyński", t. 20, 2005, s. 8. Dokument nadaje rycerzowi Boguszowi włości pod Cieszynem (dziesięjsze Boguszowice).

³⁹⁴ I. Panic, Śląsk Cieszyński w średniowieczu, s.63. Dokumenty wskazują o powstaniu 70 nowych osad.

z dotychczasowego Księstwa. Kazimierz otrzymał tereny związane z Cieszynem (obszar należący do biskupstwa wrocławskiego), a Władysław tereny związane z Oświęcimiem (obszar należący do diecezji krakowskiej). Tak ukształtowała się zachodnia granica ziemi cieszyńskiej (wzdłuż wododziału Soły i wzdłuż rzeki Białej). Południową granicę ziemi cieszyńskiej, a w zasadzie całego księstwa opolsko-raciborskiego (granica z Morawami) ustalił w porozumieniu z królem Czech Przemysławem Ottokarem II w grudniu 1261 roku książę Władysław I Opolski.

Jednym z najważniejszych faktów z rządów Kazimierza I jest złożenie przez niego w Opawie hołdu lennego królowi czeskiemu Janowi Luksemburskiemu. Akt ten miał miejsce 19 lutego 1327 roku.³⁹⁵ Tym samym tą datę można przyjąć jako początek uzależnienia Księstwa Cieszyńskiego od korony czeskiej. Kazimierz I Cieszyński kontynuował zakładanie osad i rozbudowę infrastruktury swojego księstwa. Przebudował także Zamek w Cieszynie. Z okresem panowania Kazimierza I Cieszyńskiego najprawdopodobniej wiąże się także budowa najważniejszych zamków Księstwa. Niektóre z tych budowli rozpoczął, a inne prowadził wreszcie niektóre ukończył. Do zamków tych zaliczyć należy: zamek w Skoczowie (wskazany w dokumencie lennym z roku 1327),³⁹⁶ zamek w Bielsku (po raz pierwszy wspomniany w dokumencie z roku 1489,³⁹⁷ zamek we Frydku (pierwsza wzmianka w dokumentach jest z roku 1386),³⁹⁸ zamek we Frysztacie (pierwsza wzmianka z roku 1450)³⁹⁹ oraz zamek w Polskiej Ostrawie (pierwsza wzmianka o grodzie pochodzi z roku 1297).⁴⁰⁰ Kazimierz I zmarł w roku 1358.

Właściwe Księstwo Cieszyńskie powstało dopiero w roku 1315 i to Kazimierz I był jego pierwszym władcą.⁴⁰¹ Jego ojciec Mieszko I był bowiem władcą Księstwa cieszyńsko-oświęcimskiego, biorąc pod uwagę dzisiejszy punkt widzenia. Od tego momentu do wygaśnięcia linii Piastów cieszyńskich Księstwem rządziło dziewięć pokoleń tego rodu. Uwzględniając powyższe można sporządzić następujący spis kolejnych książąt cieszyńskich (z dynastii Piastów) sprawujących władzę nad Księstwem:

Kazimierz I Cieszyński (ur. 1280/1290, zm. 1358)

Przemysław I Noszak (ur. 1332/1336, zm. 23 maja 1410)

Bolesław I Cieszyński (ur. po 1363, zm. 6 maja 1431)

³⁹⁵ I. Panic, *Śląsk Cieszyński w średniowieczu*, s.75.

³⁹⁶ M. Makowski, *Szlacheckie siedziby na Śląsku Cieszyńskim*, s. 191

³⁹⁷ I. Panic, *Śląsk Cieszyński w średniowieczu*, s.260-262.

³⁹⁸ Ibidem, s. 258.

³⁹⁹ Ibidem, s. 259.

⁴⁰⁰ Z. Měchurová, *K archeologii na Slezskoostravském hradě*, s.76

⁴⁰¹ Pierwsza wzmianka o rządach Kazimierza I to dokument z 14 marca 1316 roku potwierdzający kupno obywatelom miasta Bielsko pastwiska miejskiego na własność dziedziczną, połączoną z prawem dowolnego zakładania ogrodów i budowania chatki mieszkalnych.

wspólne rządy wdowy księżniczki Eufemii mazowieckiej (ur. 1395/1398, zm. przed 17 września w 1447) i 4 synów Bolesława (Wacława I Cieszyńskiego (ur. 1413, zm. 1474), Władysława I Cieszyńskiego/Głogowskiego (ur. ok. 1420, zm. w lutym 1460), Przemysława II Cieszyńskiego (ur. ok. 1420, zm. 18 marca 1477) i Bolesława II Cieszyńskiego (ur. ok. 1425, zm. 8 października 1452))

Przemysław II Cieszyński (ur. ok. 1420, zm. 18 marca 1477)

Kazimierz II cieszyński (ur. ok. 1448, zm. 13 grudnia 1528)

Wacław III Adam (ur. grudniu 1524, zm. 4 listopada 1579) – był wnukiem Kazimierza II.

Adam I Wacław Cieszyński (ur. 12 lub 13 grudnia 1574, zm. 13 lipca 1617)

Fryderyk I Wilhelm cieszyński (ur. 9 listopada 1601, zm. 19 sierpnia 1625)

Elżbieta Lukrecja (ur. 1 czerwca 1599, zm. 19 maja 1653), siostra Fryderyka I Wilhelma – jako dziedziczka w linii żeńskiej zgodziła się by po jej śmierci Księstwo przeszło w ręce Habsburgów

Z tej grupy książąt wskazać należy między innymi na Kazimierza II. Okres jego rządów to czas dobrobytu i rozwoju gospodarczego księstwa. Poszerzał on przywileje miast i wspomagał ich rozwój (był między innymi właścicielem wszystkich kamienic na rynku cieszyńskim). W tym okresie następuje szybki wzrost liczby rezydencji szlacheckich i dworów obronnych w Księstwie. Kazimierz II rozbudował też istniejące zamki wzmacniając ich potencjał obronny. Miało to związek ze strachem przed inwazją turecką i klątwą roku 1500.⁴⁰² Drugim ważnym okresem rozwoju to okres rządów Wacława III Adama. Był to czas stabilizacji sytuacji politycznej i bujnego rozwoju gospodarczego. Jednakże z drugiej strony rozrzutność Księcia i jego syna Fryderyka Kazimierza, w latach 1560 – 1571 współrządzącego Księstwem, spowodowało, że wiele dóbr książęcych przeszło w prywatne ręce. Dotyczy to między innymi Bielska, Frydka i Frysztatu. Dobra te przekształciły się w państwa stanowe (lata 1572 - 1573),⁴⁰³ czyli jednostki mające swoistą autonomię w obrębie Księstwa. Z drugiej strony był to przyczynek do rozwoju prywatnych rezydencji. To z jego decyzji w roku 1573 wzniesiono szańce obronne koło Jabłonkowa, na południu Księstwa. Związane to było z rosnącym zagrożeniem ze strony Turcji.

W roku 1525 do Księstwa dotarła reformacja. Przed rokiem 1545 Książę Wacław III Adam przeszedł na luteranizm. Po tej dacie przejął on majątki franciszkanów

⁴⁰² D. Pindur, Książę czasów przełomu Kazimierz II Cieszyński ..., s.47

⁴⁰³ I. Panic, Śląsk Cieszyński w początkach czasów nowożytnych ..., s.21.

i dominikanów w Księstwie cieszyńskim.⁴⁰⁴ W roku 1560 przejął stary klasztor benedyktynów w Orłowej. Kościoły katolickie zostały zamienione na luterzańskie bądź zburzone. Część przejętego majątku Książę przekazał na rzecz szpitala w Cieszynie. Tym samym utracone zostało w części dziedzictwo materialne średniowiecza na ziemi cieszyńskiej.

Po bezdziejnej śmierci ostatniego męskiego księcia Fryderyka I Wilhelma cesarz Ferdynand III Habsburg, na podstawie prawa salickiego (reguła dziedziczenia tylko w linii męskiej), chciał przyłączyć Księstwo do swojej domeny jako suweren, z braku męskiego następcy.⁴⁰⁵ Jednakże Księżna Elżbieta Lukrecja powołała się na przywilej Władysława Jagiellończyka z roku 1498, wydany dla Kazimierza II, w czasie, gdy nie miał on męskiego następcy. Przywilej ten, odmiennie od prawa salickiego, pozwalał na dziedziczenie w linii żeńskiej (nawet do czwartego pokolenia). Ponadto Elżbieta Lukrecja miała silne poparcie wśród mieszczaństwa w Księstwie Cieszyńskim. Czynniki te spowodowały, że otrzymała zgodę cesarza na rządy dożywotnio w Księstwie Cieszyńskim,⁴⁰⁶ jednak jej potomkowie nie mieli prawa dziedziczenia tytułu i Księstwa. Okres rządów Elżbiety Lukrecji zdominowała Wojna trzydziestoletnia.⁴⁰⁷ W roku 1626 oddziały hrabiego Ernesta Mansfelda, z Unii protestanckiej, dokonały spustoszenia w Księstwie, powołując się na fakt, że Księżna była katoliczką. W roku 1628 podobnie zachowały się oddziały hrabiego Karola Hannibala Dohna, który reprezentował katolicką armię cesarską, powołując się na fakt, że większość mieszkańców Księstwa to luteranie.⁴⁰⁸ Pod koniec wojny trzydziestoletniej do Księstwa dotarły dwa razy (w latach 1645 i 1647) wojska szwedzkie reprezentujące Unię protestancką. W roku 1645 (28 października) Szwedzi zajęli Cieszyn (korpus Lennarta Torstensonsona). Został on odbity przez wojska cesarskie 21 kwietnia 1646 po miesięcznym oblężeniu szwedzkiej załogi w zamku. Spowodowało to duże zniszczenia zamku. Załoga szwedzka opuściła Księstwo wraz z łupami (warunek kapitulacji).⁴⁰⁹ Z tego źródła prawdopodobnie pochodzi domniemany portret księżnej w zbiorach sztokholmskich. Po raz drugi Szwedzi uderzyli 11 marca 1647 roku (korpus Arvida Wittenberga). Ich oddziały pustoszyły Księstwo do roku 1648.

Wkrótce po zakończeniu Wojny Trzydziestoletniej zmarła Księżna (19 maja 1653 r.). Jej śmierć zakończyła piastowski rozdział w dziejach ziemi cieszyńskiej. Wraz ze śmiercią Elżbiety Lukrecji Księstwo Cieszyńskie przeszło we władanie Habsburgów jako królów Czech (od 1526 r.), suwerenów Księstwa stając się

⁴⁰⁴ I. Panic, Śląsk Cieszyński w początkach czasów nowożytnych ..., s.21.

⁴⁰⁵ I. Panic, Śląsk Cieszyński w początkach czasów nowożytnych ..., s.21.

⁴⁰⁶ Ibidem.

⁴⁰⁷ I. Panic, Śląsk Cieszyński w początkach czasów nowożytnych ..., s.21.

⁴⁰⁸ I. Panic, Śląsk Cieszyński w początkach czasów nowożytnych ..., s.21..

⁴⁰⁹ I. Panic, Śląsk Cieszyński w początkach czasów nowożytnych ..., s.21.

częścią królestwa Czech, a także Świętego Cesarstwa Rzymskiego. Od tego czasu cesarz z dynastii Habsburgów tytułował się także Księciem cieszyńskim.

IV.1.4. Lata 1653- 1766, okres cesarski

Księstwo Cieszyńskie w roku 1653 stało się własnością Habsburgów, jako lenno Korony czeskiej. W tym czasie Habsburgowie piastowali już tytuł Cesarza rzymskiego, będąc także królami Czech, Węgier i Chorwacji. W roku 1653 Cesarz Ferdynand III Habsburg sprawował rządy w Cesarstwie (cesarz rzymski i król Czech od 1637 r.). W części współdzielił rządy z synem i następcą Ferdynandem IV Habsburgiem (król Czech od 1646 r.). Stąd też cesarz nadał Księstwo, jako lenno swojemu synowi (18 maja 1653 roku). W tym okresie był to jedyny Książę cieszyński (jako Ferdynand I Cieszyński) niebędący cesarzem (koregentem Cesarstwa został formalnie 18 czerwca 1653 roku). Jednakże Ferdynand IV zmarł po roku i lenno wróciło do domeny cesarskiej. Przez miesiąc, do śmierci ojca Ferdynanda III, Księciem cieszyńskim był także następny jego syn Leopold I (od roku 1656 król Czech).

Do cesarzy z dynastii Habsburgów, będących Książętami cieszyńskimi zaliczyć należy:

- Ferdynanda III Habsburga (1654-1657) i Ferdynanda IV Habsburg
- Leopolda I Habsburga (1657-1705)
- Józefa I Habsburga (1705-1711)
- Karola VI Habsburga (1711-1722)

Władzę w ich imieniu sprawowali starostowie księstwa (ziemscy) mianowani przez cesarza i zarządzający Księstwem jako obszarem administracyjnym Cesarstwa. Zadaniem starostów było dbanie o rozwój podległego im obszaru.⁴¹⁰ W początkowym okresie rządów Habsburgów starostami ziemskimi księstwa cieszyńskiego byli między innymi:

- Kasper Bork/Borek z Tworkowa na Roztropicach i Wędryni,
- Jan Fryderyk Larisch z Lhoty i Karwiny, na Karwinie i Solcy,
- Adam Waclaw Paczyński (von Gross Patschin), hrabia Tenczyński (von Tenczin lub von Tenczin und Patschin).

Na bazie prywatnego majątku Książąt cieszyńskich utworzono Komorę cieszyńską. W imieniu Ferdynanda IV zarządzał nią hrabia Waclaw von

⁴¹⁰ I. Panic, Śląsk Cieszyński w początkach czasów nowożytnych ..., s.21.

Oppersdorff jako jej komisarz. Zarząd bezpośredni sprawował regent wyznaczony przez komisarza (pierwszy regent został wyznaczony przez komisarza, później był on wyznaczany przez Księcia cieszyńskiego). Zadaniem Komory było intensyfikowanie dochodów z prywatnego majątku Książąt. Po śmierci Ferdynanda IV Komora cieszyńska włączona została do Komory Cesarskiej we Wrocławiu. Usamodzielił ją ponownie cesarz Karol VI w roku 1722. Do tego czasu regentami byli:

- Kaspar Tłuk z Toszonowic,
- Jan Henryk (Johann Heinrich) Koziglowski von Geißenfels,
- Abraham von Ecka (Eckena),
- Franciszek Rudolf baron von Welczek

Natomiast pomiędzy latami 1711 a 1722 Komorą cieszyńską zarządzał cesarski komisarz, hrabia Karol Józef Erdmann Henckel von Donnersmarck z Bytomia.

W roku 1722 cesarz Karol VI nadał Księstwo jako lenno Leopoldowi I Lotaryńskiemu (Leopold I Józef Baudemont-Vaudémont, książę Lotaryński), sprzymierzeńcowi rodu Habsburgów. Jednocześnie usamodzielił Komorę cieszyńską i przekazał ją nowemu Księżciu. W imieniu Leopolda I Komorą cieszyńską zarządzali jego pełnomocnicy: Charles, książę Desarmoises oraz Nicolas de Jacquemin de Wittering. Po Leopoldzie I Księstwo odziedziczył (1729) jego syn Franciszek I Stefan, książę Lotaryński. Jego żoną była córka cesarza Karola VI Maria Teresa I Habsburg. Po śmierci cesarza, wobec braku męskich potomków koronowana na nowego cesarza została Maria Teresa I Habsburg (rządziła do roku 1780). Maria Teresa I na koregenta wyznaczyła swojego męża Franciszka I Stefana (rządził jako Cesarz rzymski do swojej śmierci w roku 1765). Tym samym Księstwo Cieszyńskie stało się znowu domeną cesarską. Po śmierci cesarza Franciszka I Stefana (1765) Księstwo Cieszyńskie przejął jego syn Józef II Habsburg, od roku 1765 cesarz rzymski. Jednakże Księżciem cieszyńskim był tylko jeden rok, chociaż rządził do roku 1790 (Księstwo zostało przekazane jako prezent weselny siostrze cesarza i jej mężowi). W tym okresie Komorą cieszyńską zarządzali między innymi regent Jan Krzysztof baron Pfutschner oraz nadregent (pierwszy z tym tytułem) Jakub Henryk Dworzak. Starostą ziemski Księstwa cieszyńskiego, w okresie rządów książąt lotaryńskich był między innymi Adam Waclaw, baron Goczałkowski (von Gotschalkowsky, von Gottschalksdorff) z Goczałkowic herbu Szreniawa.

Omawiany okres w historii Księstwa Cieszyńskiego to okres stabilizacji i rozwoju. Zwłaszcza w pierwszej połowie XVIII wieku. W roku 1683 przez Bielsko i Cieszyn szły oddziały, które prowadził hetman polny koronny Mikołaj Hieronim

Sieniawski.⁴¹¹ Oddziały prowadzone przez króla Jana III Sobieskiego ominęły Cieszyn. Po odsieczy wiedeńskiej (1683) i stabilizacji sytuacji następuje rozkwit budownictwa. Powstają nowe obiekty, a budynki pełniące uprzednio funkcje obronne przekształcane są w pałace. Wiąże się to po pierwsze z uspokojeniem sytuacji politycznej. Po drugie w tym okresie ponownie zwiększyła się liczebność cieszyńskiej szlachty.⁴¹²

IV.1.5. Lata 1766-1918, okres arcyksiążęcy

W kwietniu 1766 r. Książę Albert Kazimierz Saski (von Sachsen) ożenił się z arcyksiężną Marią Krystyną Habsburg (Maria Christina von Österreich), ulubioną córką cesarzowej Marii Teresy. Albert Kazimierz był jednym z młodszych synów króla Polski Augusta III Sasa, elektora Saksonii. Niedługo po ślubie, 31 maja 1766, cesarzowa przekazała Księstwo Cieszyńskie, jako niepodzielne lenno w ręce nowożeńców, odbierające je dotychczasowemu Księciu cieszyńskiemu, swojemu synowi Cesarzowi Józefowi II.⁴¹³ Stając się Księciem Cieszyńskim Albert Kazimierz zmienił nazwisko na Sasko-Cieszyński (Albert Kasimir von Sachsen-Teschen). Jego koregentem w Księstwie była Maria Krystyna. Od tego momentu zaczął się nowy rozdział w historii księstwa, które ponownie stało się Księstwem rządonym przez lennika, lecz tym razem korony Cesarskiej (a nie królów Czech).

Rozwojem Księstwa zajmowała się Komora cieszyńska. Dotyczyło to zwłaszcza rozwoju przemysłu górniczego i hutniczego.⁴¹⁴ W 1772 roku Książę polecił wybudowanie pierwszej huty żelaza w Ustroniu. Stała się ona zalążkiem przemysłu ciężkiego w księstwie. Przełom XVIII i XIX wieku, czyli okres rządów najpierw pary Księżęcej a potem księcia Alberta Kazimierza zaznaczył się w dziejach Śląska Cieszyńskiego zmianami o charakterze politycznym i społecznym. Wynikały one z ogólnej sytuacji w ówczesnej Europie i były następstwem prądów i zdarzeń jakie się wówczas w świecie rozgrywały. To przede wszystkim rozprzestrzenianie się idei Oświecenia i ruchów społecznych, wśród których rewolucja francuska (1789-1799) miała najdonośniejsze znaczenie. Po drugie okres ten to wojny napoleońskie (1792-1815). Doprowadziły one do bankructwa wielu przedstawicieli starej cieszyńskiej szlachty, której majątki przeszły na własność Komory Cieszyńskiej i wielkich obszarników.⁴¹⁵ Także reformy wprowadzone przez cesarza Józefa II (1780-1790) (tzw. reformy

⁴¹¹ Alois Kaufmann, Kronika miasta Cieszyna, s. 82.

⁴¹² I. Panic, Śląsk Cieszyński w początkach czasów nowożytnych ..., s.23.

⁴¹³ I. Panic, Śląsk Cieszyński w początkach czasów nowożytnych ..., s.23.

⁴¹⁴ I. Panic, Śląsk Cieszyński w początkach czasów nowożytnych ..., s.23.

⁴¹⁵ I. Panic, J. Spyra (red.), Śląsk Cieszyński w okresie ..., s.23.

józefińskie), a zmierzające do uregulowania sytuacji chłopstwa, ograniczenia lub zniesienia pańszczyzny a także do nieusuwalności chłopów z zajmowanych gruntów spowodowały ograniczenie dochodów majątków starej szlachty (Patent dla Księstwa cieszyńskiego Józef II wydał w roku 1781). Na rozwój Księstwa wpływ miały także zdarzenia losowe takie jak wielki pożar Cieszyna z 6 maja 1789 r.

Para Księżęca Albert Kazimierz i Maria Krystyna była bezdzietna. Dlatego też w roku 1791 adaptowała bratanka Księżnej Karola Ludwika Habsburga, młodszego syna Leopolda II Habsburga. Miał on w momencie adaptowania 20 lat. Przybrał nazwisko Karl von Österreich-Teschen. Karol Ludwik w roku 1822, odziedziczył po przybranych rodzicach, rozwijające się przemysłowo Księstwo Cieszyńskie.⁴¹⁶ Sam w dalszym ciągu je rozwijał. Między innymi w roku 1838 nabył dobra określane jako Państwo Żywieckie i włączył je do Komory cieszyńskiej. W roku 1838 Karol Ludwik zlecił budowę nowej rezydencji księżęcej na wzgórzu zamkowym (Pałac Myśliwski). Jego projektantem został architekt Joseph Georg Kornhäusel. Pałac ukończono w roku 1840. W celu jego budowy rozebrano pozostałości górnego i dolnego zamku. Cześć materiału z rozbiórki wykorzystano jako materiał budowlany. Obok pałacu zbudowano później także browar księżęcy. Następnymi księżętami cieszyńskimi byli Księżę Karol Ludwik zmarł w roku 1847. Po nim rządy w Księstwie cieszyńskim objął najstarszy syn, Albrecht Fryderyk Habsburg (Albrecht von Österreich-Teschen).⁴¹⁷ Księżę Albrecht Fryderyk popierał rozwój przemysłu. Polecił rozbudowę hut w Ustroniu i Trzyńcu oraz budowę tartaków parowych w Cieszynie i wodnych w Jabłonkowie. Wsparł także budowę szpitala w Cieszynie oraz kościoła ewangelickiego w Trzyńcu.

Początek rządów Albrechta Fryderyka przypadł na rewolucję roku 1848 w Wiedniu (Wiosna Ludów). Chłopi samorzutnie odmówili dalszego odrabiania pańszczyzny. Spowodowało to obniżenie finansowych możliwości starej szlachty cieszyńskiej, opierającej swoją gospodarkę na pracy pańszczyźnianej.⁴¹⁸ Tym samym wytworzyła się sytuacja pozwalająca na uformowanie się nowej klasy rządzącej, a mianowicie burżuazji. Często jej przedstawiciele pochodzili z zamożnego mieszczaństwa i chłopstwa. Przykładem są rodziny Folwarcznych (właściciele zamku w Kończycach Małych) i Stonawskich. Drugim czynnikiem pozwalającym na wzrost burżuazji był przemysł. W przypadku Księstwa cieszyńskiego odnosi się to zwłaszcza do górnictwa oraz hutnictwa, chociaż ważnym elementem rozwoju tego obszaru był także przemysł drzewny (tartaczny). Ważnym elementem jest także napływ osób z zewnątrz, które wykupują majątki starych rodów szlacheckich.

⁴¹⁶ I. Panic, J. Spyra (red.), Śląsk Cieszyński w okresie ..., s.23.

⁴¹⁷ I. Panic, J. Spyra (red.), Śląsk Cieszyński w okresie ..., s.23.

⁴¹⁸ I. Panic (red.), Śląsk Cieszyński od Wiosny Ludów ..., s.23.

Tak rodzi się nowa klasa ziemiańska. Wykorzystując posiadane zasoby przekształcają oni stare siedziby szlacheckie w rezydencje ziemiańskie i przemysłowe nowego typu, mające najczęściej charakter pałacowy.

Ostatnim pełnoprawnym Księciem cieszyńskim był następca Albrechta Fryderyka ksiązę Fryderyk Maria Habsburg (Friedrich von Österreich-Teschen),⁴¹⁹ który rządził od roku 1895. Jego pełnoprawne rządy w księstwie skończyły się 11 listopada 1918 roku, chociaż do końca życia w roku 1936 pozostał tytularnym Księciem cieszyńskim.⁴²⁰ Fryderyk Maria Habsburg był bratankiem poprzedniego Księcia cieszyńskiego. Przejął Księstwo gdyż jego stryj nie posiadał męskiego potomka. Ojcem Fryderyka Marii był Karol Ferdynand Habsburg brat Księcia Albrechta Fryderyka.

Cieszyn był w okresie rządów Księcia Fryderyka Marii (do I Wojny Światowej) prężnie rozwijającym się miastem. Był to jeden z najważniejszych okręgów przemysłowych Austro-Węgier.⁴²¹ Nowe przemysły, jakie pojawiły się w Księstwie cieszyńskim na przełomie XIX i XX wieku to przemysł metalowy, przemysł tekstylny i przemysł chemiczny a także przemysł spożywczy (napoje). Największym miastem regionu stała się Polska Ostrawa.⁴²² Ten boom gospodarczy spowodował także pojawianie się rezydencji nowej klasy społecznej, a mianowicie burżuazji. Nowa burżuazja Księstwa cieszyńskiego składała się z trzech grup społecznych: starej, osiadłej szlachty Księstwa (austriaccy arcyksiążęta, Larisch-Mönnichowie, Wilczkowie, Saint-Genois),⁴²³ byłych rzemieślników i kupców, często żydowskiego pochodzenia (Baumowie, Landsbergerowie),⁴²⁴ a także przedsiębiorców napływowych (Josphy).⁴²⁵ Z tych trzech grup do największych majątków doszedł oczywiście kapitał szlachecki. Do roku 1905 dominował on w branży hutniczej i przemyśle maszynowym. Miał też ponad połowę wpływów w branży górniczej, browarnictwie i gorzelnictwie. Jednakże do roku 1914 sytuacja uległa zmianie, gdyż część zakładów przemysłowych przejął ogólnoaustriacki kapitał bankowy. Z chwilą wybuchu I-szej wojny światowej wszelka działalność zostaje zawieszona, o wszystkim decydują teraz władze wojskowe. W latach 1914–1916 w budynku Albrechtsgymnasium w Cieszynie mieścił się Austro-Węgierski Naczelny Sztab Wojskowy.⁴²⁶ To już

⁴¹⁹ I. Panic (red.), Śląsk Cieszyński od Wiosny Ludów ..., s.23.

⁴²⁰ W roku 1704 tytularną Księżną cieszyńską (Reichsfürstin von Teschen) Urszulę Katarzynę Bokum, metresę polskiego króla Augusta II Mocnego, uczynił cesarz Leopold I.

⁴²¹ I. Panic (red.), Śląsk Cieszyński od Wiosny Ludów ..., s.256.

⁴²² I. Panic (red.), Śląsk Cieszyński od Wiosny Ludów ..., s.186.

⁴²³ Ibidem, s.249.

⁴²⁴ Ibidem, s.251-252.

⁴²⁵ Ibidem, s.253.

⁴²⁶ I. Panic (red.), Śląsk Cieszyński od Wiosny Ludów ..., s.145. Umiejscowienie Naczelnego Sztabu w Cieszynie wynikało z faktu, że ksiązę Fryderyk Maria Habsburg był głównodowodzącym armii austriackiej w stopniu marszałka polnego.

drugi raz w historii Monarchii austriackiej Cieszyn odgrywał tak znaczącą rolę. W roku 1805 schronił się tutaj dwór cesarski po klęsce pod Austerlitz.⁴²⁷

Po czterech latach wojny kończy się ponad 600 letnia potęga monarchii austriacko-węgierskiej. Jej upadek przypada na październik 1918 roku. W dniach 12 – 19 października 1918 roku utworzyła się w Cieszynie Rada Narodowa Księstwa cieszyńskiego (RNKC).⁴²⁸ Jej zadaniem było przejęcie władzy w Księstwie cieszyńskim. Była to pierwsza nieformalna władza polska na tym terenie. W nocy z 31 października na 1 listopada 1918 Rada Narodowa Księstwa Cieszyńskiego przejęła oficjalnie władzę z rąk austriackich w wyniku bezkrwawego zamachu. Ta data uważana jest za koniec praktycznego istnienia Księstwa. Jednakże likwidacja jego różnych przejawów trwała do roku 1920 (ostateczny akt to nacjonalizacja Komory cieszyńskiej w sierpniu 1920 r.).⁴²⁹

IV.1.6. Podsumowanie analizy historycznej

Historię Księstwa cieszyńskiego podzielić można na cztery okresy, w których różnił się jego status geopolityczny. Okresy te zawierają się w następujących przedziałach czasowych:

- 1290 – 1372 (istnienie Księstwa jako samodzielnej jednostki administracyjnej/państwowej rządzonej przez dynastię Piastów),
- 1327 – 1653 (istnienie Księstwa jako lenna królestwa Czech, rządzonego przez dynastię Piastów),
- 1653 – 1773 (okres cesarski - istnienie Księstwa jako domeny/własności królów Czech a jednocześnie cesarzy rzymskich z dynastii Habsburgów),
- 1776 – 1918 (okres arcyksiążęcy - istnienie Księstwa jako lenna cesarzy austriackich rządzonego przez książąt z dynastii Habsburgów).

Księstwo było traktowane jako ziemia ojczysta jedynie przez Piastów cieszyńskich. Habsburgowie traktowali je tylko jako dochodowy składnik majątku. Przykładem niech będzie fakt, że Książę Albert Kazimierz, który w roku 1766 r. stał się Księciem cieszyńskim odwiedził Cieszyn dopiero w roku 1805.⁴³⁰ Wyjaśnia to także powód, dlaczego od roku 1653 nie wyremontowano zamku w Cieszynie. Nie był on potrzebny nowym książętom cieszyńskim. Dopiero ostatni książęta z tej dynastii bardziej związali swój los z Cieszynem i Księstwem cieszyńskim (stąd budowa pałacu w Cieszynie).

⁴²⁷ I. Panic, J. Spyra (red.), Śląsk Cieszyński w okresie ..., s.97.

⁴²⁸ I. Panic (red.), Śląsk Cieszyński w latach ..., s.15.

⁴²⁹ L. Szkaradnik, Działalność Tadeusza Regera ..., s.70.

⁴³⁰ Panic

Po I Wojnie Światowej (do roku 1945) na terenie ziemi cieszyńskiej zachowało się kilka majątków szlacheckich takich jak: Bielsko Sułkowskich, Jaworze i Zebrzydowice Larischów, Grodziec Habichtów, Górki Kossaków, Kończyce Wielkie Thunów, Ropica Spensów, Gnojnik, Beessów, Karwina, Raj, Pietwałd i Solca Larischów, Rychwał Starhembergów, Toszonowice Chlumskich. Majątki te były zamieszkane i rozwijane.

IV.2. Rozwój historyczny regionu a przemiany budownictwa rezydencjonalnego

Przeprowadzone badania dotyczące ogólnej analizy posiadłości szlacheckich, a mających charakter rezydencji różnego typu (ZAŁĄCZNIK II: *Wyszczególnienie szlacheckich obiektów rezydencjonalnych Śląska cieszyńskiego – karty charakterystyki*) pozwalają już na tym etapie na sformułowanie kilku wniosków. W sposób graficzny konkluzje te ujęto na rys.IV.4.

Z toku badań wynika wyraźny podział na budynki średniowieczne, które w regionie w zasadzie nie istnieją (łącznie z założeniem zamku cieszyńskiego) oraz budynki nowożytne, których pewna liczba dotrwała do naszych czasów, jednakże stan tych obiektów jest różny. Na ten fakt wpływ miały liczne przebudowy obiektów z jednej strony a brak chęci i środków na ich konserwację z drugiej. Do wskazanej zasady nawiązuje też liczba w ogóle zidentyfikowanych obiektów, biorąc pod uwagę ich wiek powstania. Najwięcej zidentyfikowano obiektów dla wieku XVIII (186) a najmniej dla wieku XX (3). Najniższe liczebności zidentyfikowanych obiektów dla wieków wcześniejszych to 16 (wiek XIII i XV).

Nie zidentyfikowano żadnych obiektów powstałych w wiekach IX, X i XII (w analizie nie uwzględniano zidentyfikowanych grodów Gołężyców). W XI wieku wskazanym obiektem jest kasztelania cieszyńska (rezydencja kasztelana), z której pozostała murowana kaplica.

Okres piastowski istnienia księstwa podzielono na okres „inwestycji” oraz okres „rozdawnictwa”. Okres „inwestycji” kończy się wraz ze śmiercią Kazimierza II Cieszyńskiego (1524). W okresie tym, powstają następujące obiekty (według przyjętej typologii): zamki i dwory rycerskie (a w ostatnim okresie szlacheckie). Jest to budownictwo drewniane, które zanika samorzutnie, ze względu na starzenie moralne (trwałość budynków drewnianych to średnio 100 lat przy braku pielęgnacji) po okresie średniowiecza i budownictwo kamienne i murowane, które też podlega starzeniu moralnemu, jednak częściej bywa przebudowywane niż rozbierane. Rezydencje tego typu budują zarówno książęta cieszyńscy jak

trafiają w ręce arystokracji Księstwa i patrycjatu miast w Księstwie. Tym samym trwale ulega zmianie struktura własności obiektów rezydencjonalnych w Księstwie. Ten okres to także początek wykupywania małych dworów przez arystokrację. Dwory te najczęściej przekształcane są w folwarki. Dlatego też uwzględniono także folwarki w prowadzonej analizie w Załączniku II.

Koniec okresu piastowskiego to czas Wojny trzydziestoletniej. Jej wpływ na substancję architektoniczną był podobny do wpływu potopu szwedzkiego na budownictwo dworskie w Polsce. Stąd też po okresie tym zwiększa się liczba nowych obiektów rezydencjonalnych na badanym terenie (apogeum w XVIII wieku). Oczywiście drugą przyczyną wzrostu liczby nowych obiektów jest moralne starzenie dotychczas istniejącej substancji architektonicznej (stare budynki nie odpowiadają już nowym potrzebom pomimo dobrego stanu technicznego).

Drugim głównym okresem istnienia Księstwa to okres Habsburski. Dzieli się on na okres cesarski (do roku 1766) i okres arcyksiążęcy do roku 1918. W okresie tym majątkiem pozostałym po Piastach cieszyńskich zarządza Komora cieszyńska. Jej celem jest pomnażanie zysków korony austriackiej stąd trudno mówić o budowie nowych rezydencji. W okresie cesarskim Komora cieszyńska skupuje majątki (dwory) małej szlachty i przekształca je w folwarki (na przykład dwór w Ustroniu Dolnym). Także budowane są nowe folwarki wraz z dworami folwarcznymi. Tą samą działalność prowadzi obszarowa arystokracja Księstwa. Trochę odmienny jest okres arcyksiążęcy. W tym czasie książętami cieszyńskimi są arcyksiężęta związani z nielicznymi obszarami posiadania w Cesarstwie Austriackim. Stąd ich zaangażowanie w działalność na rzecz Księstwa jest większe. W tym okresie budowane są nowe rezydencje książęce różnego typu. Kontynuowane jest przejmowanie majątków i zakładanie nowych folwarków (na przykład folwark w Zbytkowie (Z.I, t.5, cz.3)). To samo robi arystokracja. Dodatkowy impuls stanowi rozwój kapitalizmu i powstawanie nowych kapitalistycznych rezydencji arystokracji Księstwa bogacących się na nowych fabrykach i kopalniach. Z drugiej strony rozwój przemysłu zapoczątkowuje niszczenie starych obiektów rezydencjonalnych (na przykład pałac i dwór w Końskiej (Z.I, t.2, cz.4)). Stąd też niektóre folwarki i gospodarstwa rolne przestają mieć znaczenie i w tym okresie dochodzi także do ich odsprzedawania, oraz czasami zamiany w rezydencje szlacheckie.

Analizując okres istnienia Księstwa Cieszyńskiego można wyróżnić kilka powodów tworzenia i przemian formuły budynków rezydencjonalnych. Przyczyny te były, elementami napędzającymi tworzenie budynków rezydencjonalnych na badanym obszarze, chociaż mają one podłoże ogólnoeuropejskie. Generalnie mówić można o budownictwie średniowiecznym (obejmowanie nowych terenów w posiadanie), o budownictwie wczesnonowożytnym (wykorzystanie nowych prądów w architekturze przy korzystaniu jeszcze ze starych technik budowlanych), o budownictwie w pełni nowożytnym (zmiana formuły architektonicznej rezydencji

wobec zmiany jej funkcji) oraz budownictwie współczesnym (uwzględnienie w projekcie architektonicznym mediów i instalacji).

Po okresie istnienia Księstwa można wyróżnić schyłkowy okres istnienia rezydencji szlacheckich na obszarze dawnego Księstwa (lata 1918-1945). Po tym okresie następuje ciągła dewastacja a czasami likwidacja tych obiektów (poza obiektami przejętymi na budynki użyteczności publicznej) związana z ich przejęciem przez władzę ludową. Dopiero po roku 1990 sytuacja się trochę poprawia. Część zaniedbanych obiektów odzyskują spadkobiercy dawnych właścicieli a część jest nabywana przez prywatnych inwestorów. Spadkobiercy często nie mają środków na remonty i utrzymanie tych obiektów. Stąd w części obiekty te dalej niszczeją lub są przez nich czasami rozbierane (nawet nielegalnie jak w przypadku oficyn dworu w Toszonowicach Dolnych (Z.I, t.5, cz.1)) lub sprzedawane. Prywatni inwestorzy zamieniają te obiekty najczęściej w wille mieszkalne (apartamentowiec powstały na ruinach dworu w Strumieniu (Z.I, t.4, cz.3)) lub hotele (pałac w Szumbarku (Z.I, t.4, cz.4), pałac w Ropicy (Z.I, t.3, cz.4)).

Powstanie w roku 1998 Euroregionu Śląsk Cieszyński spowodowało większe zainteresowanie naukowców Polski i Czech w dokumentowaniu dziedzictwa kulturowego tego regionu i ułatwiło współpracę naukową w tym zakresie. Zintensyfikowane zostały działania zmierzające do archiwizacji materiałów związanych z substancją architektoniczną regionu. Jednakże wpływ tego wydarzenia na stan substancji architektonicznej jest mały.

IV.3. Analiza przestrzennego występowania obiektów i założeń rezydencjonalnych w obszarze opracowania

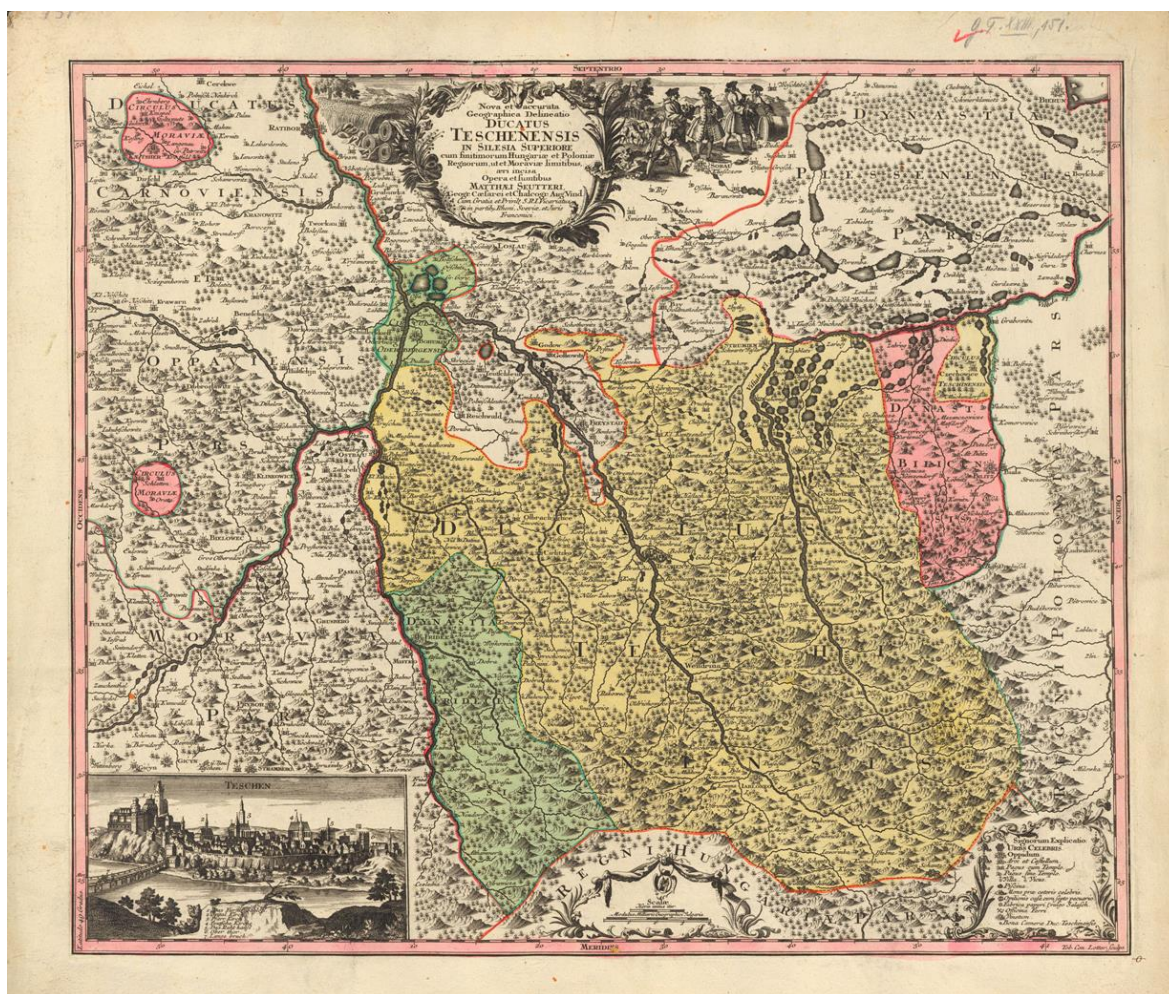
Obszar badawczy został wyznaczony granicami terenu Księstwa Cieszyńskiego, w przyjętym na lata 1290-1918⁴³¹ okresie, którego obszar pokrywa się, w dużym stopniu, z terenem Śląska Cieszyńskiego. Jednakże przyjęto, ze względu na precyzję opisu, że w zakresie analizowanego obszaru uwzględnione zostaną jedynie lokalizacje, które występują na dokładnych mapach Księstwa z okresu od XVIII do początku XX wieku, także te, które występują jedynie na jednej lub dwóch z wybranych do analizy map Księstwa. Przykładem takiej lokalizacji jest Godów (Z.I, t.2, cz.1), którego przynależność do Księstwa potwierdzają jedynie mapa z roku 1724, oraz mapa przedstawiona na rys. II.5 (połowa XVIII wieku). Dwór

⁴³¹ I. Panic (red.), Dzieje Śląska Cieszyńskiego od zarania do czasów współczesnych (seria), K. Popiołek, Historia Śląska od pradziejów, do 1945 roku. F. Popiołek, Studia z dziejów Śląska Cieszyńskiego. M. Czaplinski, Historia Śląska. K. Maleczyński (red.), Historia Śląska. E. Maleczyńska, K. Maleczyński (red.), Dzieje Śląska. Z. Boras, Książęta piastowscy Śląska.

w Godowie, jaki istniał do 2-giej połowy XX wieku był budynkiem powstałym w czasach pruskich. Podobna sytuacja zachodzi w przypadku Gorzyc (Z.I, t.2, cz.1), które wchodziły w skład stanowego państwa bogumińskiego, będącego częścią Księstwa cieszyńskiego (obszar zielony na rys.III.5).

Wybór map podyktowany był kryterium ich zawartości, a mianowicie faktu, czy zawierają one informację o obiektach będących przedmiotem pracy. Przykładem takiej mapy jest ta, prezentowana na rys.IV.5 (z około połowy XVIII wieku, ale z okresu przed wojnami śląskimi). Innymi mapami tego typu są: wcześniejsza mapa Jonasa Nigrinusa z 1724 lub mapa Matthäusa Schubartha z roku 1736.

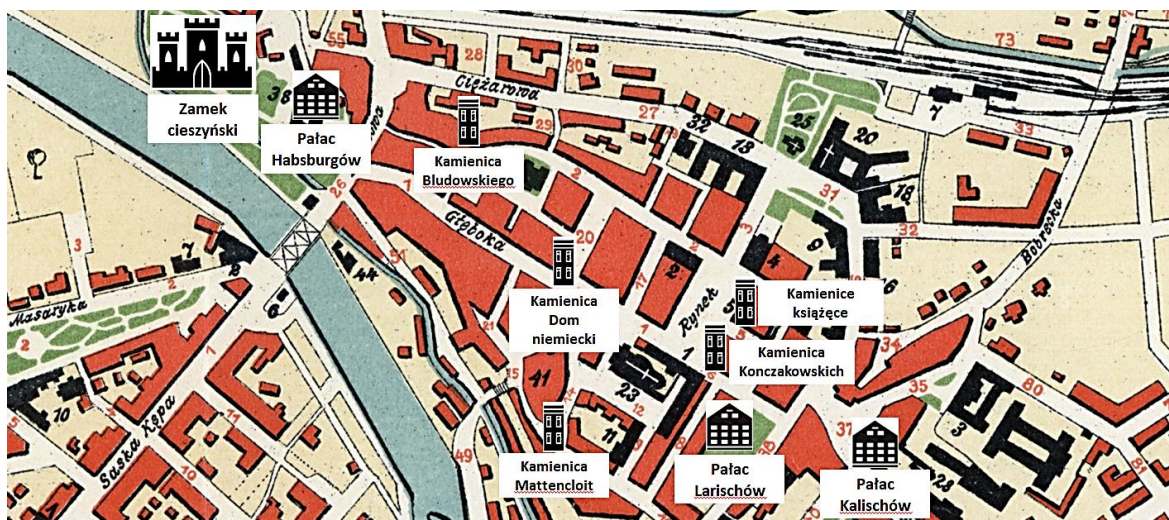
Rys.IV.5. Mapa Księstwa cieszyńskiego autorstwa George'a Mattheusa Seutera (prawdopodobnie połowa XVIII w.)

https://pl.wikipedia.org/wiki/Plik:Mattheus_Seuter,_Ducatus_Teschenensis.jpg

Poza wskazanymi mapami wykorzystano mapy austriackie I, II i III mapowania, czyli z 2-giej połowy XVIII wieku, 1-szej i 2-giej połowy XIX wieku. Wykorzystano także kataster austriacki z XIX wieku (pierwszy z roku 1836 i drugi z roku 1873), oczywiście pod warunkiem dostępności do tego źródła. Korzystano także z map

W ramach opisu wstępnego przedstawiono lokalizację takich obiektów jak: folwarki, dwory, pałace zamki oraz kamienice, których cechą wspólną jest, jak wspomniano uprzednio, forma własności, a mianowicie własność szlachecka. Są to zarówno obiekty istniejące, obiekty będące w różnej formie zachowania (także ruiny) oraz obiekty nieistniejące. Celem tych prac było sporządzenie zapisu archiwizacyjnego tych obiektów. W Polsce prac archiwizacyjnych, dających pogląd o rozmieszczeniu tego typu obiektów nie prowadzono, poza spisami konserwatorski, które uwzględniając jedynie istniejące obiekty o statusie prawnym zabytku, niezależnie od ich stanu technicznego.

Analiza mapy wyraźnie wskazuje na korelację lokalizacji z terenami nizinnymi. W większości były to centra szlacheckich gospodarstw rolniczych (dwory i folwarki), stąd o ich lokalizacji decydowało położenie pól uprawnych. Zgodnie z warunkami geograficznymi znacząca większość lokalizacji występuje w północnej części Księstwa. Ponadto większa gęstość lokalizacji występuje wokół Cieszyna, czyli stolicy Księstwa. W przypadku tego miasta wyróżniono także obiekty, które można określić, jako rezydencje szlacheckie, a nie tylko będące własnością szlachty. Ich lokalizację na historycznym planie miasta (z 1928 będącym kopią planu z 1904 r.) pokazano na rys.IV.7. Nie prowadzono badań dalszych odnośnie kamienic szlacheckich w innych miastach Księstwa.

Rys.IV.7. Lokalizacja rezydencji szlacheckich na terenie Cieszyna

Opracowanie własne na podstawie:

http://maps.mapywig.org/m/City_plans/Central_Europe/Plan_der_Stadt_Teschen_10K.jpg

W przypadku drugiego, co do wielkości miasta, Bielska-Białej nie wyróżniono obiektów związanych z Białą (jako leżące poza obszarem badań) oraz rezydencji fabrykanckich, przyjmując, że nie spełniają one w sposób szczegółowy kryterium własności. Fabrykanci nabywali tytuły szlacheckie (często arystokratyczne), więc ich rezydencje stawały się rezydencjami szlacheckimi. Jednakże przyjęto, że ten specyficzny typ rezydencji, jako powstający na bazie majątku kapitalistycznego nie

będzie przedmiotem pracy. Z drugiej strony pałace miejskie fabrykantów nie mieszczą się w przyjętym układzie trzech typów podstawowych (zamek, pałac, dwór) i należałoby je kwalifikować jako willa lub kamienica. Jedynym tego typu obiektem, który pojawił się w pracy jest pałacyk w Gruszowie (Z.I t.2 cz.1) Wpisano go, gdyż był on zidentyfikowany na mapie austriackiej jako Schloss, oraz gdyż jest on mało znany.

Zgodnie z tym, co wskazano uprzednio, obszarem badań wstępnych, o ogólnym charakterze objęto cały teren byłego Księstwa Cieszyńskiego, łącznie ze stroną czeską. Wyniki tych badań przedstawiono w dodatkowej, nieobligatoryjnej części - Załączniku II: *Wyszczególnienie szlacheckich obiektów rezydencjonalnych Śląska cieszyńskiego – karty charakterystyki*, liczącym 5 tomów załączonych na nośniku cyfrowym. Załącznik ten zawiera uporządkowaną bazę danych służących przedmiotowemu opracowaniu, których analiza może poszerzyć wiedzę na temat zawarty w pracy. **Jednak sama dysertacja (bez Załącznika II) stanowi integralną całość.** Każda karta w tym załączniku zawiera wszystkie podstawowe informacje o zidentyfikowanych obiektach wraz z całością znalezionej ikonografii (nie zamieszczano obrazów zawierających ujęcia powtarzające się, które nie wносиły dodatkowej informacji o obiektach). W załączniku tym wskazano także na obiekty potencjalne, o których charakterze nie podjęto się rozstrzygać. Jednak takich obiektów wskazano tylko 8. Powinny one być przedmiotem odrębnych badań w przyszłości.

IV.4. Analiza i waloryzacja ogólna obiektów w obszarze opracowania

Obiekty wyszczególnione w zakresie obszaru badawczego, z uwzględnieniem historycznych ram badań, opisywane są w przyjęty, powtarzalny sposób, uszeregowany alfabetycznie. Pierwszym elementem opisu jest charakteryzacja lokacji (wsi lub miasta położenia rezydencji, a nie samej rezydencji). Podawana nazwa miasta lub wsi uwzględnia także jej wersję niemiecką oraz czeską. Nazwa ta jest nazwą historyczną lokalizacji.

Wskazana jest także lokalizacja państwowa (polska lub czeska) położenia obecnego miejsca istnienia omawianej rezydencji. Następnym wskazanym elementem jest typ podstawowy rezydencji opisany zgodnie z przyjętym systemem ikon.

Na kartach wskazano także współrzędne GPS lokalizacji samej rezydencji. Zrezygnowano z określania współczesnego adresu miejsca rezydencji, gdyż duża ich część nie istnieje i nie ma możliwości poprawnego określenia adresu. Wzór takiego opisu charakterystyki lokalizacji rezydencji przedstawiono na przykładzie tabeli IV.1.

LP	Miejscowość	Kraj	Typ obiektu	Lokalizacja
nr	NAZWA POLSKA cz. Nazwa czeska, niem. Nazwa niemiecka	kod PL lub CZ	Ikona typu	współrzędne GPS

Tab. IV.1. Wzór charakterystyki lokalizacji założenia rezydencjonalnego

Opracowanie własne

Charakterystyka lokacji uzupełniona jest o dodatkowe elementy opisu, które znajdują się w kartach charakterystyki. Elementy te opisują dany obiekt (potencjalną rezydencję) znajdujący się w danej lokalizacji. Informacje te podawane są, jeżeli w toku badań zostały one ustalone. Do informacji tych należą:

- zwyczajowa nazwa danego obiektu (np. pałac, zamek),
- data powstania / pierwszego wzmiankowania lokacji, w której znajduje się obiekt,
- informacje o okresie powstania obiektu,
- informacje o właścicielu/budowniczym obiektu,
- informacje o samym obiekcie,
- wskazanie obecnej funkcji danego obiektu lub wskazanie, że obiekt nie istnieje,
- określenie typologiczne obiektu,
- informacja o rejestracji danego obiektu rezydencjonalnego w katalogu zabytków,
- informacja o spotykanych w źródłach określeniach danego obiektu, w tym określeniach w języku czeskim i niemieckim.

W kartach zawarto także uzupełniające informacje dotyczące dodatkowej charakterystyki opisywanych obiektów. Informacje te służą uszczegółowieniu danych, zwłaszcza pod względem architektonicznym, wraz z prezentacją materiału ikonograficznego, który ułatwia analizę faktograficzną.

Uzupełniający opis analizowanych obiektów rezydencjonalnych zawiera kilka grup zagadnień, o różnej objętości tematycznej, które pozwalają sprecyzować ich opis. Informacje te wskazano, jeżeli zostały ustalone w przypadku danego obiektu. Do zagadnień tych należą:

- zwięzła analiza urbanistyczna obiektów dotycząca obecnej lokalizacji i dostępności obiektu (jeżeli istnieje),
- potwierdzenie lokalizacji (mapy i ewentualnie mapy katastralne),
- ikonografia historyczna (pokazująca formę pierwotną obiektu oraz jej przemiany architektoniczne w ujęciu historycznym, jeżeli takie miały miejsce),
- ikonografia stanu obecnego wraz ze zwięzłą charakterystyką obiektu istniejącego,
- literatura odnosząca się do opisywanych obiektów,
- wnioski i wytyczne związane ze sporządzonym opisem a dotyczące danego obiektu rezydencjonalnego.

Tak scharakteryzowany zakres tematyczny, w ujęciu formalnym, tworzy karty charakterystyki poszczególnych obiektów. Założono, że każdy analizowany obiekt będzie posiadał swoją własną kartę charakterystyki, tym samym dla jednej lokalizacji sporządzone może być więcej kart charakterystyki. Karty te posiadają ten sam numer kolejny (numer lokalizacji), jednakże z dodatkowymi oznaczeniami literowymi (np. 12a).

W Załączniku III: *Opis monograficzny wybranych obiektów rezydencjalnych omawianego obszaru badań*, występuje także opis architektoniczny obiektu a część pozostałych charakterystyk jest rozwinięta. Karty zawarte w samej pracy zawierają najbardziej istotne dane pozwalające na precyzyjną identyfikację obiektów, bez zwiększania istotnego jej objętości.

Poniżej zawarto tabelę zestawczą (tabela IV.2), w której zaprezentowano zidentyfikowane wstępnie obiekty, we wskazanych uprzednio lokalizacjach (mapa na rys.IV.6). Liczba ikon wskazuje liczbę obiektów, które wyróżniono w danej lokacji. Natomiast same ikony, prezentujące wyróżnione obiekty, uporządkowano zaczynając od najważniejszego obiektu do najmniej ważnego (jeżeli takie jakościowe różnice mogą być wskazane (szczegółowa tabela zestawcza znajduje się w Załączniku I).

Jeżeli obiekt ulegał przemianom w zakresie typologicznym wskazano pierwszy jego typ i ostatni łącząc je strzałką. Natomiast w przypadku, gdy obiekt przez pewien okres był rezydencją (głównie dworem) a przez pewien okres nie (głównie folwarkiem) wskazano na ten obiekt, jako dwór, niezależnie od czasowego kierunku tych przemian, jednak folwarki wyróżniono żółtym kolorem tła. Pozostałe ikony użyte w tabeli są zgodne z oznaczeniami zawartymi w rozdziale dotyczącym definicji

Obiekty myśliwskie opisano jako dwory (uzupełniając ikonę stosowną informacją). Kamienice, jako wskazane rezydencje szlacheckie oraz obiekty jedynie mieszkalne opisano słownie (ale obiektów tych jest niewiele). Litera T z prawej

strony ikony oznacza, że obiekt istnieje (bez określania jego obecnego stanu technicznego).

Tabela. IV.2. Wyszczególnienie obiektów rezydencjonalnych Śląska cieszyńskiego o typie własności szlacheckiej

Opracowanie własne

LP	Miejscowość	Kraj	Typy wyróżnionych obiektów
1.	ALEKSANDROWICE (Bielsko-Biała) cz. Alexandrovice, niem. Alexanderfeld	PL	 T
2.	BARTOWICE (Ostrawa) cz. Bartovice, niem. Bartelsdorf	CZ	 ,
3.	BASZKA cz. Baška, niem. Baschka	CZ	
4.	BAŻANOWICE cz. Bažanovice, niem. Bazanowitz	PL	 T
5.	BAKÓW cz. Bonkov, niem. Bonkau	PL	 T
6.	BIELOWICKO cz. Bílovicko, niem. Bielowitzko	PL	
7.	BIELSKO cz. Bílsko, niem. Bielitz	PL	 → T
8.	BŁADNICE DOLNE cz. Dolní Bladnice, niem. Nieder Bladnitz	PL	
9.	BŁĘDOWICE DOLNE cz. (Dolní) Bludovice, niem. (Nieder) Bludowitz	CZ	 → T,
10.	BŁĘDOWICE GÓRNE cz. Horní Bludovice, niem. Ober-Bludowitz	CZ	
11.	BŁĘDOWICE ŚREDNIE cz. Prostřední Bludovice, niem. Mittel-Bludowitz	CZ	 ,
12.	BŁOGOCICE (Cieszyn) czes. Blahotice, niem. Blogotzitz lub Blogotitz	PL	 → T
13.	BOBREK (Cieszyn) cz. Bobrek, niem. Bobrek (Bobersdorf Boberthal)	PL	 ,

14.	BOGUMIN (STARY) cz. Bohumín (Starý), niem. Oderberg	CZ	 , 1 kamienica
15.	BRANDYS (Cieszyn) cz. Brandýs, niem. Brandeis	CZ	
16.	BRUZOWICE cz. Bruzovice, niem. Brusowitz	CZ	 , , T
17.	CHAŁUPKI cz. Annaberk, niem. Annaberg	PL	 → T,
18.	CHYBIE cz. Chyby, niem. Chybi	PL	 T
19.	CIERLICKO GÓRNE cz. Horní Těrlicko, niem. Ober Tierlitzko	CZ	 T,
20.	CIERLICKO GÓRNE - KOŚCIELEC cz. Horní Těrlicko - Kostelec, niem. Ober Tierlitzko - Kostelec	CZ	 T, dworek letni (T)
21.	CIESZYN cz. Těšín, niem. Teschen	PL	 , T, 7(9) kamienic
22.	CISOWNICA cz. Tisovnice, niem. Zeislowitz	PL	
23.	CZECHOWICE (Czechowice-Dziedzice) cz. Čechovice, niem. Czechowitz	PL	 → , T, T T
24.	DARKÓW (Karwina) cz. Lázně Darkov, Darkov, niem. Bad Darkau, Darkau	CZ	
25.	DĄBROWA cz. Doubrava, niem. Dombrau	CZ	 T,
26.	DĘBOWIEC cz. Dubovec, niem. Baumgarten	PL	 T,
27.	DOBRA cz. Dobrá, niem. Dobrau	CZ	 T → T

28.	DOBRACICE cz. Dobratice, niem. Dobratitz	CZ	
29.	DOMASŁOWICE DOLNE cz. Dolní Domaslavice, niem. Nieder Domaslowitz	CZ	
30.	DOMASŁOWICE GÓRNE cz. Horní Domaslavice, niem. Ober Domaslowitz	CZ	→
31.	DROGOMYŚL cz. Drahomyšl, niem. Drahomischl	PL	T,
32.	DZIEĆMOROWICE cz. Dětmarovice, niem. Dittmarsdorf	CZ	
33.	DZIĘGIELÓW cz. Děhylov, niem. Dzingelau	PL	, T → T,
34.	FRYDEK cz. Frýdek, niem. Friedek, Friedeck,	CZ	→ T
35.	FRYSZTAT cz. Fryštát, niem. Freistadt	CZ	→ T,
36.	GNOJNIK cz. Hnojník i, niem. Hnoynik, Gnoynik	CZ	→ T
37.	GODÓW cz. Godów, niem. Godow	PL	
38.	GOLESZÓW cz. Holešov ve Slezsku, niem. Golleschau	PL	
39.	GORZYCE cz. Gorzyce, Gofic (Velké Gořice) niem. Groß Gorschütz, Gorschütz	PL	
40.	GÓRKI WIELKIE cz. Velké Hůrky, niem. Groß Gurek	PL	T,
41.	GRABOWICE (Czechowice-Dziedzice) cz. Grabovice, niem Grabowitz	PL	, T
42.	GRODZIEC cz. Hradec, niem. Grodzietz	PL	→ T,

43.	GRODZISZCZ (Grodziszczce) cz. Hradiště, niem. Grodischcz	CZ	 →
44.	GRÓDEK cz. Hrádek, niem. Grudek	PL	
45.	GRUSZÓW (HRUSZÓW) cz. Hrušov, niem. Hruschau	PL	pałacyk mieszkalny
46.	GUŁDOWY (Cieszyn) cz. Guldov, niem. Guldau	PL	
47.	HARBUTOWICE cz. Harbutovice, niem. Harbutowitz	PL	
48.	HAŻLACH (HAŻLACH) cz. Hazlach, niem. Haslach	PL	
49.	HERMANICE cz. Hermanice, niem. Hermanitz	PL	
50.	HERZMANICE (HERMANICE) k.Ostrawy cz. Heřmanice, niem. Herzmanitz	CZ	
51.	IŁOWNICA cz. Jilovnice, niem. Illownitz lub Niklasdorf	PL	
52.	ISKRZYCZYN cz. Jiskříčín niem. Iskriteschin lub Iskrzitschin	PL	
53.	JABŁONKÓW cz. Jablunkov, niem. Jablunkau	CZ	kamienica
54.	JAMNICE cz. Jamnice, 1869–1900 Jemnice, niem Jamnitz	CZ	
55.	JANOWICE cz. Janovice, niem. Janowitz	CZ	
56.	JAWORZE cz. Javoří, niem. Ernsdorf	PL	
57.	KACZYCE DOLNE cz. Dolní Kačice, niem. Nieder Katschitz	PL	
58.	KACZYCE GÓRNE cz. Horní Kačice, niem. Ober Katschitz	PL	

59.	KALEMBICE (Cieszyn) cz. Kalubice, niem. Kalembitz	PL	
60.	KAMIENICA (Bielsko-Biała) cz. Kamenice, niem. Kamitz	PL	
61.	KARPĘTNA (Karpentna) cz. Karpentná, niem. Karpentna	CZ	
62.	KARWINA (Karwina - Doły) cz. Karvinná, niem. Karwin	CZ	
63.	KISIELÓW cz. Kyselov, niem. Kieselau	PL	
64.	KNAJ cz. Knaj, niem. Knai	PL	
65.	KOCOBĘDZ (Kocobendz) cz. Chotěbuz, niem. Kotzobendz	CZ	
66.	KOCUROWICE cz. Kocurovice, niem. Kotzurowitz	CZ	
67.	KOJKOWICE cz. Kojkovice, niem. Kojkowitz	CZ	
68.	KOMOROWICE (Czechowskie) cz. Komorovice, niem. Komorowitz	PL	
69.	KONIAKÓW cz. Koňákov, niem. Konakau	CZ	
70.	KOŃCZYCE MAŁE cz. Malé Kunčice, niem. Klein Kuntschitz	PL	
71.	KOŃCZYCE MAŁE (Ostrawa) cz. Kunčičky, do 1924 Malé Kunčice, niem. Klein Kuntschitz)	CZ	
72.	KOŃCZYCE WIELKIE cz. Velké Kunčice, niem. Gross-Kuntschitz	PL	

73.	KOŃCZYCE WIELKIE (Ostrawa) cz. Kunčice (nad Ostravici), przed 1908 Velké Kunčice, niem. Gross Kunzendorf	CZ	 → ,
74.	KOŃSKA cz. Konská, niem. Konskau	CZ	 T,
75.	KOSTKOWICE cz. Kostkovice, niem. Kostkowitz	PL	 T,
76.	KOWALE cz. Kováře, niem. Kowali	PL	 ,
77.	LANDEK cz. Landek, niem. Landeck	PL	 T
78.	LESKOWIEC cz. Lískovec, do 1924 Leskovec, niem. Leskowetz	CZ	
79.	LESZNA DOLNA cz. Dolní Líštná, niem. Nieder-Lischna	CZ	
80.	LIGOTA cz. Lhota, niem. Ellgoth lub Ellguth	PL	 T
81.	LIGOTA ALODIALNA cz. Zpupná Lhota, niem. Allodial Ellgoth	CZ	
82.	LUBNO (Frydlant nad Ostrawicą) (dawniej Lubna) cz, Lubno, niem. Lubno	CZ	
83.	LUTYNIA DOLNA (Lutynia Niemiecka) cz. Dolní Lutyně (Německá Lutyně), niem. Nieder Leuten (Deutschleuten)	CZ	 T, T
84.	LUTYNIA Górna (Lutynia Polska) cz. Polská Lutyně, Horní Lutyně niem. Polnischleuten, Ober Leuten	CZ	
85.	ŁĄCZKA cz. Loučka, niem. Landschka	PL	
86.	ŁĄKI czes. Louky, niem. Lonkau	CZ	
87.	MARKLOWICE (Cieszyn) cz. Marklovice, niem. Marklowitz	PL	 T

88.	MARKLOWICE DOLNE cz. Dolni Marklowice, niem. Nieder-Marklowitz	PL	 , ,
89.	MARKLOWICE GÓRNE cz. Horní Marklowice, niem. Ober-Marklowitz	CZ	
90.	MAZAŃCOWICE cz. Mazančovice, niem. Matzdorf	PL	 T,
91.	MIĘDZYŚWIEĆ cz. Mezisvěť, niem. Mendischwetz lub Miendziszwietz	PL	 ,
92.	MNICH cz. Mnich, niem. Mnich (wcześniej Mnichy), (Mönnich, Mönnichau w czasie II WŚ)	PL	
93.	MNISZTSWO (Cieszyn) cz. Mníšek, niem. Mönichhof	PL	
94.	MOSTY (Cieszyn) cz. Mosty, niem. Mosty	CZ	 ,
95.	MUGLINÓW cz. Muglinov, niem. Muglinau	CZ	
96.	NAWSIE (Jablunków) cz. Návsí, niem. Nawsy	CZ	
97.	NIEBORY cz. Nebory, niem. Niebory	CZ	
98.	NIERODZIM (Nierodzin) cz. Nerodzim, niem. Nerodzim	PL	
99.	NOWA WIEŚ cz. Nová Ves, niem. Neudorf	CZ	
100.	NYDEK cz. Nýdek, niem. Niedek	CZ	
101.	OCHABY MAŁE cz. Malé Ochaby, niem. Klein Ochab	PL	 T,
102.	OCHABY WIELKIE cz. Velké Ochaby, niem. Gross-Ochab	PL	 , T
103.	OLBRACHCICE cz. Albrechtice, niem. Albersdorf	CZ	 T,

104.	ORŁOWA (Orłów) cz. Orlová, niem. Orlau	CZ	 ,
105.	OTRĘBÓW cz. ??, niem. Ottrembau	PL	
106.	PAŃSKIE NOWE DWORY cz. Panské Nové Dvory, niem. Neuhof	CZ	
107.	PARCHÓW (Hażlach) cz. ??, niem. Parchau	PL	
108.	PIERSTNA (Piersna) cz. Prstná, niem. Piersna	CZ	 T,
109.	PIERŚCIEC cz. Perstec, niem. Perstetz	PL	
110.	PIETWAŁD cz. Petřvald i, niem. Peterswald	CZ	
111.	PIOSEK cz. Pisek, niem. Piossek	CZ	 T myśliwski
112.	PIOTROWICE KOŁO KARWINY cz. Petrovice u Karviné, niem. Petrowitz bei Freistadt	CZ	
113.	PITRÓW (Szobiszowice) az. Pitrov (Soběšovice), niem. Pitrau (Schöbischowitz)	CZ	 T
114.	POGÓRZE cz. Pohoří, niem. Pogorsch	PL	 T
115.	POGWIZDÓW cz. Pohvizdov, niem. Pogwisdau	PL	 ,
116.	PORĘBA cz. Poruba, niem. Poremba	CZ	
117.	PRAŽMO cz. Pražmo, niem. Pražma	CZ	
118.	PRUCHNA cz. Pruchná, niem. Pruchnau	PL	 ,
119.	PUŃCÓW cz. Puncov, niem. Punzau	PL	

120.	RACIMÓW cz. Vratimov, niem. Rattimau	CZ	 , ,
121.	RADWANICE (Ostrawa) cz. Radvanice, niem. Radwanitz	CZ	
122.	RAJ (Karwina) cz. Ráj, niem. Roj	CZ	
123.	RAKOWIEC (Śmitowice) cz. Rakovec, niem. Rakowetz	CZ	
124.	RASZKOWICE cz. Raškovice, niem. Raschkowitz	CZ	 T
125.	ROPICA cz. Ropice, niem. Roppitz	CZ	 → T
126.	ROZTROPICE cz. Roztropice, niem. Rostropitz	PL	 , T
127.	RUDNIK cz. Rudník, niem. Rudnik	PL	
128.	RUDÓW (Zamarski) Cz. ?? niem Rudau	PL	
129.	RUDZICA cz. Rudice, niem. Riegersdorf	PL	 → T ,
130.	RYCHWAŁD cz. Rychvald, niem. Reichwaldau	CZ	 T , T
131.	RZEPISZCZE zz. Řepiště, niem. Rzepischt	CZ	 , T
132.	SIEDLISZCZE cz. Sedliště, niem. Sedlisch	CZ	
133.	SIMORADZ cz. Semorad, niem. Schimoradz	PL	
134.	SKALICA cz. Skalice, niem Skalitz	CZ	 ,

135.	SKOCZÓW cz. Skočov, niem. Skotschau	PL	 →
136.	SKRZECZOŃ cz. Skřečoň i, niem. Skretschon	CZ	
137.	SOLCA (Karwina) cz. Solca, niem. Solza	CZ	 ,
138.	STANISŁOWICE (Stanisławice) (Czeski Cieszyn) cz. Stanislavice i, niem. Stanislowitz, Stänzelsdorf	CZ	 ,
139.	STARE BIELSKO cz. Staré Bílsko, niem. Alt Bielitz	PL	
140.	STARE HAMRY cz. Staré Hamry, niem. Althammer	CZ	 T T oba myśliwskie
141.	STARE MIASTO (Karwina) cz. Staré Město, niem. Altstadt	CZ	 T
142.	STONAWA cz. Stonava, niem. Steinau	CZ	 ,
143.	STRUMIEŃ cz. Strumeň, niem. Schwarzwasser	PL	 →
144.	SUCHA DOLNA (Hawierzów) cz. Dolní Suchá, dawniej Jáma Suchá, niem. Nieder Suchau	CZ	 →
145.	SUCHA GÓRNA (Hawierzów) cz. Horní Suchá, niem. Obersuchau	CZ	 , dyrekcja fabryki
146.	SUCHA ŚREDNIA (Hawierzów) cz. Prostřední Suchá, niem. Mittel Suchau	CZ	
147.	SZOBISZOWICE DOLNE (Sobieszowice) Cz. Dolní Soběšovice, niem. Nieder Schöbischowitz	CZ	
148.	SZOBISZOWICE GÓRNE (Sobieszowice) Cz. Horní Soběšovice, niem. Ober Schöbischowitz	CZ	

149.	SZONÓW cz. Šenov, dawniej Šonov, niem. Schönhof	CZ	
150.	SZONYCHEL cz. Šunychl, niem. Schönicel	CZ	
151.	SZUMBARK (Hawierzów) cz. Šumbark, niem. Schumbarg	CZ	
152.	ŚLĄSKA OSTRAWA (Ostrawa Polska) cz. Slezská/Polska Ostrava, niem. Schlesisch/Polnisch Ostrau	CZ	
153.	TOSZONOWICE DOLNE cz. Dolní Tošanovice, niem. Nieder Toschonowitz	CZ	
154.	TOSZONOWICE GÓRNE czes. Horní Tošanovice, niem. Ober Toschonowitz	CZ	
155.	TRZANOWICE DOLNE cz. Dolní Třanovice, niem. Nieder Trzanowitz	CZ	
156.	TRZANOWICE GÓRNE cz. Horní Třanovice, niem. Ober Trzanowitz	CZ	
157.	TRZYCIEŻ cz. Sřtřiteř, niem. Trzitiesch	CZ	
158.	TRZYNIEC cz. Třinec, niem. Trzynietz	CZ	
159.	USTROŃ DOLNY cz. Dolní Ustroń (teř Űstrání), niem. Nieder Ustron	PL	
160.	USTROŃ GÓRNY cz. Horní Ustroń (teř Űstrání), niem. Ober Ustron	PL	
161.	WĘDRYNIA cz. Vendryně i, niem. Wendry	CZ	
162.	WIELOPOLE cz. Vělopolí, niem. Wielopoli	CZ	
163.	WIERZBICA cz. Vrbice, niem. Wirbitz	CZ	

164.	WIESZCZĘTA cz. Věščata, niem. Wiestschont, Wieschtzend, Wieschtont	PL	
165.	WIĘCŁOWICE (też Więcesławice, Więclawice) cz. Václavovice, Venclovice niem. Wenzlowitz	CZ	
166.	WILAMOWICE (Skoczów) cz. Vilémovice niem. Wilamowice (Wilamowitz, Wilamow)	PL	→ T, T
167.	WISŁA cz. Visla, niem. Weichsel	PL	T T T wszystkie myśliwskie
168.	WIŚLICA cz. Vislice, niem. Wislitz	PL	
169.	ZABAWA (Bielsko-Biała) cz. Zabawa, niem. Zabawa	PL	T
170.	ZABŁOCIE cz. Záblatí, niem. Zablatz, Zablatzsch	PL	T
171.	ZABORZE (pierwotnie Podpierściec) cz. Záboří lub Záboř, niem. Zaborz, Zarborz	PL	T T
172.	ZAMARSKI cz. Zámorsk, niem. Zamarsk	PL	
173.	ZAWADA nad Olzą (Piotrowice koło Karwiny) cz. Závada (nad Olší), niem. Zawada	CZ	T
174.	ZBYTKÓW cz. Zbytky, niem. Zbitkau	PL	T
175.	ZEBRZYDOWICE DOLNE cz. Dolní Zebřidovice lub Žibřidovice, niem. Nieder Seibersdorf	PL	→ T,
176.	ZEBRZYDOWICE GÓRNE cz. Horní Zebřidovice lub Žibřidovice, niem. Ober Seibersdorf	PL	
177.	ŽUKÓW DOLNY cz. Dolní Žukov, niem. Nieder-Zukau, Nieder-Žukau	CZ	
178.	ŽUKÓW GÓRNY cz. Horní Žukov, niem. Ober-Zukau, Ober-Žukau	CZ	T

179.	ŻYWOCICE (Hawierzów) cz. Životice, niem. Żywotitz, Zywotitz, dawniej Ziwotitz	CZ	
------	---	----	---

Na podstawie zebranych informacji ogólnych, ujętych przeglądowo w tabeli IV.2 można dokonać ogólnego przeglądu zebranych danych. Dla wskazanych 179 lokacji zidentyfikowano w sumie 329 obiekty podstawowe (zamek, pałac, dwór i folwark) oraz 18 obiektów pobocznych (6 obiektów myśliwskich, 11 kamienic i 2 obiekty tylko mieszkalne: pałacyk w Gruszowie (Z.II, t.2, cz.1) i dworek letni w Cierlicku-Kościelecu (Z.II, t.1, cz.2)). W zestawieniu pozostawiono także folwarki, gdyż część z nich w przeszłości była dworami rycerskimi lub dworami jednakże bez badań historycznych nie jest możliwe potwierdzenie tego faktu. Ze wskazanej liczby w różnym stanie technicznym istnieją obecnie 72 obiekty główne oraz 5 obiektów myśliwskich, 7 kamienic oraz 1 obiekt mieszkalny (dworek letni w Cierlicku-Kościelecu (Z.II, t.1, cz.2)). Odnosząc się do podstawowych typów obiektów można przeprowadzić następującą analizę. Na podstawie badań zidentyfikowano 17 zamków. Z tej liczby 4 zostały przebudowanych na obiekty nowożytne (pałace) a 12 przestało istnieć lub istnieją tylko ich pozostałości (jak w Cieszynie). W zwartej formie istnieje jedynie zamek w Śląskiej Ostrawie, który jest XX-wieczną rekonstrukcją (Z.II, t.4, cz.4). Zidentyfikowano także 35 dworów rycerskich. Z tej liczby przebudowanych na dwory renesansowe lub w pełni nowożytne zostało 25 obiektów. Bezpowrotnie zniknęło 8 obiektów. W substancji budowlanej istniejących obiektów zachowały się elementy dwóch dworów rycerskich (Dobra (Z.II, t.1, cz.4) i Drogomyśl (Z.II, t.1, cz.4)). Podobna analiza dla dworów nieśredniowiecznych wygląda następująco. Zidentyfikowano 110 obiektów tego typu. Z tej liczby istnieje obecnie 47 obiektów w różnym stanie technicznym (od bardzo dobrego jak w przypadku Kończyc Małych (Z.II, t.2, cz.3) do pozostałości ruin jak w przypadku Wilamowic (Z.II, t.5, cz.2)). Podobnie jest w przypadku folwarków. Zidentyfikowano 168 obiekty folwarczne. Do naszych czasów dotrwało 25 (w różnym stanie technicznym).

Na badanym obszarze, zgodnie z przyjętą definicją zidentyfikowano 5 pałaców (arcyksiążęcy w Cieszynie (Z.II, t.1, cz.3) oraz 4 związane z państwami stanowymi: bielskim w Bielsku (Z.II, t.1, cz.1), bogumińskim w Chałupkach (Z.II, t.1, cz.2), frydeckim we Frydku (Z.II, t.1, cz.4) i frysztackim we Frysztacie (Z.II, t.1, cz.4)). Cztery z tych pałaców powstały z przekształcenia średniowiecznych zamków (Bielsko, Chałupki, Frydek i Frysztat). Tylko pałac w Cieszynie jest budynkiem XIX-wiecznym. Pozostałe stanowią swoistą sumę wielowiekowych przebudów i rozbudów.

Stan niezabezpieczonych obiektów ulega degradacji. Stąd wskazane liczby mogą szybko ulec zmianie lub już uległy. Na przestrzeni ostatnich lat zniknął na przykład dwór w Strumieniu (Z.II, t.4, cz.3). Na jego ruinach wzniesiono apartamentowiec.

Trzeba też zaznaczyć, że część obiektów wskazanych w ramach wybranych lokalizacji było określonych z mniejszym stopniem prawdopodobieństwa. Jednakże zdecydowano się je pozostawić by były one przedmiotem analiz i uszczegółowienia w przyszłości. Przykładem może być lokalizacja Kojkowice (Z.II, t.2, cz.3). W przypadku tej lokalizacji mamy jedynie wiedzę o istnieniu skromnego folwarku, w którym istniały jedynie trzy budynki, w tym rządcówka jednoizbowa, i który został rozparcelowany w XVIII wieku,⁴³² Jednakże stare dokumenty wskazują na pewne interesujące fakty. Książę Wacław III Adam podarował Wilamowice i Międzywieć swojemu zaufanemu słudze Janowi zwanemu Skoczowskim, mieszczaninowi ze Skoczowa wyniesionemu do stanu rycerskiego (1552), który otrzymał predykat „rycerz z Kojkowic” (odtąd zwał się Jan Skoczowski z Kojkowic).⁴³³ Wskazuje to na jakąś wiedzę księcia odnośnie rycerskich koneksji Kojkowic. Innym razem ta nazwa pojawia się w sprawie nadania wioski Brenna. Wtedy to książę cieszyński (prawdopodobnie Kazimierz II) nadał wieś Brennę Wacławowi Wodzie z Kojkowic.⁴³⁴ Innym przykładem tak słabo udokumentowanej lokalizacji są Pańskie Nowe Dwory. Sama nazwa miejscowości wskazuje na prawdopodobieństwo istnienia dworu rycerskiego lub wczesnego szlacheckiego (Pański dwór) jednakże miejscowość i nazwa na pewno powstały w XVIII wieku na bazie XVII-wiecznego folwarku rodziny Prażmów.⁴³⁵

IV.5. Wnioski dotyczące badań ogólnych

Przeprowadzone badania pozwoliły na wskazanie kilku wniosków dotyczących zebranego, ogólnego materiału badawczego. Jak już wspomniano większość badanych obiektów powstało w XVIII wieku. Niestety największa ich liczba zniknęła w XX wieku. W tabeli IV.3. przedstawiono chronologiczne porównanie tych danych.

Tab. IV.3. Liczby powstałych i zlikwidowanych obiektów

Opracowanie własne

wiek	XIII	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX	XX	XXI
powstanie obiektów	16	21	16	26	35	186	81	3	0
przebudowy	0	0	0	3	1	9	13	5	0
likwidacja obiektów	1	0	4	22	15	21	47	139	7

⁴³² J. Zahradnik, *Wioska Kojkowice na Śląsku, jej założenie i rozwój*, Nakładem Gustaw Jenkner, Bielsko 1924, s.10-17.

⁴³³ *Ibidem*, s.10.

⁴³⁴ *Ibidem*, s.11.

⁴³⁵ I. Panic (red.), *Śląsk Cieszyński w okresie 1653–1848*, s.130.

Analiza ta pokazuje z jednej strony, że duża część obiektów reprezentowała styl barokowy lub ewentualnie klasycystyczny, a także w pewnym zakresie historyczny, biorąc pod uwagę okres powstania. Natomiast niszczenie obiektów zwłaszcza w XX wieku, było spowodowane po pierwsze rabunkową industrializacją regionu (zwłaszcza po stronie czeskiej) oraz brakiem opieki nad zabytkami (w tym przypadku intensywność tego procesu była i jest zbliżona po obu stronach granicy). Pod pojęciem braku opieki rozumie się także brak funduszy, także prywatnych właścicieli, na utrzymanie i remonty zabytkowych budynków. Wreszcie wiek XIX to największa liczba przebudów. W tabeli III.3 podano tylko wiek ostatniej przebudowy. W dalszej części podana zostanie analiza zebranych danych typologicznych dotyczących obiektów podstawowych zaczynając od dworów.

W przypadku wspomnianych 110 budynków dworów określić ich podtypy (dwór parterowy, kasztel, kasztel dziedzińcowy, pałac ziemiański) możliwe było jedynie w 83 przypadkach. Dla tych przypadków stwierdzono występowanie 46 obiektów typu kasztel, czyli przynajmniej jednopiętrowych budynków kamiennych lub najczęściej murowanych. Jeden z najstarszy to kasztelowy dwór rodziny Czelo z XVI wieku, który zlokalizowany był w Czechowicach (Z.II, t.1, cz.3). Drugim przykładowym dworem kasztelowym z XVI wieku jest dwór z Markłowic (Z.II, t.3, cz.1). Natomiast ostatnie, zidentyfikowane dwory w układzie kasztelowym wznoszono w 1-szej połowie XIX wieku. Przykładem takiego dworu jest dwór Belehrad w Olbrachcicach (Z.II, t.3, cz.2). Do naszych czasów przetrwało 28 dworów w podtypie kasztelu.

Rys.IV.8. Ruiny dworu obronnego w Czechowicach przebudowanego na spichlerz

Ze zbiorów Mariusza Makowskiego

Rys.IV.9. Dwór w Markłowicach na początku XX wieku (do 1910 roku)

Ze zbiorów Mariusza Makowskiego

Rys.IV.10. Dwór Belehrad (dwudziestolecie międzywojenne)

Ze zbiorów Mariusza Makowskiego

Na drugim miejscu znajdują się dwory parterowe. Zlokalizowano ich 21. Były zarówno drewniane jak i murowane. Przy czym żaden drewniany nie dotrwał do naszych czasów. Przykładem takiego drewnianego dworu był dwór w Kamienicy (obecnie Bielsko Biała), w którym mieszkał książę bielski Ludwik Jan Sułkowski po pożarze pałacu w Bielsku w roku 1836 (Z.II, t.2, cz.2). Został on przebudowany na dwór murowany w roku 1904. Jednym z najstarszych dworów parterowych jest dwór w Wędrynie przebudowany w roku 1568 z wcześniejszego dworu rycerskiego (Z.II, t.5, cz.2). Jednak generalnie informacje o parterowych dworach murowanych pojawiają się później. Na pewno istniały w XVI wieku dwory parterowe drewniane, ale informacje o nich się nie zachowały lub nie można tego orzec na podstawie analizy dokumentów z epoki. Do dzisiaj przetrwało 8 dworów parterowych.

Rys.IV.11. Dwór Wilhelma w Bielsku (Wilhelmshof) w roku 1904

https://pl.wikipedia.org/wiki/Plik:Bielsko_Wilhelmshof_m.jpg

Rys.IV.12. Dwór w Wędryni w latach 20-tych XX wieku

Ze Zbiorów Mariusza Makowskiego

Rys.IV.13. Widok dworu w Szobiszowicach Dolnych

Ze zbiorów Mariusza Makowskiego

Porównanie relacji dworów kasztelowych do dworów parterowych pokazuje odmienną przyjętą formę dworu w stosunku do sytuacji na ziemiach polskich, gdzie raczej dominuje dwór parterowy.⁴³⁶ Ten typ relacji, jest formą „niemiecką” występującą także na pozostałym obszarze Górnego Śląska.⁴³⁷ Jedyne dwór w stylu „polskim” zidentyfikowano w Landku, ale jest to dwór murowany (Z.II, t.2, cz.4). W przypadku dworów folwarcznych relacja ta jest odwrotna (17 dworów kasztelowych do 27 dworów parterowych), co wiązało się z ponoszeniem mniejszych nakładów na ich wznoszenie. Z drugiej strony kasztele folwarczne często budowano w układzie szeregowym z innymi budynkami gospodarczymi (na przykład folwark Karlshof w Kończycach Wielkich (Z.II, t.2, cz.3)).

Rys.IV.14. Dwór w Łądku

Ze zbiorów Mariusza Makowskiego

Pałace ziemiańskie stanowią trzecią, co do liczebności grupę typologiczną dworów. Zidentyfikowano ich 10: pałac w Czechowicach (Z.II, t.1, cz.3), pałac w Jaworzu (Z.II, t.2, cz.2), pałac w Kończycach Wielkich (Z.II, t.2, cz.3), pałac w Kończycach Wielkich koło Ostrawy (Z.II, t.2, cz.3), pałac w Pierstnej (Z.II, t.3, cz.2), pałac w Raju (Z.II, t.3, cz.3), dwór w Rychwaldzie (Z.II, t.3, cz.4), pałac w Solcy (Z.II, t.4, cz.1), pałac w Szonowie (Z.II, t.4, cz.3), pałac w Szumbarku (Z.II, t.4, cz.4). Analiza literatury wskazuje też na pałac w Śląskiej Ostrawie (forma użytkowania byłego zamku pomiędzy XVI a XVIII wiekiem - (Z.II, t.4, cz.4)). Chociaż ten ostatni obiekt podany jest z zastrzeżeniem, że identyfikacja odnosi się do opisów z epoki. Do naszych czasów przetrwało 8 obiektów tego typu.

⁴³⁶ Por. M. Rydel, *Dwór – polska tożsamość*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2014.

⁴³⁷ Por. R. Marcinek, *Polska: dwory, zamki, pałace*, Wydawnictwo Kluszczyński, Kraków 2002.

Rys.IV.15. Pałac w Kończycach Wielkich (Ostrawa) około 1905 roku

Ze zbiorów Mariusza Makowskiego

Rys.IV.16. Widoki pałacu w Raju z lat 30-tych XX wieku

Ze zbiorów Mariusza Makowskiego

Rys.IV.17. Widok pałacu w Szonowie w latach 1911-1912

Ze zbiorów Mariusza Makowskiego

Najbardziej występują kasztele dziedziczne (6 zidentyfikowanych obiektów: pałac w Drogomyślu (Z.II, t.1, cz.3), zamek w Dzięgielowie (Z.II, t.1, cz.4), zameczek w Kocobędzu (Z.II, t.2, cz.3), dwór w Kończycach Małych (Z.II, t.2, cz.3) oraz dwór w Międzywiciu (Z.II, t.3, cz.1). Dodatkowo można wskazać na obiekt w zasadzie myśliwski, czyli zameczek w Prażmie (Z.II, t.3, cz.3). Dwór

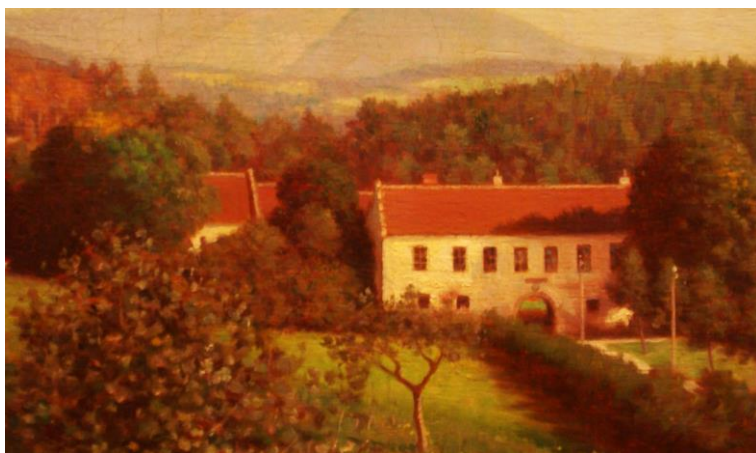
w Międzywiciu (Z.II, t.3, cz.1) zakwalifikowano do grupy kaszteli dziedzicznych na podstawie analizy map, w tym mapy katastru, gdyż obiekt ten nie istnieje i nie dotarto do żadnych materiałów ikonograficznych.

Do naszych czasów przetrwało 5 obiektów tego podtypu. Natomiast zamek w Dzięgielowie (Z.II, t.1, cz.4) przestał być typowym kasztelem dziedzicznym na skutek pożaru w XIX wieku (rozbiórka jednego skrzydła) a dwór w Kończycach Małych (Z.II, t.2, cz.3) około XVIII wieku (prawdopodobnie przebudowa).

Rys.IV.18. Widok dworu kasztelowego w Drogomyślu

Ze zbiorów własnych

Rys.IV.19. Widok dworu kasztelowego w Dzięgielowie w XIX wieku

Ze zbiorów Mariusza Makowskiego

Rys.IV.20. Zameczek w Kocobędzu z początku XX wieku

Ze zbiorów Mariusza Makowskiego

Biorąc pod uwagę zebrane dane dotyczące ogólnej charakterystyki analizowanych budynków oraz materiał ikonograficzny podjęto próbę ogólnej analizy architektonicznej dworów Księstwa Cieszyńskiego. Analiza ta, ze względu na dostępność materiałów prezentować będzie w największej mierze charakterystykę obiektów pomiędzy XVII a XX wiekiem. Nie poddano analizie pięciu zidentyfikowanych pałaców, ze względu na ich małą liczbę i indywidualność projektów. Również w przypadku zamków nie uznano takiej analizy za rzeczową, gdyż w większości należałoby bazować na współczesnych rekonstrukcjach. Analiza ogólnej bryły budynku (dla wszystkich podtypów dworu) pozwala stwierdzić, że typowy budynek dworski był budynkiem murowanym (66 budynków murowanych na 69 zidentyfikowanych pod względem konstrukcji). Oprócz tego zidentyfikowano ścianę drewnianą (3) i kamienną (1). W zasadzie dwór ten był budynkiem jednopiętrowym (52 na 75 obiektów, których cechy udało się zidentyfikować). Niższych jest 19 obiektów a wyższych 4. Średnia liczba osi fasady to 7 (minimalna to 3 a maksymalna to 16). W przypadku obiektów tego typu dominuje dach spadowy (34 na 75), przy czym dominuje dach 4-spadowy (25) nad 2-spadowym (9). Oprócz tego zidentyfikowano dwa inne w miarę często występujące typy dachów: naczółkowy (16) i mansardowy (15) Wreszcie 5 razy stwierdzono pojawienie się dachu uskokowego. Dominującym pokryciem dachu są dachówki. Występują one w 62 przypadkach na 68 zidentyfikowanych pod względem pokrycia dachowego. Oprócz tego incydentalnie wystąpiły: blacha (3), gont (2) i papa (1).

Ze względu na budowę dworów cieszyńskich w różnych okresach nie uwzględniono kwestii detalu architektonicznego (badania pokazują, że dominuje styl barokowy i klasycystyczny).

W sumie zidentyfikowano 29 dachów łamanych, to znaczy takich, w których dolna i górna połącz dachu nie stanowią jednej, integralnej powierzchni. Dach łamany

dzieli się na dach mansardowy i dach uskokowy.⁴³⁸ Dach mansardowy to dach, w którym dolna i górna połać dachu stykają się ze sobą. Natomiast w przypadku dachu uskokowego,⁴³⁹ połać dolna i górna dachu nie stykają się ze sobą (między nimi występuje ścianka). Dach uskokowy może być 2-spadowy i 4-spadowy. Odmianą dachu uskokowego jest dach polski, to znaczy dach uskokowy, 4-spadowy, w którym połać górna i dolna mają ten sam kąt nachylenia (lub bardzo zbliżony).⁴⁴⁰ Natomiast, gdy w dachu polskim ścianka uskoku jest wysoka mówi się o dachu krakowskim.⁴⁴¹

Przeprowadzone uściślenie terminologiczne pozwala przejść do analizy dachów badanych obiektów dworskich. Zidentyfikowano 15 dachów mansardowych, z tego 1 dach w typie holenderskim (2-spadowy) i 14 dachów w typie francuski (4-spadowych). Drugi zidentyfikowany typ dachu to dach naczółkowy (16). W tej liczbie zidentyfikowano 10 razy nietypowy łamany dach naczółkowy (rys.IV.9). Również ciekawym jest dach uskokowy niebędący dachem polskim (rys.IV.10).

Rys.IV.21. Dwór Belehrad w Olbrachcicach (Z.II t.3 cz.2)

<http://www.eksploratorzy.com.pl/viewtopic.php?f=179&t=19950>

⁴³⁸ W Szolginia, *Architektura i Budownictwo. Ilustrowana ...*, s. 69.

⁴³⁹ W. Skowroński, *Ilustrowany leksykon architektoniczno-budowlany*, Arkady, Warszawa 2008, s.60.

⁴⁴⁰ Franciszek Kopkowicz: *Ciesielstwo polskie*. Warszawa: Arkady, 1958, s. 224–225.

⁴⁴¹ Ibidem.

Rys.IV.22. Przykłady dachu uskokowego niebędącego dachem polskim w układzie 4-spadowym (z lewej dwór w Błędownicach Górnych (Z.II t.1 cz.1), a z prawej dwór – pozostałość zamku w Skoczowie (Z.II t.4 cz.1)

https://www.hrady.cz/wnd_show_pic.php?picnum=19974, <https://skoczow.fotopolska.eu/1253928,foto.html?o=b83884&p=1>

Tylko w 5 zidentyfikowanych przypadkach elementem architektonicznym dworu była wieża (na 75 całościowo zidentyfikowane obiekty). W 2 przypadkach wieża ta miała dach kopertowy, w dwóch dach mansardowy i w jednym dach cebulowy.

Wśród zidentyfikowanych obiektów dworskich (75) dominuje rzut prosty (zidentyfikowano 54 obiekty tego podtypu). Oprócz tego występują takie formy rzutów jak: L (7 razy), [] (8 razy – kasztele dziedziczne) oraz C (6 razy). Dworek letniskowy w Cierlicku Kościelcu (Z.II, t.1, cz.2) ma rzut Y.

Przykładem dworu o charakterystyce odpowiadającej ogólnemu wzorcowi rezydencji dworskiej jest dwór w Toszonowicach Dolnych (Z.II t.5 cz.1), pokazany na rys.IV.11 lub Szobiszowicach Górnych (Z.II t.4 cz.3) – rys.IV.12.

Rys.IV.23. Siedmioosiowy, jednopiętrowy dwór w Toszonowicach Dolnych (Z.II t.5 cz.1)

Ze zbiorów Mariusza Makowskiego

Analizując charakterystykę jedynie dworu parterowego, jako jednego z czterech wskazanych podtypów, stwierdzono, że budynek rezydencjonalny tego podtypu charakteryzuje się średnio 7 (6 na 18 zidentyfikowanych) lub 5 osiami (5 na 18) na elewacji frontowej. Podobny układ parametrów występuje w przypadku parterowych dworów folwarcznych. Dwór parterowy najczęściej przykryty jest dachem naczółkowym (7 na 18), także łamanym (połowa ze wskazanych). Drugim typem zidentyfikowanego dachu był dach 2-spadowy (rys.IV.13). W tej grupie był tylko jeden dach 4-spadowy. Pokrycie dachu stanowiły przede wszystkim dachówki (16 na 18). Konstrukcja ścian zidentyfikowanych dworów parterowych była murowana (17 na 18) a pod względem rzutu dominuje rzut prostokątny (17 na 18).

Na rys.IV.14 przedstawiono przykład dworu siedmioosiowego, parterowego w Wędrynie (Z.II t.5 cz.2), który odpowiada parterowego dworu wzorcowego (dach 2-spadowy).

Przykładem dworu parterowego z dachem naczółkowym łamanym był dwór Szobiszowicach Dolnych (Z.II t.4 cz.3). Był to dwór o pięcioosiowej elewacji frontowej na parterze (rys.IV.15).

Elementem, który pojawił się kilka razy (4 na 18), w przypadku tego podtypu dworów, jest ryzalit z pełnym piętnem w zakresie jego szerokości (na rys.IV.15 jest on 2-osiowy). Przy czym szerokość tego ryzalitu, w stosunku do szerokości budynku bywa różna.

Rys.IV.24. Siedmioosiowy, parterowy dwór z dachem 2-spadowym w Wędrynie (Z.II t.5 cz.2)

Ze zbiorów Mariusza Makowskiego

Rys.IV.25. Pięcioosiowy, parterowy dwór z dachem naczółkowym łamanym w Szobiszowicach Dolnych (Z.II t.4 cz.3)

Ze zbiorów Mariusza Makowskiego

Duża część starszych dworów folwarcznych to także dwory parterowe, jeżeli stanowiły budynek wolnostojący. Przykład takiego budynku pokazano na rys.IV.16 (były budynek folwarczny w Pogórze - Z.II t.3 cz.3). Jednakże w analizie tych obiektów nie uwzględniano.

Rys.IV.26. Siedmioosiowy, parterowy dwór folwarczny z dachem naczółkowym w Pogórze (Z.III t.3 cz.3)

Google Maps

Drugim analizowanym podtypem budynku dworskiego, rezydencjonalnego był podtyp określony jako **kasztel**. Zidentyfikowano cechy 42 obiektów tego podtypu. Budynek rezydencjonalny tego podtypu charakteryzuje się średnio 7 osiami (13 na 42 zidentyfikowanych pod względem parametrów) na elewacji frontowej. Dość często występowały też budynki pięcioosiowe (9 na 42) i 9-cio osiowe (7 na 42). Najczęściej przykryty jest on dachem 4-spadowym (14 na 37). Występuje też dach mansardowy, francuski (7 na 42) oraz dach naczółkowy (7 na 42), zwłaszcza łamany (aż 6). Konstrukcja ścian to mur ceglany (37 na 42) a pokrycie dachu stanowiły dachówki (34 na 42). Pod względem rzutu dominuje rzut prosty (33 na 42). Generalnie są to budynki jednopiętrowe. W jednym przypadku pojawił się element architektoniczny przypominający wieżę (dwór w Błogocicach - Z.II t.1 cz.1). Kasztel odpowiada ogólnemu wzorcowi budynku dworskiego, rezydencjonalnego, jednakże można w jego przypadku wyróżnić detal w postaci centralnego ryzalitu (18 na 42), który najczęściej jest 3-osiowy (10 na 42).

Trzecim podtypem jest **kasztel dziedziczny**. W obszarze badań zidentyfikowano pod względem cech 5 obiektów tego podtypu. Elewacja frontowa kasztelu dziedzicznego charakteryzuje się średnio 9 osiami (we wskazanej grupie są 2 takie obiekty). Liczba osi elewacji frontowej, dla tych obiektów, waha się od 5 (zameczek myśliwski w Prażmie - Z.II t.3 cz.3) do 10 (pałac w Kończycach Wielkich koło Ostrowy - Z.II t.2 cz.4). Są to też obiekty piętrowe. Jedynie pałac w Drogomyślu (Z.II t.1 cz.4) jest parterowy. Jednakże do pożaru w drugiej połowie XIX wieku był to też budynek piętrowy. Dominuje dach o formie 4-spadowej (3 na 5) kryty dachówką (4 na 5). Są to obiekty murowane (4 na 5). Tylko zameczek myśliwski w Prażmie (Z.II t.3 cz.3) był obiektem drewnianym, krytym gontem (analiza na podstawie rekonstrukcji tego obiektu). Jako jedyny zameczek ten miał wieżę z dachem cebulastym (na podstawie rekonstrukcji).

Ostatni podtyp to **pałac ziemiański**. Obiektów tego typu zidentyfikowano 10. Są to obiekty ponad 10 osiowe, co może stać się elementem różnicującym ten podtyp.

Średnio jest to 12 – 13 osi, przy czym dominują liczebnie obiekty poniżej 13 osi (6 na 10). Ich rzut jest złożony (4 na 10). Pod względem liczby pięter są to obiekty jednokondygnacyjne. Jednakże może występować część budynku podwyższona (na przykład w formie ryzalitu – 5 na 10). Tylko jeden budynek był dwukondygnacyjny (pałac w Kończycach Wielkich - Z.II t.2 cz.3). W tym podtypie występują dwie formy dachu: 4-spadowy (5 na 10) i mansardowy, w typie francuskim (4 na 10).

Budynek pałacu to obiekt murowany, kryty dachówkami. W drodze renowacji zazwyczaj zastępuje się dachówki blachą (rys.IV.21). Na rys.IV.22 pokazano przykładowy pałac ziemiański (pałac w Solcy (Z.II t.4 cz.3).

Rys.IV.27. Widok pałacu ziemiańskiego (11-osiowego, 1 oś ślepa) Kotulińskich w Czechowicach z dachem mansardowym w typie francuskim (Z.II t.1 cz.3)

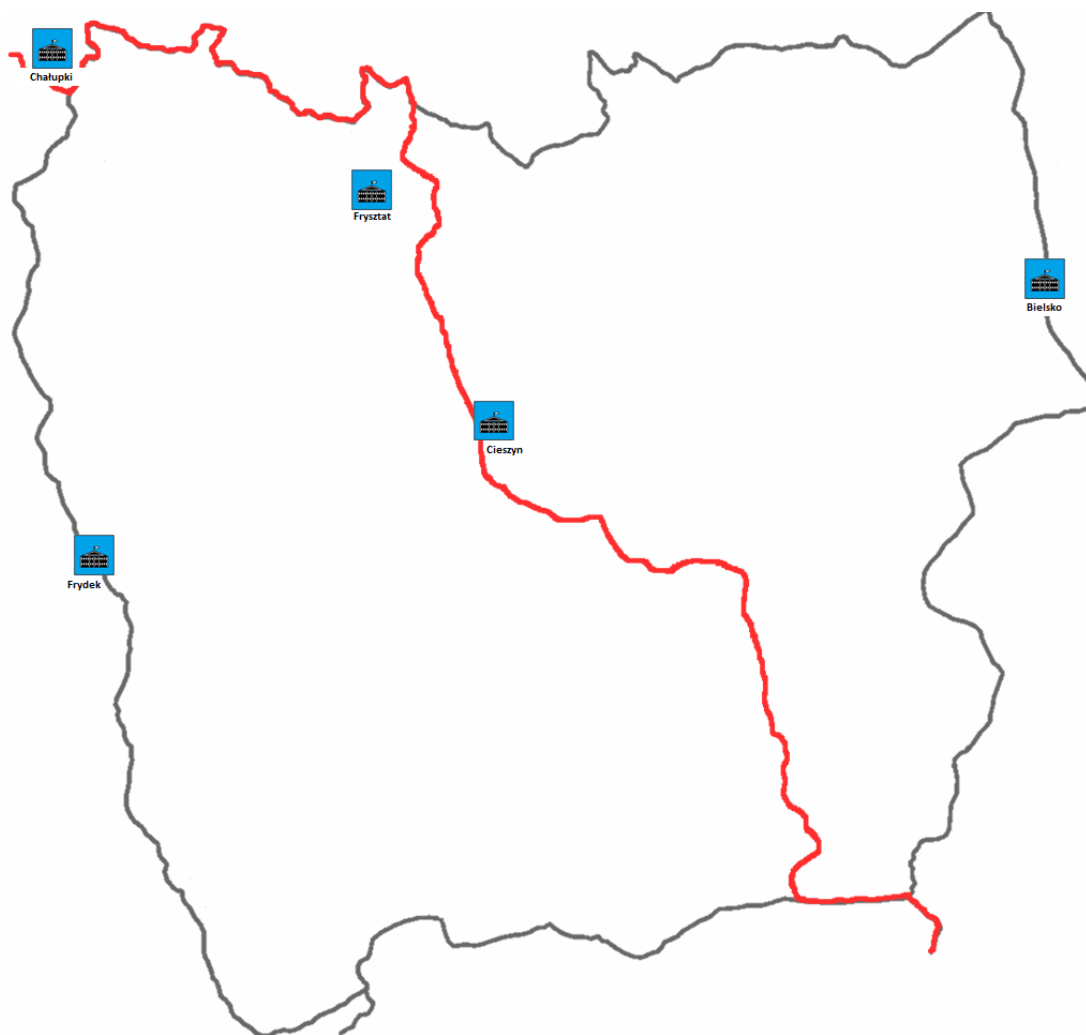
<http://polskaniezwykla.pl/web/gallery/photo,241366.html>

Rys.IV.28. Widok pałacu ziemiańskiego (16-osiowego) w Solcy z dachem 4-spadowym (Z.II t.4 cz.3)

<https://i.pinimg.com/originals/9e/60/12/9e601280097f99dfde2dbe920cEEba44.jpg>

Następna mapa przedstawia lokalizacje pałaców, zdefiniowanych jako obiekty rezydencje w poprzedniej części pracy (rys.IV.24).

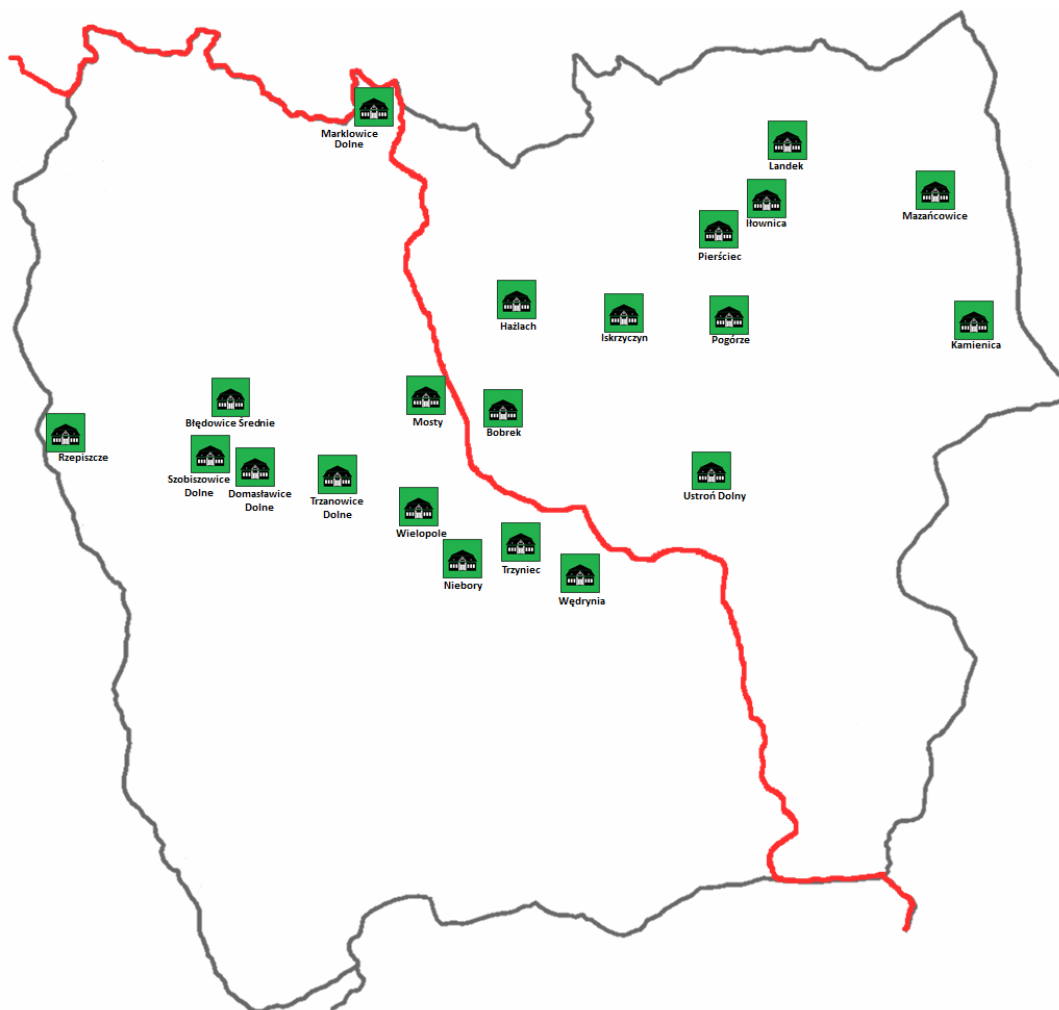
Rys.IV.30. Mapa rozmieszczenia zidentyfikowanych pałaców

Opracowanie własne

Rozmieszczenie zidentyfikowanych pałaców jest peryferyjne, przy czym zajmują one pozycje blisko granic Księstwa. Nie dotyczy to centralnie położonego pałacu książęcego w Cieszynie. Wynika to z położenia wydzielonych z Księstwa państw stanowych. Włączono do nich ziemie leżące na skraju terytorium Księstwa by zachować zwartość ziem podległych bezpośrednio władzy książęcej. Pałace te powstały na bazie znaczniejszych zamków średniowiecznych (poza Chałupkami, w których przypadku nie był to znaczny zamek).

W dalszej części zaprezentowano cztery mapy rozmieszczenia obiektów dworskich, podzielonych na wyróżnione w analizie literaturowej podtypy (dwory parterowe, kasztele, kasztele dziedziczne i pałace ziemiańskie). Zrobiono to, gdyż umieszczenie wszystkich zidentyfikowanych obiektów (110) na jednej mapie

byłoby nieczytelne. Pierwsza mapa prezentuje rozmieszczenie dworów parterowych (rys.IV.25).

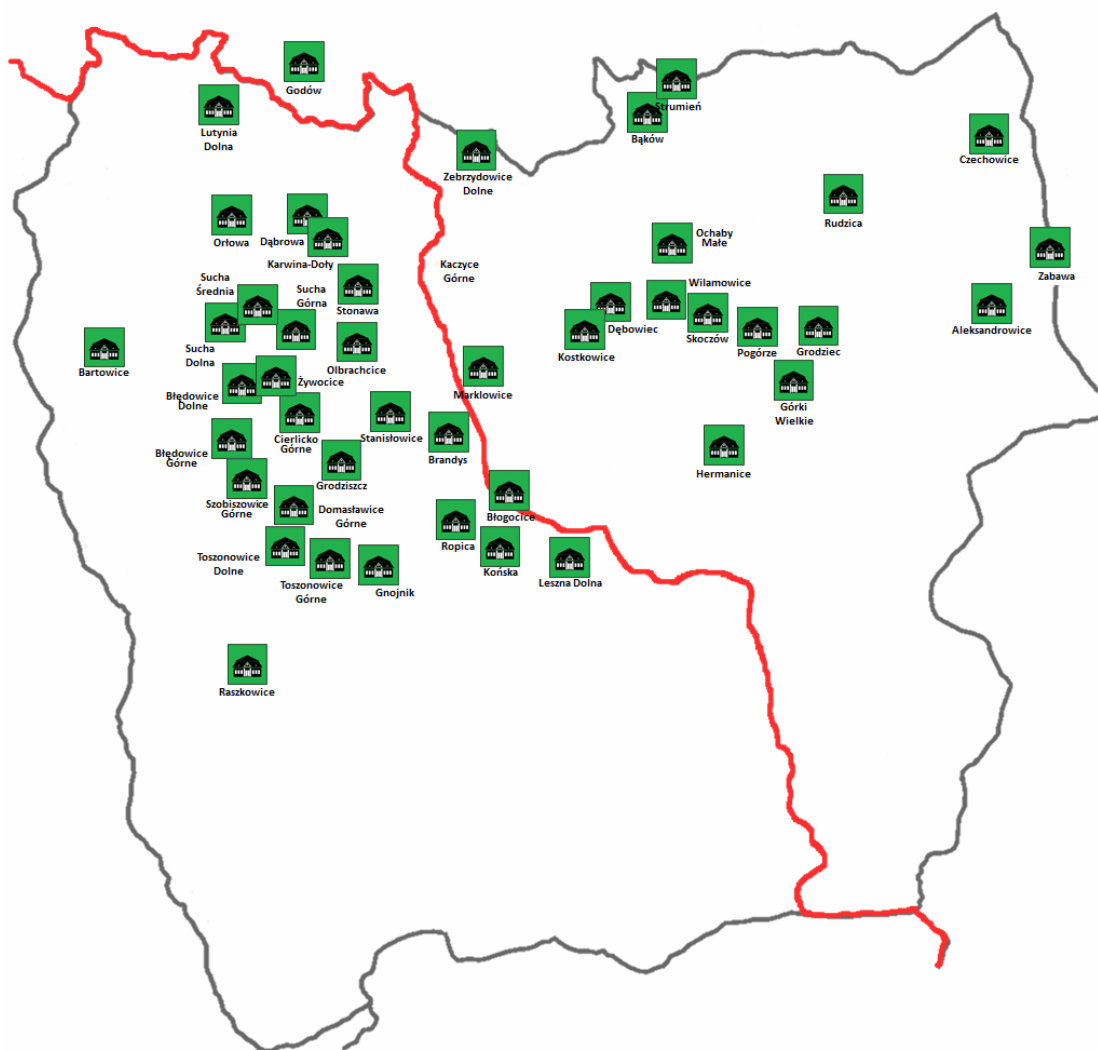

Rys.IV.31. Mapa rozmieszczenia zidentyfikowanych dworów w podtypie dworu parterowych

Opracowanie własne

Dwory parterowe rozmieszczone są w głównym pasmie ziem uprawnych (poza Markłowicami Dolnymi). Pierwotny pas ziem uprawnych ciągnął się od środkowo zachodniej części Księstwa do północno-środkowo wschodniej jego części. Część północno zachodnia pierwotnie była nieużytkami (teren zabagniony). Podobny teren występował w części północno wschodniej.

Dominującym jest dwór w podtypie kasztelu. Zidentyfikowano 46 obiektów tego typu. Ich rozmieszczenie pokazano na rys.IV.26. Zajmują one główny, rolniczy obszar Księstwa.

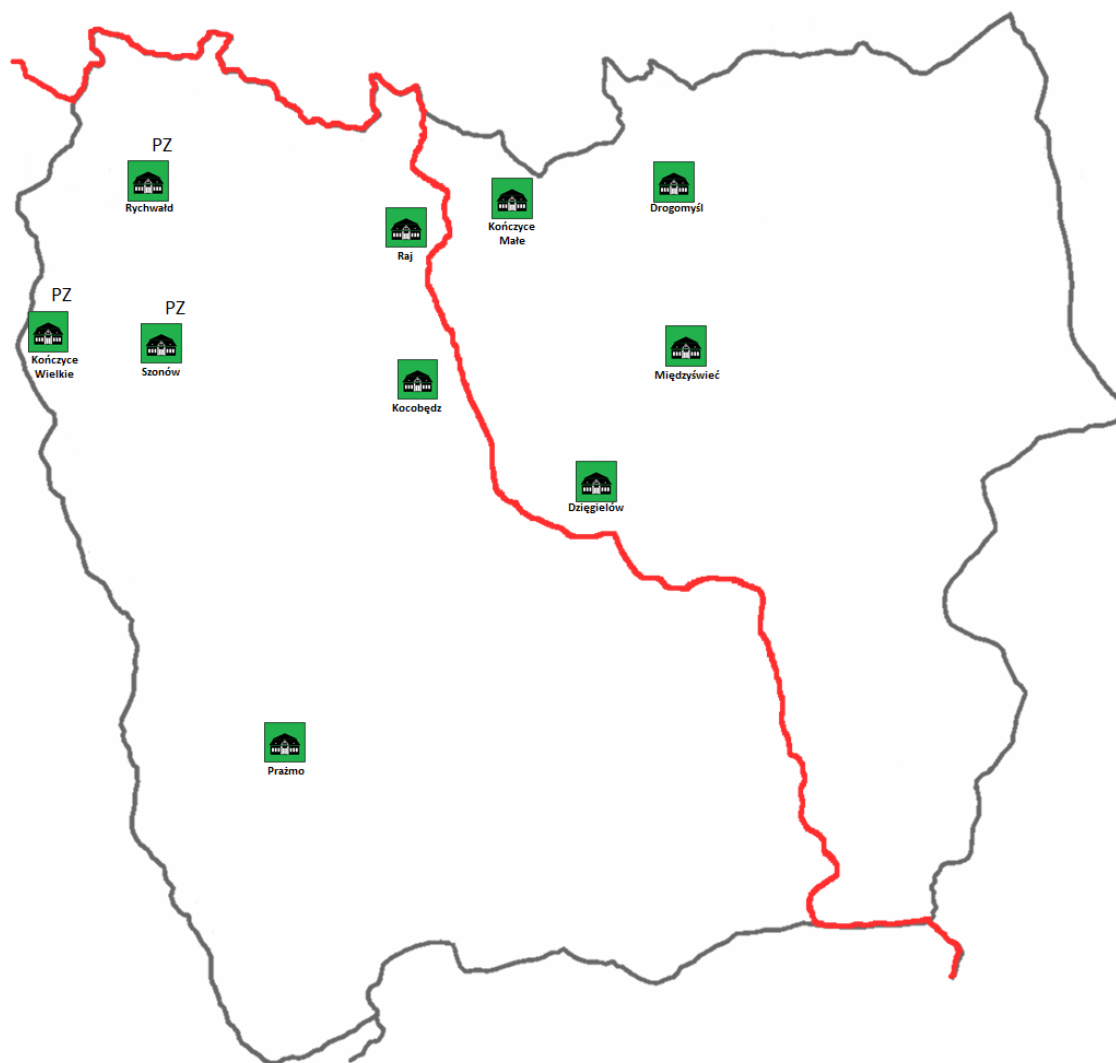

Rys.IV.32. Mapa rozmieszczenia zidentyfikowanych dworów w podtypie kasztelu

Opracowanie własne

Na zaprezentowanej mapie (rys.IV.26) widoczna jest dysproporcja w liczbie obiektów pomiędzy obszarem polskiej i czeskiej części Księstwa (20 do 26, uwzględniając nawet dwór w Godowie). Może to sugerować preferowanie przez szlachtę zachodniej części Księstwa, co wiąże się z większym obszarem ziem uprawnych w tej części Księstwa. Mniejsza liczba dworów może wynikać z postawionej hipotezy lub być spowodowaną szybszym tempem wykupywania starych dworów i zamieniania ich w folwarki w tej części Księstwa (te są w tym obszarze także w dużej mierze identyfikowane).

Następną analizowaną grupą obiektów są kasztele dziedziczne. Na mapie poniżej (rys.IV.27) zaprezentowano ich rozmieszczenie oraz rozmieszczenie czterech obiektów zaliczonych do grupy pałaców ziemiańskich (opis PZ) a mających układ kasztelu dziedzicznego.

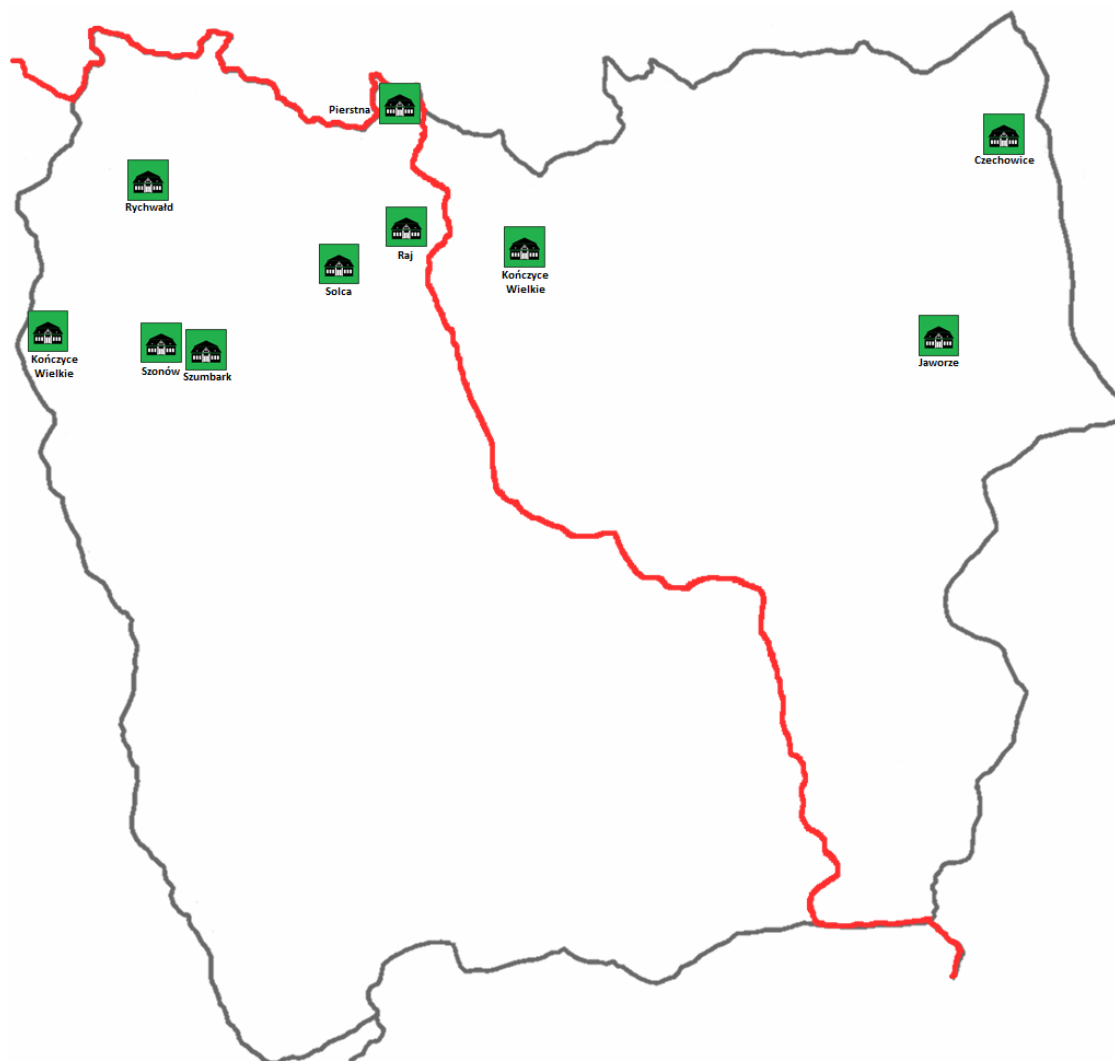
Rys.IV.33. Mapa rozmieszczenia zidentyfikowanych dworów w podtypie kasztelu dziedzicznego

Opracowanie własne

Wskazanymi na powyższej mapce pałacami są: pałac w Kończycach Wielkich koło Ostrawy (Z.II, t.2, cz.3), pałac w Raju (Z.II, t.3, cz.3), dwór w Rychwałdzie (Z.II, t.3, cz.4) oraz pałac w Szonowie (Z.II, t.4, cz.3). Wskazano je na tej mapie aby pokazać rozmieszczenie wszystkich obiektów dziedzicznych. Jednakże, ze względu na inne, ważniejsze cechy (w tym gabaryty) zaliczono je do grupy pałaców ziemiańskiej i w tej grupie są one omawiane.

Wśród kaszteli dziedzicznych wyjątkiem jest dwór w Prażmie. Miał on charakter dworu myśliwskiego stąd jego położenie na przedgórzu masywu Beskidów w oddaleniu od pozostałych obiektów.

Ostatnią omawianą grupą (podtypem) są pałace ziemiańskie. Ich rozmieszczenie pokazano na rys.IV.28.

Rys.IV.34. Mapa rozmieszczenia zidentyfikowanych dworów w podtypie pałacu ziemiańskiego

Opracowanie własne

W przypadku tej grupy obiektów ponownie widoczna jest asymetria ich rozmieszczenia (7 po stronie czeskiej i 3 po polskiej). Związane jest to z lokalizacją ziem uprawnych oraz z terenami intensywnego rozwoju przemysłu (między innymi Zagłębie Węglowe Ostrawsko-Karwińskie oraz Huta trzyniecka). Wielki przemysł powstawał bowiem przede wszystkim na obszarach będących obecnie częścią Śląska Cieszyńskiego, a zakłady te były w dużej mierze własnością arystokracji Księstwa. Stąd też w tym obszarze arystokracja lokowała swoje pałace ziemiańskie. Jednakże zaczynają one mieć także charakter pałaców przemysłowców.

Przedstawiona analiza wzorców znajduje się w tym miejscu, gdyż następną część pracy (część IV) poświęcona jest analizie celowo wybranej grupie obiektów i to w odmiennych niż przedstawione celach. Poza tym rozdziałem analiza przeglądowa całościowego zbioru obiektów nie jest prowadzona.

IV.6. Przyjęcie kryteriów i wybór obiektów do badań szczegółowych

Ze względu na zakres i ogrom materiału, który został poddany analizie ogólnej i typologicznej dla celów pracy dokonano wyboru lokalizacji i typu obiektów do badań szczegółowych. W celu wyboru lokalizacji, a tym samym i obiektów do prezentacji zastosowano dodatkowy układ kryteriów składający się z 5 kryteriów ogólnych. Układ tych kryteriów przedstawia się w następujący sposób:

- kryterium geograficzne (obiekty znajdujące się na terenie dawnego Księstwa Cieszyńskiego, który obecnie znajduje się w ramach Rzeczypospolitej Polskiej),
- kryterium reprezentatywności (obiekty będące reprezentantami różnych typów i podtypów obiektów rezydencjonalnych),
- kryterium różnorodności (obiekty reprezentujące różne układy przemian typologicznych i funkcjonalnych),
- kryterium stanu (obiekty istniejące na dzień prowadzenia badań, niezależnie czy w stanie ruiny czy też użytkowane),
- kryterium dostępności obiektów.

Zaprezentowany układ kryteriów pozwolił na wyróżnienie 18 lokalizacji, które uznano za charakterystyczne dla obszaru Księstwa Cieszyńskiego, a jednocześnie pozwalające na wskazanie na różnorodność tego rodzaju założeń architektonicznych na tym obszarze oraz ich typologiczne przemiany, a także związane z niektórymi z nich zagadnienia konserwatorskie. Ich szczegółowe opisy zawarto w Załączniku III: *Opis monograficzny wybranych obiektów rezydencjonalnych omawianego obszaru badań*. Celem takiego zawężenia badań było zebranie dodatkowych danych dotyczących wybranych obiektów oraz uzyskanie dodatkowych informacji pozwalających na sformułowanie uzupełniających wniosków o odmiennym, niż dotychczasowe, charakterze. Realizacja tych ogólnie sformułowanych celów ma prowadzić dodatkowo do:

- zachowania wiedzy o wyodrębnionych obiektach rezydencjonalnych Księstwa i wypracowania ram szczegółowego ich opisu,
- wskazania różnych typologicznych przemian obiektów rezydencjonalnych położonych na terenie Księstwa,
- scalenia wiedzy o stanie dziedzictwa architektonicznego Księstwa (dotyczącej obiektów rezydencjonalnych tego typu), w granicach kraju, w kontekście ogólnej oceny działania przepisów dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce,
- opracowania modelu rozszerzającego sposób gromadzenia danych i wypracowania ogólnych wskazówek dla polskich służb konserwatorskich w zakresie skuteczności ochrony analizowanych zabytków,

- stworzenia modelu badawczego oraz możliwych do wykorzystania narzędzi dla potencjalnej współpracy z partnerami czeskimi w celu kontynuacji badań po stronie czeskiej.

Pierwszy element wynika z tempa zmian stanu badanych obiektów. W trakcie badań oraz przygotowania opracowania dwa z wybranych 18 obiektów praktycznie przestały istnieć (Strumień (Z.III cz.4) i Wilamowice (Z.III cz.4)). Dwa kolejne za chwilę podzielił ten los (Iłownica (Z.III cz.2) i Zbytków (Z.III cz.4)). Stąd materiał zawarty w opracowaniu jest już w części materiałem historycznym. Zatem jego zupełność gwarantuje zachowanie jak największej ilości informacji o tych obiektach. Drugi element to dążenie do pokazania różnorodności przemian typologicznych obiektów rezydencjonalnych, aby pokazać złożoność nie tylko procesu oceny typologicznej, lecz także jej wieloznaczność. Część ogólnych przemian typologicznych zamieszczono w formie ilustracyjnej w tabeli II.4. Natomiast szczegółowo opisane są one w następnej części pracy.

W przypadku elementu trzeciego powodem wybrania tych konkretnie obiektów i to tylko na obszarze Polski wynikało z próby wskazania relacji pomiędzy prawodawstwem dotyczącym konserwacji zabytków a realną sytuacją badanych obiektów i zmianą ich stanu. Tym też podyktowany był w części wybór obiektów, czyli pokazanie różnorodności wpływu działań przepisów konserwatorskich. Szukano między innymi obiektów zróżnicowanych w tym zakresie.

Propozycja karty charakterystyki obiektu i jej zawartość stanowi uzupełniającą propozycję formuły gromadzenia i opisu danych konserwatorskich. Zaproponowano pewien standard, który dla każdego obiektu jest taki sam. Tym samym zaistniała możliwość prowadzenia przekrojowych analiz, co pokazano w poprzednim podrozdziale. Te same argumenty dotyczą elementu piątego, czyli ewentualnej bilateralnej współpracy w tym zakresie w ramach Euroregionu Śląsk Cieszyński. Decyzja o skoncentrowaniu się na obszarze Polski wynikała także z innego stopnia urbanizacji Śląska Cieszyńskiego po obu stronach granicy. Tworzenie, po stronie Czeskiej (najpierw Czechosłowackiej) wielkich miast, a zwłaszcza Hawierzowa, Karwiny, Ostrawy i Trzyńca, spowodowało likwidację wielu obiektów badanego typu, co nie miało miejsca po stronie Polskiej, w takim nasileniu. Po drugie obie strony granicy różni poziom uprzemysłowienia (rys.IV.28). Po stronie czeskiej powstało Ostrawsko-Karwińskie Zagłębie Węglowe. Na skutek szkód górniczych, wynikłych z jego działalności, także zniknęło wiele obiektów. Zostały one rozebrane na skutek decyzji organów budowlanych, gdyż groziły zawaleniem. Drugim wielkim przemysłem, mającym wpływ na likwidację badanej grupy obiektów, są zakłady metalurgiczne z największym, czyli Hutą trzyniecką. Jej powstanie zmieniło też krajobraz wokół kilku miejscowości Śląska Cieszyńskiego.

Rys.IV.35. Porównanie obszaru zajmowanego obecnie przez Hutę trzyniecką (prawa strona) z wyglądem tego obszaru w roku 1836 (lewa). Na tym terenie istniały trzy dwory i jeden folwark. Dzisiaj pozostał jeden, całkowicie przebudowany dwór (Końska – Z.II t.2 cz.4) pełniący rolę budynku huty i przebudowany dwór w Trzyńcu pełniący rolę podrzędnego lokalu

<https://mapire.eu/de/map/secondsurvey-moravia/?layers=osm%2C62&bbox=1957740.4870870581%2C6372705.936672876%2C2152119.8500162615%2C6433855.559301017, Google Maps>

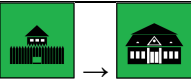

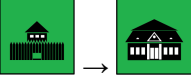
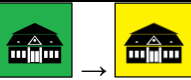

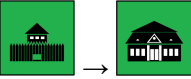
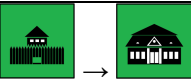

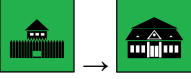

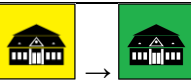
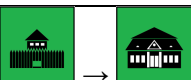
Uwzględniając zaprezentowane wyjaśnienia przedstawiono poniżej obiekty, wybrane we wskazanych 18 lokalizacjach. Obiekty te uszeregowano alfabetycznie i wskazano także ich główne przemiany typologiczne, jeśli takie miały miejsce (tabela IV.4). W tabeli tej nie uwzględniono pałacu myśliwskiego w Cieszynie (Z.II.t.1 cz.3), czyli pałacu arcyksiążęcego, gdyż obiekt ten jest omówiony osobno w podrozdziale poświęconym zamkowi w Cieszynie. Wynika to z faktu, że oba te obiekty były siedzibami władzy centralnej Księstwa (księcia cieszyńskiego) i miały zdecydowanie odmienny charakter.

Tabela IV.4. Wyszczególnienie obiektów rezydencjonalnych obszaru Księstwa cieszyńskiego wybranych do szczegółowej analizy

Opracowanie własne

LP	Miejscowość	Zwyczajowe typy wyróżnionych obiektów
1.	BIELSKO cz. Bílsko, niem. Bielitz	 → pałac
2.	BŁOGOCICE (Cieszyn) czes. Blahotice, niem. Blogotitz lub Blogotitz	 → → kasztel
3.	CZECHOWICE (Czechowice-Dziedzice) cz. Čechovice, niem. Czechowitz	 pałac ziemiański
4.	DROGOMYŚL cz. Drahomysl, niem. Drahomischl	 → → kasztel dziedziczny

5.	DZIEGIELÓW cz. Děhylov, niem. Dzingelau	 kasztel dziedzińcowy
6.	GÓRKI WIELKIE cz. Velké Hůrky, niem. Groß Gurek	 kasztel
7.	GRODZIEC cz. Hradec, niem. Grodzietz	 kasztel
8.	HERMANICE cz. Hermanice, niem. Hermanitz	 kasztel
9.	ŁŁOWNICA cz. Jilovnice, niem. Illownitz lub Niklasdorf	 dwór parterowy
10.	JAWORZE cz. Javoří, niem. Ernsdorf	 pałac ziemiański
11.	KOŃCZYCE MAŁE cz. Malé Kunčice, niem. Klein Kuntschitz	 kasztel dziedzińcowy
12.	KOŃCZYCE WIELKIE cz. Velké Kunčice, niem. Gross-Kuntschitz	 pałac ziemiański
13.	MARKLOWICE (Cieszyn) cz. Marklovice, niem. Marklowitz	 kasztel
14.	POGÓRZE cz. Pohoří, niem. Pogorsch	 kasztel
15.	STRUMIEŃ cz. Strumeň, niem. Schwarzwasser	 kasztel
16.	WILAMOWICE (Skoczów) cz. Vilémovice niem. Wilamowice (Wilamowitz, Wilamow)	 kasztel
17.	ZBYTKÓW cz. Zbytky, niem. Zbitkau	 kasztel
18.	ZEBRZYDOWICE DOLNE cz. Dolní Zebřidovice lub Žibřidovice, niem. Nieder Seibersdorf	 kasztel

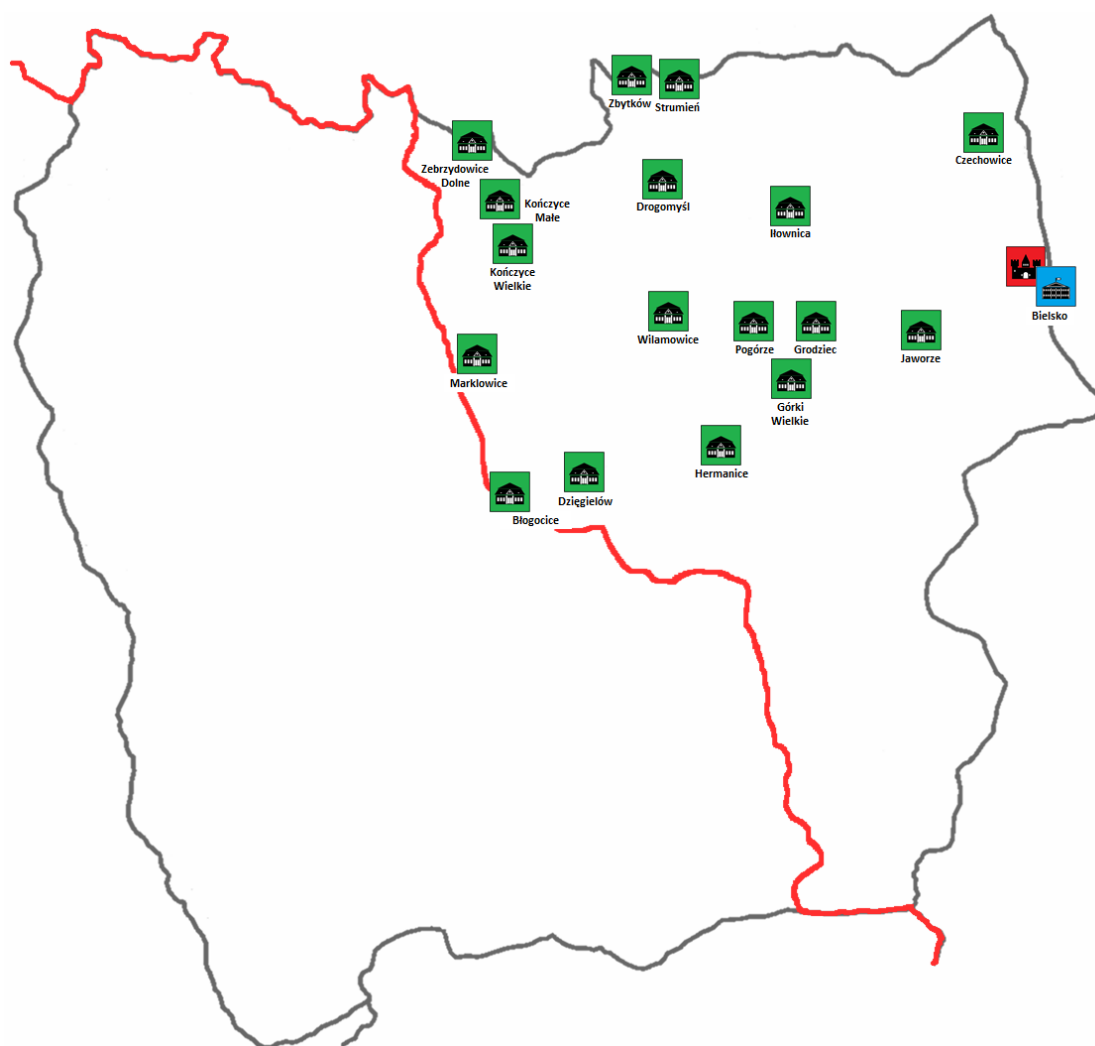

W przypadku obiektów, które ulegały na przestrzeni lat zmianom funkcjonalnym i rodzajowym, w następnej części pracy, omówiono bardziej szczegółowo obiekty istniejące, co wynikało z dostępności materiału badawczego.

V. BADANIA SZCZEGÓŁOWE

V.1 Wprowadzenie do badań szczegółowych

Tematyka badań szczegółowych związana jest z analizą wybranych obiektów rezydencjonalnych (18) oraz ich analizą architektoniczną oraz odnoszącą się do kwestii ich konserwacji i zachowania w ujęciu prawnospołecznych aspektów występujących obecnie w Polsce. Rozmieszczenie tych obiektów przedstawiono na rys.V.1.

Rys.V.1. Mapa rozmieszczenia zidentyfikowanych 18 obiektów badań szczegółowych

Opracowanie własne

Uzasadnienie wyboru obiektów do badań szczegółowych opisano w rozdziale I.6. Jak wskazano powyżej, wybrano obiekty, które spełniają poniższe warunki:

- są lub były obiektami **istniejącymi** w czasie prowadzenia badań;
- są **zlokalizowane po polskiej stronie** granicy dawnego Księstwa Cieszyńskiego;
- **czas ich powstania** mieści się w granicach czasowych istnienia Księstwa Cieszyńskiego;
- reprezentują **różne typy i podtypy** obiektów rezydencjonalnych

Obiektami wytypowanymi do analizy szczegółowej są: 1 pałac (Bielsko), 1 dwór parterowy, 10 kaszteli, 3 kasztele dziedziczne oraz 3 pałace ziemiańskie. Pośrednio analizie poddany jest też zamek w Bielsku będący poprzednikiem obecnie istniejącego pałacu (listę tych obiektów zamieszczono w podrozdziale III.6, w jednej z poprzednich części pracy (rozdział III)). Wytypowanie 1 dworu parterowego wynika z faktu, że tę formę architektoniczną miały, w zdecydowanej większości, dwory folwarczne (ustalono 27 parterowych dworów folwarcznych), natomiast w przypadku rezydencji szlacheckich występowały one zdecydowanie rzadziej.

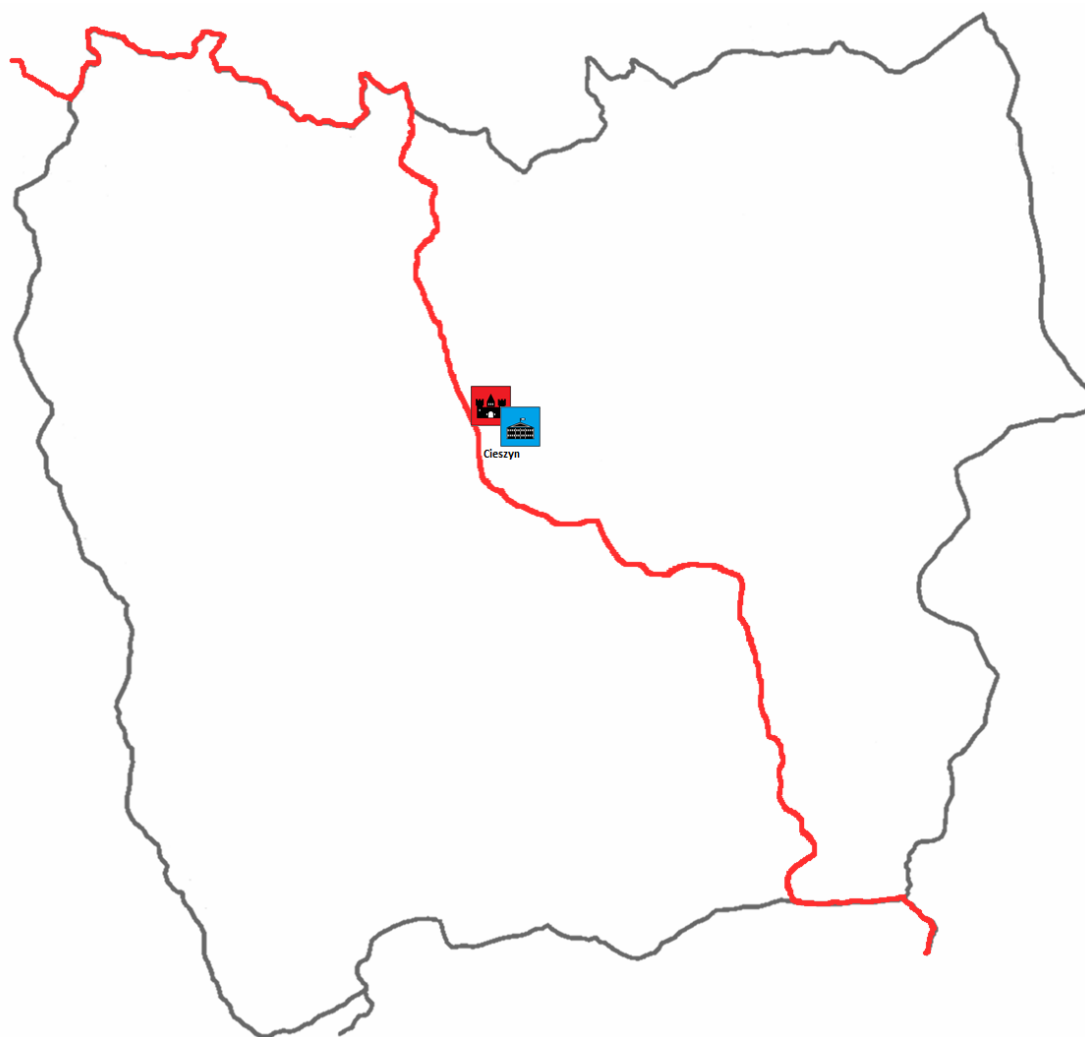
Jednak analiza wybranych obiektów nie byłaby pełna bez odniesienia się do prawdopodobnie najważniejszej rezydencji na ziemi cieszyńskiej czyli zamku w Cieszynie. Jest to obiekt szczególnie dla Księstwa Cieszyńskiego jako siedziba jego władcy, ze względu na swoją rolę kulturotwórczą oraz wpływ na rozwój całego regionu. W trakcie badań przedwstępnych nie udało się odnaleźć spójnej dokumentacji dotyczącej Wzgórza Zamkowego związanej z jego architekturą i przemianami funkcjonalnymi mającymi na nią wpływ.

Ze względu na to, że zamek w Cieszynie nie mieści się w wyznaczonych dla badań szczegółowych kryteriach wyboru opisanych powyżej, poświęcono mu odrębny podrozdział dotyczący badań rezydencji na Wzgórzu Zamkowym w Cieszynie. Jest to próba uzupełnienia i usystematyzowania wiedzy w tym wąskim zakresie.

V.2. Badania rezydencji książęcych w Cieszynie

V.2.1. Wprowadzenie do badań rezydencji książęcych w Cieszynie

Tematyka badań w tym rozdziale związana jest z analizą architektoniczną rezydencji książęcych (zamku i Pałacu Myśliwskiego w Cieszynie). Rozmieszczenie tych obiektów przedstawiono na rys.V.2.

Rys.V.2. Mapa rozmieszczenia zidentyfikowanych dwóch rezydencji książęcych

Opracowanie własne

Obiektami wytypowanymi do analizy w tym rozdziale są: zamek na Wzgórzu Zamkowym w Cieszynie i Pałac Myśliwski Habsburgów w Cieszynie. Stąd też układ tego rozdziału obejmuje dwie integralne części składowe: analizę rezydencji zamkowej oraz rezydencji pałacowej w Cieszynie.

V.2.2. Zamek w Cieszynie jako rezydencja władcy Księstwa Cieszyńskiego

Wzgórze Zamkowe w Cieszynie wielokrotnie było świadkiem zmian, jakich doświadczała Ziemia Cieszyńska. Zamek cieszyński i jego historia, jako siedziba książąt władających tą ziemią, zostały opisane w wielu publikacjach

historycznych.¹ Publikacje te niestety nie dostarczają informacji dotyczących jego architektury i przemian architektonicznych. Stąd też bardziej precyzyjnych informacji mogą na obecnym etapie dostarczyć jedynie badania archeologiczne. Jednakże badania archeologiczne Wzgórza Zamkowego aż do ostatnich lat nie były prowadzone w sposób systematyczny. Dostarczały zatem bardzo skąpego materiału do analiz form architektonicznych średniowiecznego i renesansowego założenia zamkowego. Wskazać można na trzy takie okresy badań wyrywkowych Wzgórza: lata 1941-1942 (badania niemieckie wokół rotundy),² lata 1947-1954 (badania wokół rotundy i wieży bramnej, które niestety zatarty część śladów archeologicznych)³ oraz w latach 1993-1994 (badania wokół wieży ostatecznego oporu).⁴ Dopiero na początku XXI wieku, pod auspicjami miasta Cieszyna, rozpoczęto bardziej systematyczne badania archeologiczne Wzgórza Zamkowego.⁵

Prowadzone badania ciągle dostarczają coraz to bardziej interesujących informacji dotyczących zwłaszcza datowania różnych faz zasiedlenia Wzgórza Zamkowego oraz powstania i zakresu poszczególnych założeń architektonicznych zbudowanych na Wzgórzu na przestrzeni lat. Prowadzone są też prace zmierzające do usystematyzowania ikonografii założeń zamkowych istniejących w tej lokalizacji na przestrzeni lat.⁶ Wszystkie te prace pozwalają na lepsze zrozumienie historii architektury rezydencjonalnej związanej ze Wzgierzem Zamkowym.⁷ Pozwalają także na lepsze zrozumienie roli istniejących pozostałości budowli i budynków jako obiektów pamiątkowych i zabytkowych.⁸

¹ S. Brzezicki, Ch. Nielsen, G. Grajewski, D. Popp (red.), *Zabytki Sztuki w Polsce. Śląsk*, s. 214-215. B. Guerquin, *Zamki Śląskie*, str. 44. B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, s. 129. Kajzer L., Kołodziejski S., Salm J., *Leksykon zamków w Polsce*, s. 135-136. M. Makowski, *Góra zamkowa w Cieszynie*. A. Peter, *Burgen und Schlösser im Herzogthum Schlesien : mit steter Bezugnahme auf die Orts-, Adels- und Landes-Geschichte*. F. Popiołek: *Zamek piastowski w Cieszynie, jego przeszłość historyczna i przedhistoryczna*. J. E. Tomala, *Die Schlösser Teschen und Friedek in Österreich-Schlesien: eine historische Skizze*, s.14-25.

² <http://www.cieszyn.pl/?p=categoriesShow&iCategory=2783>

³ A. Kietlińska: *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na Górze Zamkowej w Cieszynie*, s. 59–71. A. Kietlińska, *Gród wczesnośredniowieczny na Górze Zamkowej w Cieszynie w świetle badań w latach 1949-1954*, s. 63–96.

⁴ W. Kuś, *Tymczasowe sprawozdanie z badań archeologicznych średniowiecznej wieży cylindrycznej odkrytej na górze zamkowej w Cieszynie*, s.7-13. W. Kuś, *Zb. Pianowski, J. Bogdanowski, Cieszyn-Wzgórze Zamkowe*, st. 1, gm. loco, woj. bielskie, *AZP 108-44*, s. 233-234.

⁵ Z. Jagosz-Zarzycka, *Efekty badań archeologicznych prowadzonych podczas prac rewitalizacyjnych w zespole parkowo-pałacowym na Górze Zamkowej w Cieszynie w latach 2008 i 2009*, s.143-148. W. Kuś, Z. Jagosz-Zarzycka, *Archeologia Góry Zamkowej od pradziejów po średniowiecze*.

⁶ R. Jež, *Ikonografie těšínského zámku (16.–19. století)*. *Umělecká licence, nebo historická realita?*, s. 188-207.

⁷ <http://www.cieszyn.pl/?p=categoriesShow&iCategory=2838>.

<http://www.cieszyn.pl/?p=categoriesShow&iCategory=2439>.

<https://dziennikzachodni.pl/archeolodzy-odkryli-mur-przylegajacy-do-rotundy-sw-mikolaja/ar/962748>. <http://www.cieszyn.pl/?p=categoriesShow&iCategory=183>.

Zdecydowanie bardziej pełna jest wiedza dotycząca XIX wiecznej historii Wzgórza Zamkowego, a zwłaszcza powstania Pałacu Myśliwskiego Habsburgów.⁹ Tym samym końcowe okresy istnienia rezydencji na Wzgórzu Zamkowym można analizować w sposób zdecydowanie pełniejszy.

Podjęto próbę usystematyzowania informacji dotyczących architektury rezydencjonalnej Wzgórza Zamkowego i jej przemian oraz typologii. Zebrane informacje przedstawiono zgodnie z przyjętym układem w postaci kart charakterystyki.

V.2.2.1. Uwarunkowanie historyczne i fazy rozwoju założenia

Analizując uwarunkowania historyczne rozwoju zamku cieszyńskiego stwierdzono, że w tym zakresie informacje mają charakter bardzo ograniczony. Wynika to między innymi z braku źródeł historycznych dotyczących rozwoju tej rezydencji książęcej oraz braku pełnych materiałów archeologicznych. W zakresie tych ostatnich wykonano kilka prac wykopaliskowych tego typu (wykopaliska w latach: 1941-1942, 1947-1954, 1992-1993, 2008-2009 oraz 2013-2017).¹⁰ Poza wykopaliskami z lat 1947-1955 wszystkie pozostałe miały charakter sondażowy

<https://wiadomosci.ox.pl/cieszynska-rotunda-zaskakuje-archeologow,31215>.

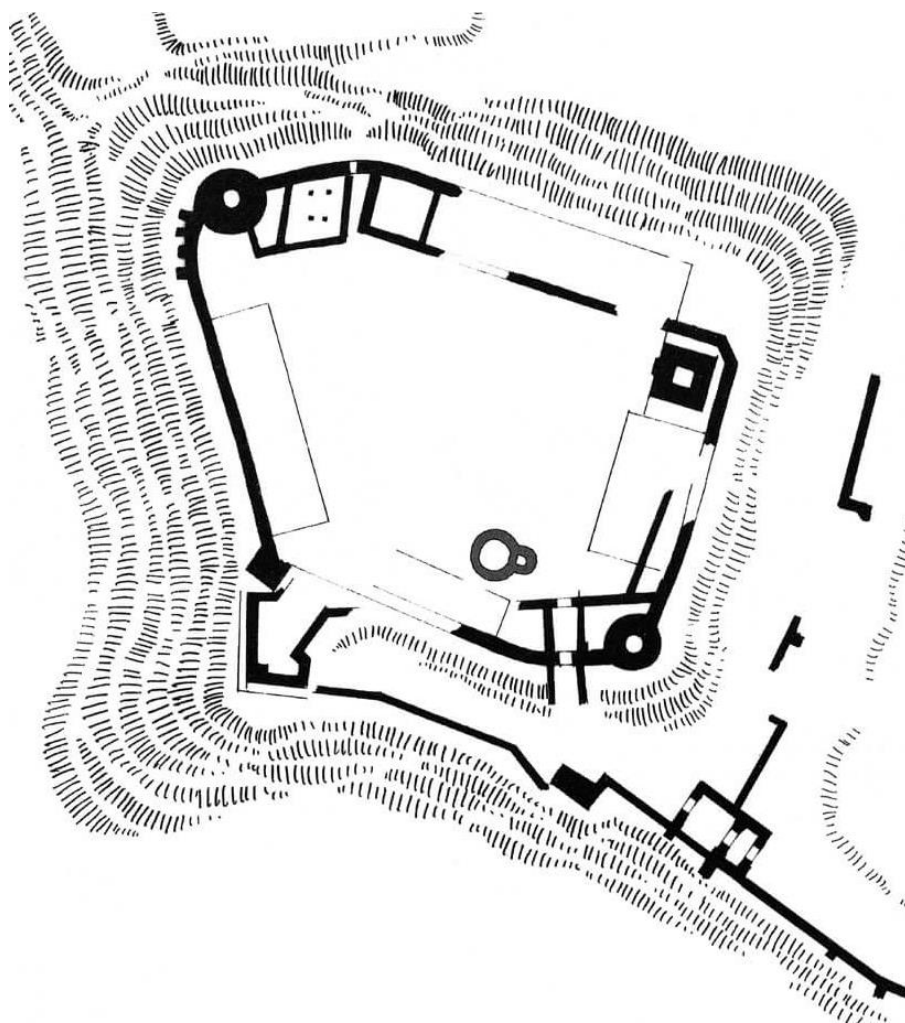
<https://dzieje.pl/dziedzictwo-kulturowe/celtyckie-naczynia-pod-cieszynska-zabytkowa-rotunda>.

<http://www.zamekcieszyn.pl/pl/arttykul/badania-archeologiczne-rotundy-577>.

⁸ Jan Samek, Stan i potrzeby zabytków Cieszyna, s. 173-181.

⁹ M. Makowski, Szlacheckie siedziby na Śląsku Cieszyńskim, s.26-35. M. Makowski, J. Spyra, Cieszyn-mały Wiedeń. H. Wawreczka, J. Spyra, M. Makowski, Cieszyn, Czeski Cieszyn na starych widokówkach i fotografiach.

¹⁰ G. Raschke, Grabungen an der frühromanischen Burgkapelle von Teschen. Altschlesien 1941, t. 10, s. 146-165. A. Kietlińska, Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na górze zamkowej w Cieszynie w roku 1949. Materiały wczesnośredniowieczne 1950, t. 1, s. 59-69. A. Kietlińska, Gród wczesnośredniowieczny na Górze Zamkowej w Cieszynie w świetle badań w latach 1949–1954. Materiały wczesnośredniowieczne 1960, nr 5, s. 93–95. W. Kuś, Z. Pianowski, J. Bogdanowski, Cieszyn - Wzgórze Zamkowe, st. 1, gm. loco, woj. bielskie, AZP 108-44/-. Informator Archeologiczny 1993, badania 27, s. 88-89. Z. Jagosz-Zarzycka, Cieszyn: Wykopaliska na Wzgórzu Zamkowym. <https://wiadomosci.ox.pl/cieszyn-wykopaliska-na-wzgorzu-zamkowym,8783>, 12.07.2008, J. Gryc, Zespół gotyckich płytek posadzkowych z Góry Zamkowej w Cieszynie. Archaeologia historica. 2009, Vol. 34, Iss. 1, s. 359-366. Archeolodzy odkryli szczątki zwierząt i mury sprzed setek lat. <https://gazetacodzienna.pl/article/wydarzenia/archeolodzy-odkryli-szczatki-zwierzat-i-mury-sprzed-setek-lat>, 10.08.2009. T. Rodzińska-Choraży, Z. Jagosz-Zarzycka, Rotunda na Górze Zamkowej w Cieszynie – prace badawcze w 2013 roku, w: Średniowieczna sakralna architektura w Polsce w świetle najnowszych badań. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie 13-15 listopada 2013 roku, Gniezno 2014. T. Rodzińska-Choraży, Z. Jagosz-Zarzycka, Rotunda zamkowa w Cieszynie w świetle najnowszych badań – komunikat: Średniowiecze polskie i powszechne 2016, nr 8, s. 352-363. T. Rodzińska-Choraży, A. Tyc, W. Gojniczek, B. Czwojdrak, J. Gryc, Z. Jagosz-Zarzycka, B. Choraży, G. Chromik, Ł. Łukaszewski, Rotunda na Górze Zamkowej w Cieszynie. Badania archeologiczno-architektoniczne 1941–2017. Wydawnictwo Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie, Cieszyn 2020.

Rys.V.5. Plan zamku według Z. Jagosz-Zarzyckiej i S. Dryji (rysował A. Wagner)

<https://medievalheritage.eu/pl/strona-glowna/zabytki/polska/cieszyn-zamek-rotunda/>

Wskazane plany stanowią w zasadzie całość planów archeologiczno-architektonicznych dostępnych w normalnym obiegu (poza kwerendą dotyczącą sprawozdań archeologicznych), Stąd też jest to dość wąski materiał, który można wykorzystać do rekonstrukcji założenia zamkowego na Wzgórzu Zamkowym w Cieszynie. Z drugiej strony występuje też rozbieżność w zakresie opisów architektury tego założenia. Najbardziej istotne różnice dotyczą tak zwanego zamku średniego. Według jednego typu opisu: *warownia reprezentowała klasyczny przykład trzyczęściowego założenia obronnego z reprezentacyjno-mieszkalnym zamkiem wysokim, silnie ufortyfikowanym zamkiem średnim oraz realizującym cele gospodarcze podzamczem. ... Wiadomo jedynie, że elementem dominującym na zamku średnim był trzykondygnacyjny budynek otoczony przez mur z basztami z pewną ilością armat, natomiast dominantę zamku górnego bez wątplenia stanowiła zbudowana z łamanego kamienia pięciokondygnacyjna gotycka wieża, wzniesiona na planie kwadratu, z szerszym cokółem u podstawy*

oraz uskokiem w połowie wysokości murów.¹¹ Z drugiej strony opisy nie wskazują na istnienie zamku średniego: *gotycki zamek dzielił się na część górną i dolną. Dolny był trójkondygnacyjny, mieścił pomieszczenia gospodarcze, zbrojownię, mieszkania dla służby dworskiej, lochy oraz stajnie. Na zamku górnym znajdowały się budynki mieszkalne z reprezentacyjnymi komnatami książęcymi. Rotunda pełniła funkcję kaplicy zamkowej pozostawała na dziedzińcu, otoczonym potrójnym murem z basztami. Oprócz kaplicy na dziedzińcu znajdowała się stojąca do dziś wieża, stanowiąca miejsce ostatniego schronienia, a także pełniąc funkcje mieszkalne, więzienne oraz strażniczo-obszerniczyne.*¹² W kontekście ostatniego opisu można zadać pytanie skąd potrójny obwód murów skoro brak zamku średniego.

Biorąc pod uwagę stwierdzone rozbieżności konieczna jest analiza dostępnych źródeł ikonograficznych ostatniego okresu istnienia zamku oraz z okresu jego niszczenia (po roku 1654). Analizę tę przedstawiono w dalszej części tego podrozdziału. Jednakże zarówno wcześniejsza analiza historyczna jak i wskazane źródła archeologiczne pozwalają stwierdzić, że samo założenie zamkowe na Wzgórzu Zamkowym w Cieszynie w czasie swojego istnienia przynależało do wszystkich czterech wyszczególnione w poprzedniej części pracy podtypów zamku:

- gród – X wiek
- fortecję – XII wiek (siedzibę kasztelańską i pierwszą siedzibę książęcą),
- zamek sensu stricto XIV wiek (tak zwany zamek gotycki),
- twierdzę – XVI wiek (jako renesansową przebudowę zamku gotyckiego).

Okres grodowy nie jest związany bezpośrednio z okresem istnienia Księstwa Cieszyńskiego, jednakże wtedy ukształtowały się zręby omawianego założenia zamkowego. Wskazane w wyszczególnieniu datowania dotyczą hipotetycznego okresu powstania danego podtypu założenia zamkowego. Rezultatem przekształcenia założenia grodowego było powstanie założenia typu fortecja, które było siedzibą kasztelanii oraz pierwszą siedzibą książąt cieszyńskich. Sama rezydencja w tym czasie to prawdopodobnie drewniane palatium kasztelańskie a później książęce połączone z Rotundą św. Mikołaja. Założenie to zostało zastąpione przez zamek gotycki (prawdopodobnie do połowy XIV wieku). Jego chronologia rozwoju i rozbudowy jest niestety niejasna. W XVI wieku nastąpiła renesansowa a później barokowa przebudowa zamku gotyckiego na założenie

¹¹ J. Bednarek, Cieszyn. Relikty zamku Piastów cieszyńskich. <https://www.zamkipolskie.com/cieszyn/cieszyn.html>. Wzgórze Zamkowe w Cieszynie. <https://www.wartezobaczenia.pl/wzgorze-zamkowe-w-cieszynie/>.

¹² Cieszyn – Zamek i Rotunda Św Mikołaja. <https://medievalheritage.eu/pl/strona-glowna/zabytki/polska/cieszyn-zamek-rotunda/>

podtypu twierdza. Jej symbolem są istniejące renesansowe basteje oraz barokowe hełmy wież. W tej postaci zamek osiągnął kres swojej egzystencji jako siedziba książęca.

Istnienie zamku zakończyła wojna trzydziestoletnia. W roku 1645 zamek zajęły wojska szwedzkie i od tego momentu nie był już siedzibą książęcą. Wiosną, w roku 1646 wojska cesarskie (habsburskie) przystąpiły do jego oblężenia. Wydarzenie to pozwoliło zachować obraz zamku w końcowym okresie jego istnienia. Zachowały się bowiem rysunki z początku oblężenia habsburskiego (wiosna 1646). Co prawda pokazują one już zniszczenia wywołane zdobyciem zamku przez wojska szwedzkie rok wcześniej i zbudowane przez Szwedów dodatkowe umocnienia to jednak pokazują także zamek sprzed kilkutygodniowego ostrzału artyleryjskiego i podkopów inżynierskich (min), które doprowadziły zamek do ostatecznej ruiny. Rysunki te (rys.V.6.) wykonali inżynierowie wojskowi, jako plany oblężnicze, więc są one najbardziej precyzyjnymi rysunkami zamku, jakie przetrwały z okresu, kiedy jeszcze był on zamkiem książęcym (i w zasadzie prawie jedynymi poza trochę wcześniejszymi miedziorytami Meissnera, Meriana i Wenera). W okresie późniejszym na zamku ulokowano siedzibę zarządu dóbr habsburskich, Komorę Cieszyńską, która stopniowo wyburzała resztki budowli zamkowych lub wykorzystywała je, wznosząc z nich obiekty gospodarcze. Stąd ikonografia z tego okresu ma tylko znaczenie pomocnicze w analizie architektonicznej tego obiektu.

Biorąc pod uwagę wskazany opis można dokonać analizy wspomnianych rysunków oblężniczych z roku 1646. Rysunki te pokazują południowo-wschodni oraz północno-wschodni widok zamku bronionego przez wojska szwedzkie. Widoczny jest przebieg murów obronnych oraz ukształtowanie terenu zamku. Rysunki te również pokazują renesansowe basteje (K) oraz barokowe, cebulaste hełmy części z wież (między innymi B). Na zamku dolnym widoczny jest dziedzińcowy budynek go stanowiący i dwa rzędy murów. Stąd można stwierdzić, że zamek wysoki chroniły 3 rzędy murów, jeśli nie było zamku średniego i 4 rzędy jeśli był. Będzie to (kwestia istnienia zamku średniego) przedmiotem dalszej analizy.

Rys.V.6. Rysunki oblężnicze zamku sporządzone przez habsburskich inżynierów wojskowych w kwietniu 1646 roku

Ze zbiorów Mariusza Makowskiego

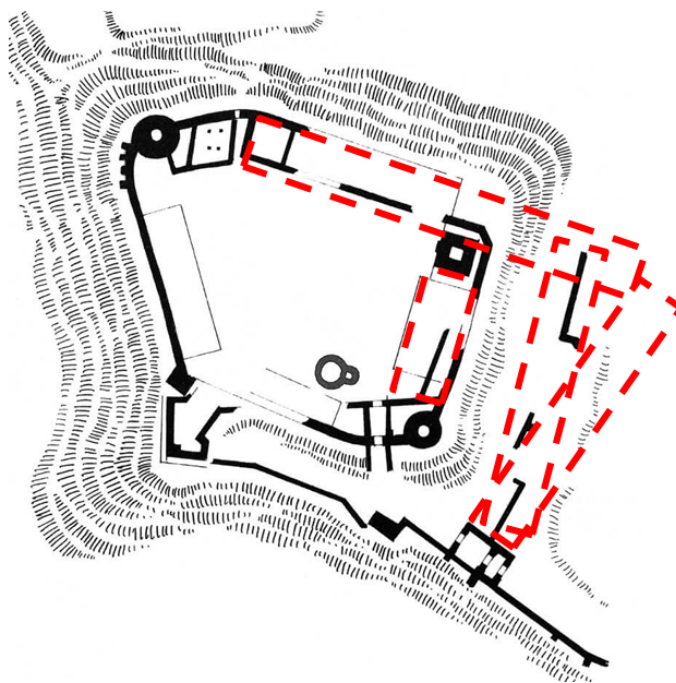
Kwestia istnienia zamku średniego jest kwestią sporną, jak wcześniej wspomniano. Na przedstawionych ilustracjach można zauważyć, że wschodnia elewacja zamku, w stosunku do Wieży Piastowskiej jest położona wcześniej (rys.V.7.). Na lewym rysunku widać, że rząd budynków zaczyna się od budynku bramnego a brama jest położona równolegle do osi muru południowego. Brama ta jest wskazana na planie archeologicznym (rys.V.5.). Jeśli nanieść na ten plan budynki położone wzdłuż osi budynku bramnego to nie pokrywają się one z osią budynku łączącego się z Wieżą Piastowską (rys.V.8.). Zaznaczono dwa możliwe kierunki położenia zarysów tych budynków zaczynając od budynku bramnego (jeden zgodnie z osią budynku bramnego i drugi równoległe do budynku w osi

Wieży Piastowskiej). Skrzydło północne zamku wysokiego sięga do tego szeregu budynków (rys.V.7, rysunek lewy). Na rysunku prawym (rys.V.7) widać, że omawiany budynek bramny ma obrys w postaci litery L.

Rys.V.7. Lokalizacja Wieży Piastowskiej w relacji do budynków elewacji wschodniej zamku

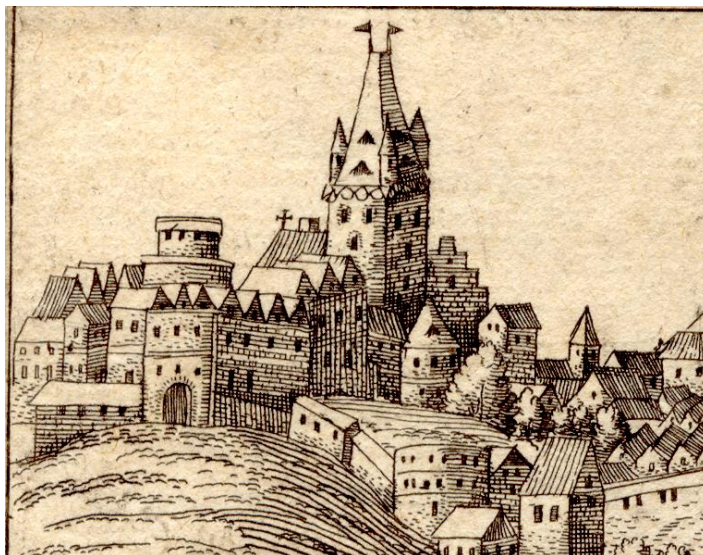
Na podstawie rysunków ze zbiorów Mariusza Makowskiego

Rys.V.8. Lokalizacja Wieży Piastowskiej w relacji do budynków elewacji wschodniej zamku

Na podstawie: <https://medievalheritage.eu/pl/strona-glowna/zabytki/polska/cieszyn-zamek-rotunda/>

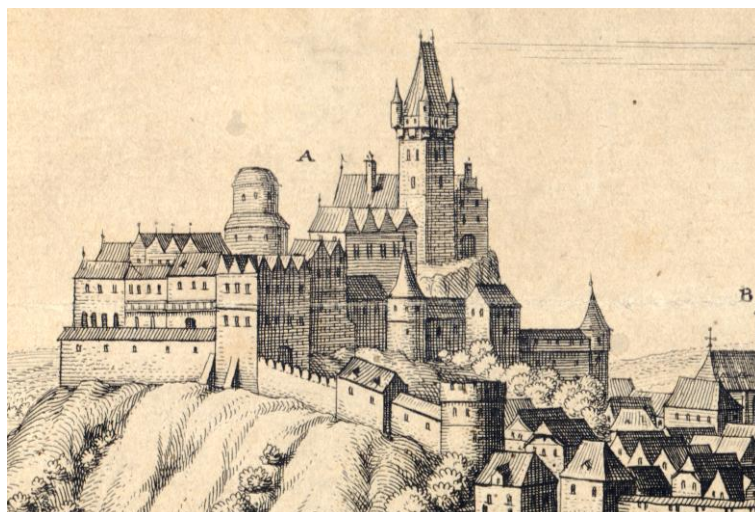
Wspomniane obserwacje można porównać z rysunkami z epoki. Pierwszy, Meissnera, jest nieprecyzyjny i ma źle umiejscowioną bramę w budynku bramnym (rys.V.9).

Rys.V.9. Panorama Cieszyna z roku 1637 (miedzioryt Daniela Meissnera z dzieła „Sciographia Cosmica” Norimberga 1637 r.)

Ze zbiorów Mariusza Makowskiego

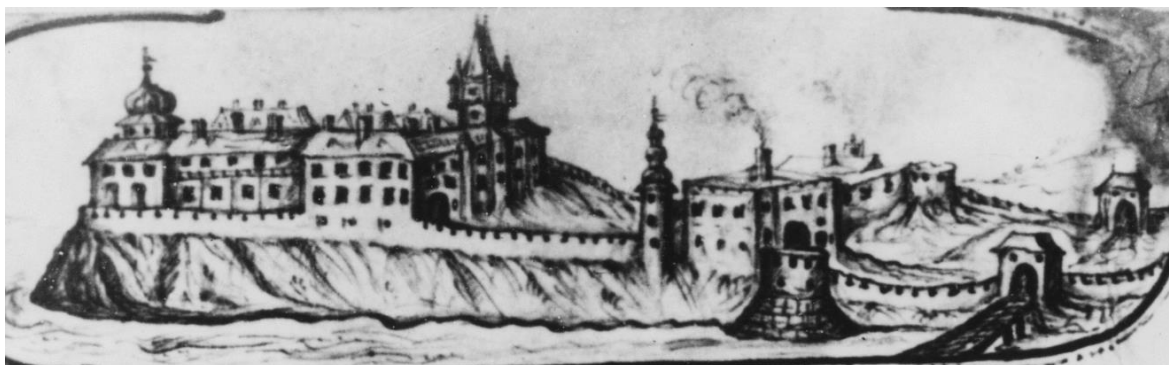
Drugi miedzioryt (Meriana) jest bardziej precyzyjny (rys.V.10). Pokazuje on budynek bramny zamku średniego i resztę budynków tego poziomu. Powyżej widać Wieżę Piastowską i budynki zamku wysokiego a zdecydowanie poniżej basteję południową. Ilustracja ta potwierdza istnienie zamku średniego.

Rys.V.10. Widok Cieszyna około roku 1640 (miedzioryt Mateusza Meriana z „Topographiae Bohemiae, Moraviae et Silesiae”, Frankfurt nad Menem 1650 roku)

Ze zbiorów Mariusza Makowskiego

Część ze wskazanych wniosków potwierdza grafika zamku z roku 1647 (rys.V.11). Niestety na jej podstawie nie można orzec o relacji Wieży Piastowskiej i elewacji wschodniej. Widać natomiast bardzo dobrze budynek dziedzińcowy zamku dolnego wraz z wieżą i basteję południową oraz północną.

Rys.V.11. Widok zamku z 1647 roku (dokument księżnej Elżbiety Lukrecji)

Ze zbiorów Mariusza Makowskiego

Przedstawione rysunki wyczerpują w zasadzie wszystkie dostępne materiały ikonograficzne powstałe w okresie istnienia zamku, jako siedziby księżęcej. Chociaż grafika z roku 1647 pokazuje zamek po odbiciu go z rąk szwedzkich, gdy nie nadawał się już do użytkowania, jednak powstał on jeszcze za życia ostatniej księżnej cieszyńskiej. Istnieją także późniejsze wersje grafiki Meriana (na przykład grafika z mapy Wenera z roku 1741, będąca jej przeróbką), jednakże nie różnią się one zasadniczo. Wskazane źródła ikonograficzne były podstawą opracowania kilku graficznych rekonstrukcji wyglądu zamku w końcowym okresie jego istnienia (rys.V.12-V.14)

Rys.V.12. Rekonstrukcja widoku zamku około roku 1630

<https://www.putujme.cz/rada-dobovych-rekonstrukci-hradu-a-zamku-s7cz/>

Rys.V.13. Rekonstrukcja widoku zamku przed atakiem szwedzkim w roku 1645

<http://www.maxarea.com/galerie/obsah/hrad-tesin-306155>

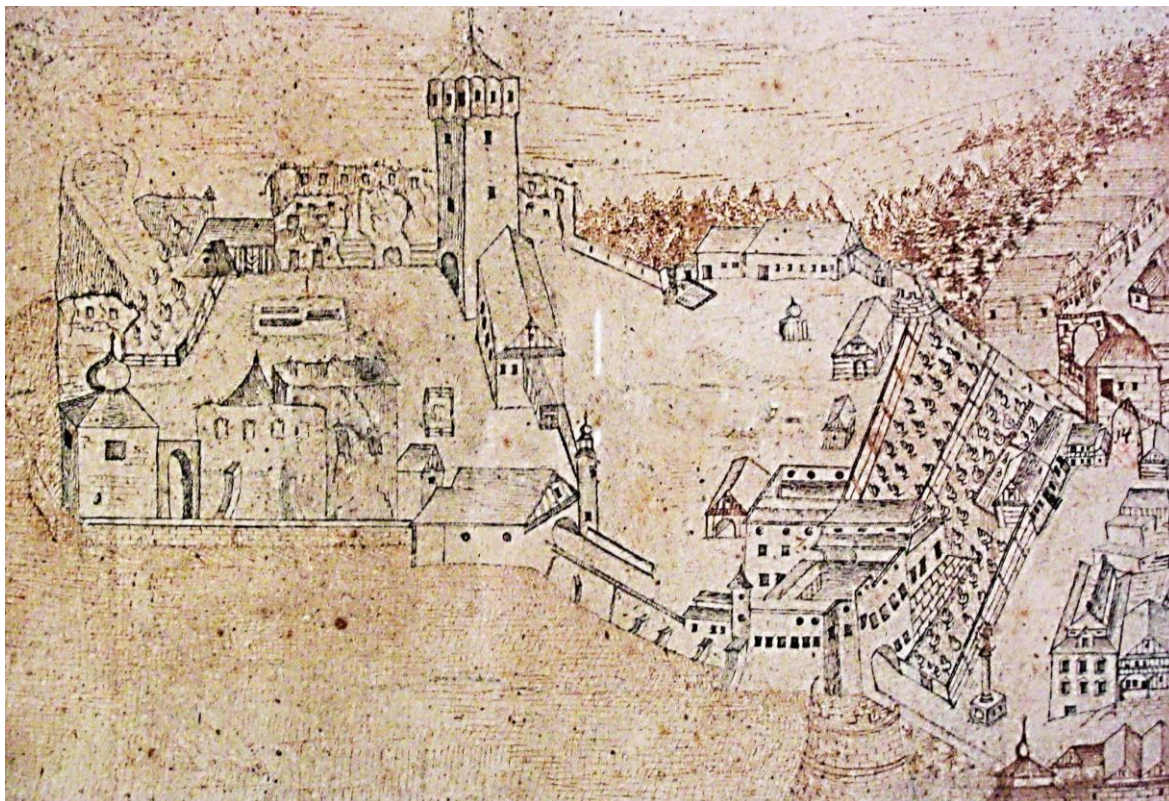

Rys.V.14. Inny przykład rekonstrukcji na bazie grafiki Meriana

<http://novinka.pl/obejrzyj-cieszyn-w-3d-jak-film-pokazuje-historie-wspolnego-miasta/>

Przedstawione rekonstrukcje także ujmują strukturę zamku wraz z zamkiem średnim. Widać to w relacji Wieży Piastowskiej z główną elewacją wschodnią (Rys.V.12 i rys.V.14). Jednak nie można ocenić, czy jest to zamierzone czy jedynie jest to graficzne odwzorowanie omówionych rysunków z epoki.

Z późniejszej ikonografii zamku (jako siedziby Komory Cieszyńskiej) wybrano dwie ilustracje z bogatszego ich zbioru (rys.V.15-V.17). Zestaw ten zawiera fragment planu miasta z roku 1775, obraz z końca XVIII wieku przedstawiający pożar Cieszyna w roku 1789 oraz wizerunek zamku z dioramy sporządzonej do roku 1770.

Rys.V.15. Zamek na widoku perspektywicznym Cieszyna z lat 1750 – 1770 (rysunek piórkiem)

Ze zbiorów Mariusza Makowskiego

Rys.V.16. Zamek na panoramie Cieszyna z około 1801 roku (I. Chambrez de Ryvos)

<https://cieszyn.fotopolska.eu/498778,foto.html?o=b35983&p=1>

Rys.V.17. Zamek cieszyński na obrazie przedstawiającym trzeci wielki pożar (6 maja 1789 roku). Kopia obrazu Ignacego Chambrez de Ryvos z około 1790-1801 roku wykonana przez H. Jastrzembskiego w 1851 r.

<https://cieszyn.fotopolska.eu/498778,foto.html?o=b35983&p=1>

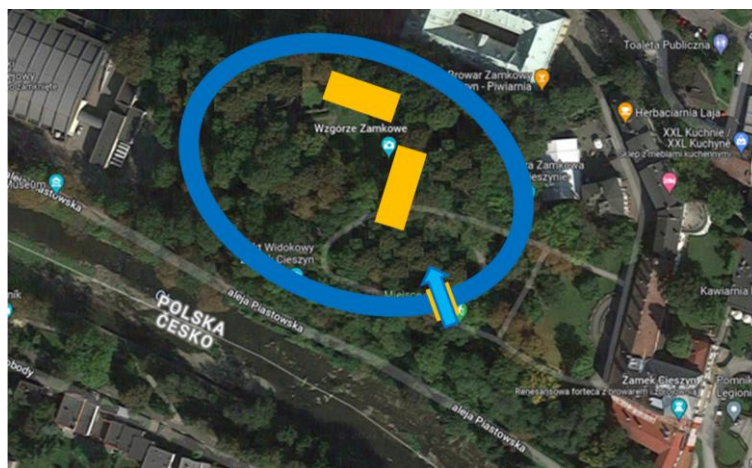
Na dioramie miasta (rys.V.15) widać układ pozostałości zamku z połowy XVIII wieku. Widoczna jest skośnie położona brama wjazdowa zamku wysokiego i wieża bramna obok niej). Widoczne są też zachowane zabudowania zamku dolnego (budynek dziedzińcowy i basteja południowa (słabo zaznaczona). Nie istnieje już wtedy żaden budynek zamku średniego. Stąd być może trudność w identyfikacji jego rzeczywistego istnienia. Na rys.V.15 widać też pozostałości skrzydła północnego, które sięga na prawo poza Wieżę Piastowską. Widoczna jest też wieża w lewej dolnej części zamku wysokiego. Być może jest to pozostałość wieży zamykająca południowy dziedziniec zamku średniego.

Na rys. V.16 i V.17 widać jak zmienił się przez pół wieku układ zamku wysokiego. Na przykład w miejscu małego, jednopiętrowego budynku przy Wieży Piastowskiej wzniesiono trzypiętrowe budynki. Stąd też analiza architektoniczna tego założenia, na bazie późniejszej ikonografii, ma niestety charakter ograniczony.

V.2.2.2. Dynamika przestrzenno-funkcjonalna założenia

W podrozdziale przedstawiono ogólne informacje dotyczące poszczególnych faz istnienia założenia zamkowego na wzgórzu zamkowym. Ich zbiorcza analiza jest przedmiotem następnego podrozdziału.

Pierwszą fazą istnienia rezydencji na wzgórzu zamkowym była **faza grodu**. Gród cieszyński powstał około X wieku (drewno pobrane w czasie prac archeologicznych z okolic fundamentów wałów datowane jest na rok 940).¹³ Od końca tego wieku (X) gród ten był siedzibą kasztelani cieszyńskiej. Jego hipotetyczną lokalizację pokazano na rys.V.18. W rekonstrukcji wykorzystano zarówno informacje z badań Anny Kietlińskiej jak i wyniki prac wykopaliskowych z roku 2013.¹⁴ Przyjęto eliptyczny zarys wałów charakterystyczny dla grodów piastowskich.¹⁵

Rys.V.18. Schemat rekonstrukcji możliwego układu i położenia grodu wraz z lokalizacją palatium

Opracowanie własne

Wał ziemno-drewniany grodów miał u podstawy zazwyczaj 5 – 10 m szerokości. Zaś u góry około 2 -3 m szerokości. Wysokość wału to około 10 m.¹⁶ Strzałka

¹³ J. Gryc, Z. Jagosz-Zarzycka, Badania archeologiczne na Wzgórzu Zamkowym, <https://www.archiwum.cieszyn.pl/?p=categoriesShow&iCategory=2838>.

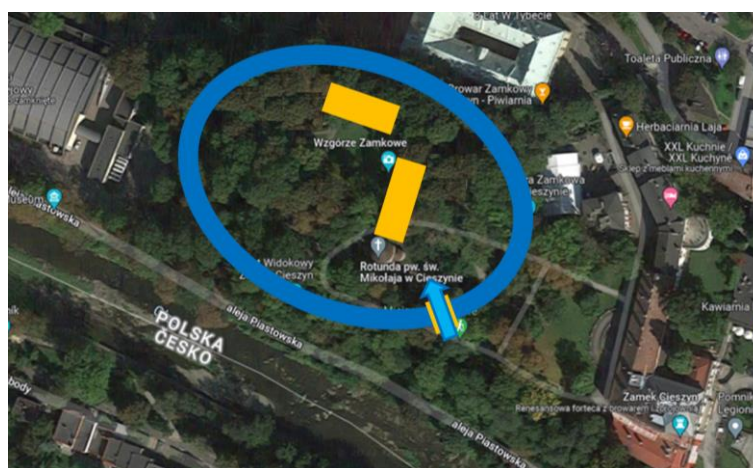
¹⁴ Ibidem. A. Kietlińska, Gród wczesnośredniowieczny na Górze Zamkowej w Cieszynie w świetle badań w latach 1949–1954. Materiały wczesnośredniowieczne 1960, nr 5, s. 93–95.

¹⁵ S. Moździoch, Piastowski gród na Ostrówku opolskim. Stare i nowe odkrycia. Kwartalnik Opolski 2017, nr 1, s. 43-62. A. Buko, Ośrodki centralne a problem najstarszego patrymonium dynastii Piastów, Archeologia Polski 2012, t. LVII, Z. 1–2, s. 133-159.

¹⁶ K. Fokt, Konstrukcje obwałowań grodów wschodniego Milska, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne 2013, Tom LV, s. 25-64. P. Urbańczyk, Centralne funkcje grodów w społeczeństwach wczesnośredniowiecznych. Historia Slavorum Occidentis 2019, nr 2 (21), s. 11-29. P. Kouřil, J. Gryc – Hradiska 10. – 12. století na severní Moravě a v českém Slezsku. Funkce grodów w państwach wczesnośredniowiecznej Europy – Społeczeństwo, gospodarka, ideologia 2014, s. 99-171.

pokazuje możliwą lokalizację bramy (bazując na umiejscowieniu bramy zamkowej oraz analizie geografii wzgórza zamkowego). Możliwym jest też, że brama grodu znajdowała się w środku wschodniej ściany wału. Budynek bramy grodów polskich miał zazwyczaj około 5 m szerokości.¹⁷

Palatium zazwyczaj było budynkiem o rzucie prostokąta (palatia książęce w czasach pierwszych Piastów mierzyły zwykle około 30 m długości i 10-15 m szerokości).¹⁸ Były budynkami piętrowymi z dachem dwuspadowym. Czasami podpiwniczonymi. Ponieważ palatium w Cieszynie nie było rezydencją książęcą stąd można przyjąć, że było ono budynkiem drewnianym (na ten fakt wskazują też wyniki analizy historycznej omówione w poprzednich częściach pracy). Około roku 1150¹⁹ do palatium dobudowana została kaplica w formie rotundy (Rotunda św. Mikołaja). Hipotetyczny układ tych budynków pokazano na rys.V.19.

Rys.V.19. Schemat rekonstrukcji lokalizacji palatium wraz z rotundą

Opracowanie własne

Wskazana faza grodowa była fazą poprzedzającą w stosunku do czasowego zakresu pracy (od roku 1290). Jednakże jej omówienie wynika z faktu, że założenie to stanowiło swoisty fundament dla powstałego później zamku. Drugą fazą istnienia zamku była **faza fortalicji**. Fortalicja ta powstała prawdopodobnie około połowy XIII wieku. Powstanie fortalicji wynikało, zgodnie z przyjętym założeniem, z erozji wałów grodu po 3 stuleciach oraz podniesienia się poziomu gruntu wewnątrz samego grodu. Stąd też konieczność zmiany systemu obwarowania obronnego. W rekonstrukcji tej fazy założono także, że drewniana palisada (nowe obwarowanie obronne) przebiegała wzdłuż wyznaczonego

¹⁷ B. Dzieduszycka, Ze studiów nad wczesnośredniowiecznymi technikami budownictwa obronnego. Umocnienia wczesnośredniowieczne Kaszowa w województwie wrocławskim. *Slavia Antiqua* 1997, Tom 24, s. 73-118.

¹⁸ T. Rodzińska-Choraży, *Zespoły rezydencjonalne i kościoły centralne na ziemiach polskich do połowy XII wieku*, Kraków 2009.

¹⁹ Datowanie jest sporne. Jest to najpóźniejsza możliwa data.

w badaniach archeologicznych ukształtowania terenu Wzgórza Zamkowego). Na rys.V.20 pokazano widok wzgórza Zamkowego wraz z naniesioną mapką z badań archeologicznych Aliny Kietlińskiej.²⁰

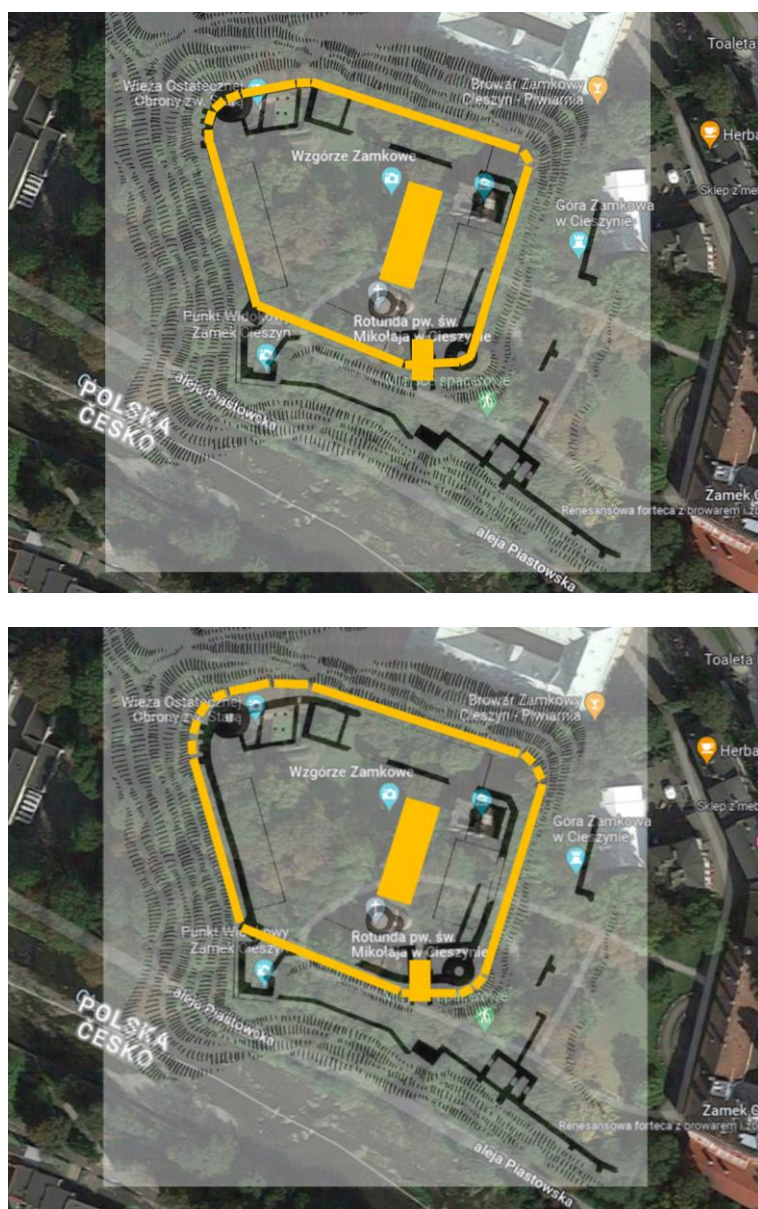

Rys.V.20. Wzgórze Zamkowe z nałożoną mapką i hipotetyczną lokalizacją palatium

Opracowanie własne

Na bazie tego układu przyjęto, że fortalicja zajmowała obszar ścisłego zamku wysokiego i była otoczona wspomnianą palisadą, która biegła w linii gotyckich murów obronnych lub wzdłuż granic terenu zamku wysokiego. Kolor żółty oznacza zabudowę drewnianą. Z budynków istniały zapewne palatium oraz budynek bramny. Sama lokalizacja palatium w XIII wieku nie jest potwierdzona archeologicznie. Pozostawiono prawdopodobną lokalizację wynikającą z przyjętego układu: palatium-rotunda. Układ wstępnie zrekonstruowanej fortalicji pokazano na rys.V.21. Przebieg palisady nie jest pewny (wyjaśnienie tej wątpliwości podane jest w dalszej części analizy).

²⁰ A. Kietlińska, Gród wczesnośredniowieczny na Górze Zamkowej w Cieszynie w świetle badań w latach 1949–1954. Materiały wczesnośredniowieczne 1960, nr 5, s. 93–95.

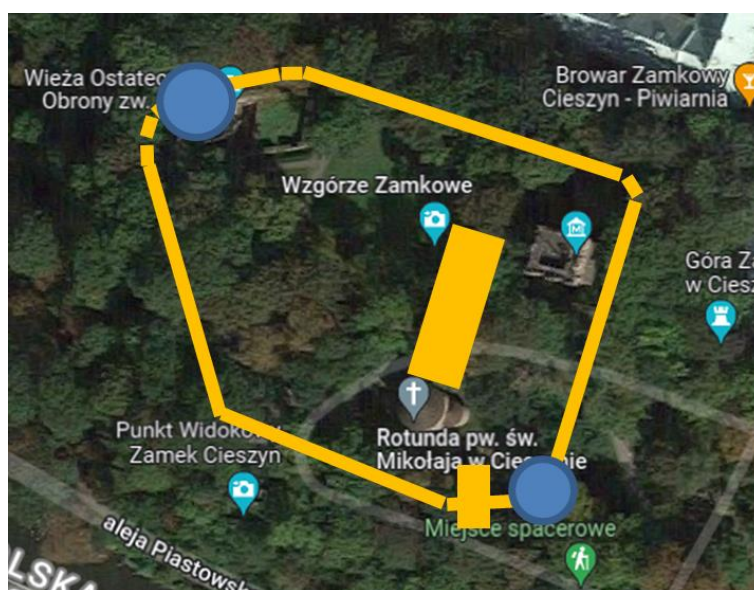
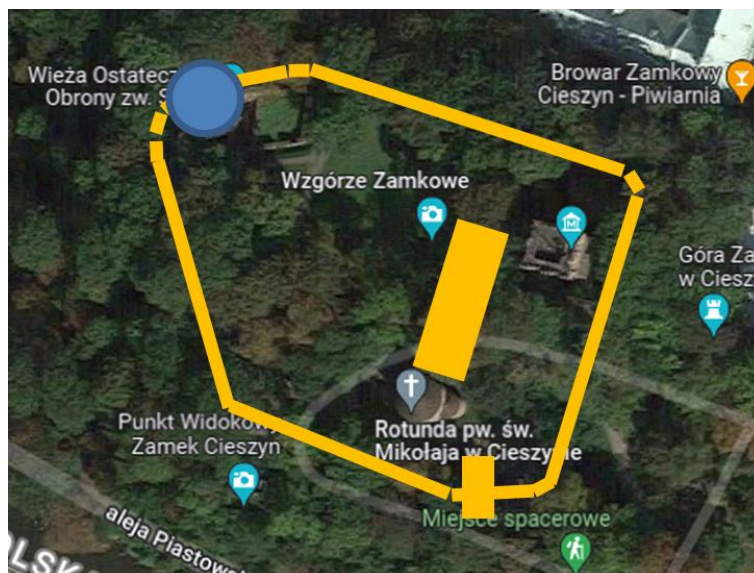

Rys.V.21. Rekonstrukcja możliwych układów obwałowania fortalicji na bazie planów archeologicznych zamku wysokiego

Opracowanie własne

W XIII wieku zaszły dwie istotne zmiany w zakresie układu budynków. Po pierwsze w połowie XIII wieku zbudowana została wieża ostatecznej obrony (rys.IV.7). To z jej powodu można mieć wątpliwości, co do przebiegu palisady w części zachodniej, gdyż często wieże tego typu (stołpy) wznoszono w obrębie terenu zajętego przez zamek a nie stanowiły one części obwarowania obronnego. Jednakże w tym przypadku struktura i rozmiary tej wieży nie pozwalają przesądzić o jej możliwej lokalizacji w stosunku do drewnianej palisady. Drugą zmianą była budowa wieży bramnej pod koniec XIII wieku (rys.V.22). W tym okresie fortalicja

(będąca drewniany zamkiem z dwoma kamiennymi wieżami) była już siedzibą pierwszego księcia cieszyńskiego (Mieszka I Cieszyńskiego). Zajął on bowiem na swoją siedzibę zabudowania istniejącej kasztelanii cieszyńskiej.

Rys.V.22. Rekonstrukcja układu obwałowania fortalicji z wieżą ostatecznej obrony (połowa XIII wieku) oraz dodatkowo z wieżą bramną (koniec XIII wieku)

Opracowanie własne

Wieżę ostatecznej obrony zlokalizowano w trakcie badań archeologicznych w roku 1993.²¹ Natomiast wieżę bramną zlokalizowano w trakcie badań archeologicznych z lat 2001- 2002.²²

²¹ J. Spyra, Wieża ostatecznej obrony. <https://www.visitcieszyn.com/wieza-ostatecznej-obrony>.

Potrzeba opracowania rekonstrukcji wynika z faktu, że obiekt ten nigdy nie został poprawnie opracowany pod względem rekonstrukcji jego faz rozwojowych. Chociaż jest to obiekt kluczowy dla całego obszaru Nie jest to zdanie odosobnione. Kuś, archeolog i pracownik Muzeum w Cieszynie stwierdza między innymi, że *...zbyttnia jednak koncentracja ówczesnych badaczy na problemach wczesnośredniowiecznego grodu spowodowała, że zabudowa średniowieczna została potraktowana bardzo powierzchownie, do tego stopnia, że w zachowanej dokumentacji nie znajdujemy praktycznie żadnych istotnych informacji na temat odkryć obiektów średniowiecznych.*²³ Oznacza to także brak wiedzy o stadiach rozwojowych zamku cieszyńskiego oraz tak naprawdę o planach jego założenia. Dodatkowo problemem jest brak ikonografii z tego okresu.

Również rozplanowanie założenia grodowego i przebieg wałów grodowych są znane tylko częściowo na podstawie kilku wykopów sondażowych. Stąd też nawet próba określenia zakresu grodu i budynków wewnątrz wałów ziemno-drewnianych jest raczej, na obecnym etapie rozpoznania archeologicznego, niemożliwa.

Trzecia faza istnienia zamku to **faza zamku** *sensu stricto*. Określić ją też można jako fazę zamku gotyckiego. Obejmuje ona okres od początku XIV do początku XVI wieku. Pierwszy etap tej fazy to budowa murowanego zamku wysokiego i prawdopodobnie zamku średniego. Symbolem ukończenia tej fazy jest powstanie Wieży Piastowskiej (do połowy XIV wieku). Etap ten związany jest z dwoma książętami cieszyńskimi, a mianowicie: Kazimierzem I Cieszyńskim oraz Przemysławem I Cieszyńskim (Noszakiem). Na rys.V.23 pokazano hipotetyczny układ zamku wysokiego w połowie XIV wieku. Kolor czerwony oznacza budowle murowane. Liczba budynków (2) jest hipotetyczna.

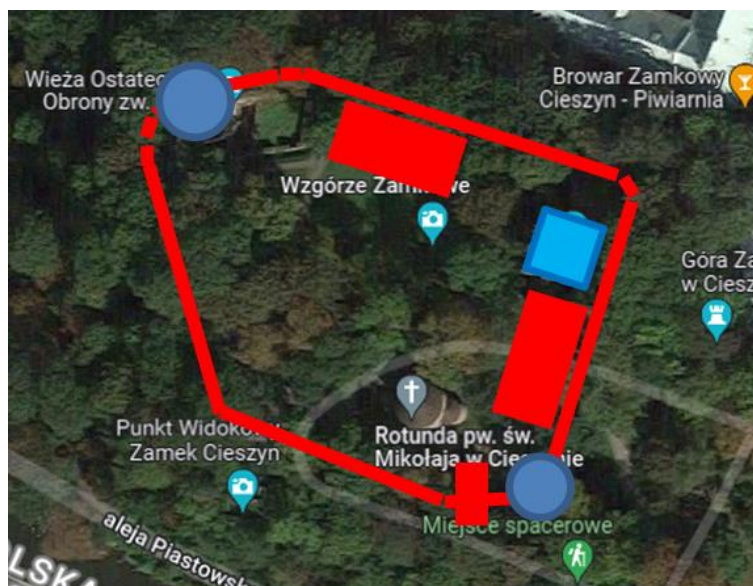
W. Kuś, Wieża ostatecznej obrony.

<https://www.archiwum.cieszyn.pl/?p=categoriesShow&iCategory=354>.

²² W. Kuś, Pozostałości wieży przybramnej z końca XIII w.

<https://www.archiwum.cieszyn.pl/?p=categoriesShow&iCategory=355>

²³ Ibidem.

Rys.V.23. Rekonstrukcja pierwszej fazy zamku gotyckiego (do połowy XIV wieku)

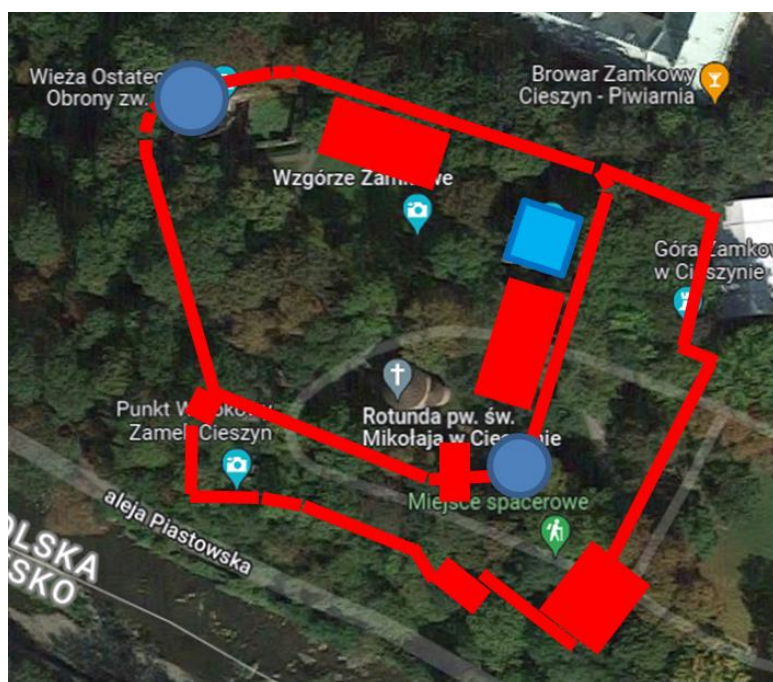
Opracowanie własne

W rekonstrukcji zamku gotyckiego przyjęto umowne etapy (wobec braku wyraźnych przesłanek archeologicznych) związane z rozwojem poszczególnych części tego założenia zamkowego (zamku wysokiego, zamku średniego i zamku dolnego, czyli podgrodzia). Przy czym etapy te mają charakter architektoniczny a nie chronologiczny i mają jedynie ilustrować coraz większą złożoność założenia zamkowego. Jednakże jest także możliwe, że chronologicznie były one, przynajmniej w pewnym zakresie, etapami do siebie równoległymi. Kwestia ta wymaga rozstrzygnięcia na bazie nowych danych archeologicznych. Dodatkowo przyjęto w rekonstrukcji, że rozwój poszczególnych „zamków” był różnie zaawansowany (najbardziej zaawansowany w tym założeniu jest rozwój zamku wysokiego a najmniej zamku dolnego).

Przyjęto założenie o chronologicznej kolejności ich powstawania. Jednakże na pewno istniały one sto lat później (w połowie XV wieku). W tym okresie bowiem cieszyńska rezydencja była w stanie pomieścić ponad dwa tysiące rycerzy wraz ze służbą, tworzących w 1454 roku zdążający do Krakowa orszak ślubny Elżbiety Rakuszanki, narzeczonej króla polskiego Kazimierza Jagiellończyka.²⁴

Pod pojęciem drugiego etapu przyjęto budowę zrębów zamku średniego. Jego początkowy układ, tylko z budynkiem bramnym, pokazano na rys.V.24.

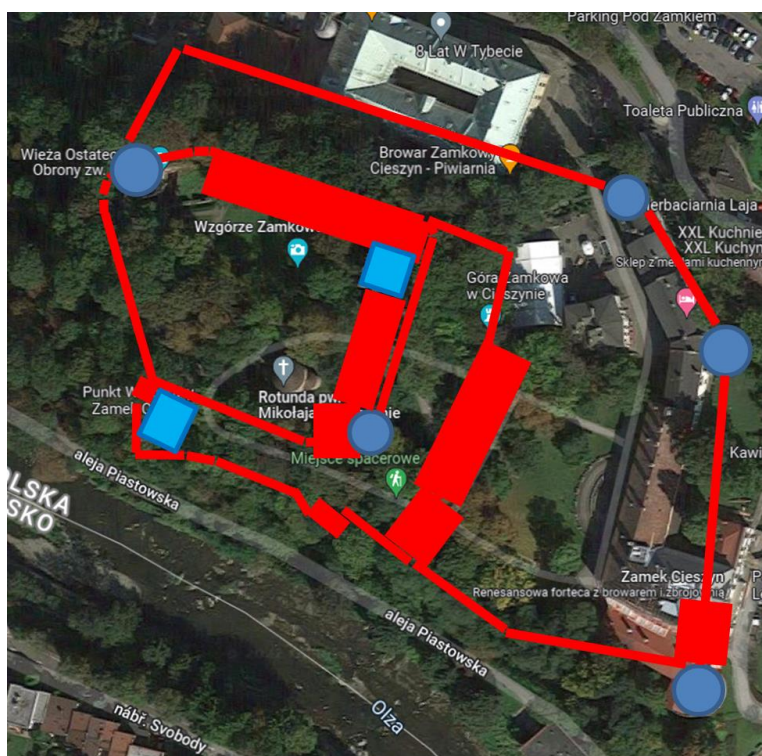
²⁴ J. Bednarek, Cieszyn. Relikty zamku Piastów cieszyńskich.
<https://www.zamkipolskie.com/cieszyn/cieszyn.html>

Rys.V.24. Rekonstrukcja drugiego etapu zamku gotyckiego (XIV wiek)

Opracowanie własne

Etap trzeci obejmuje powstanie zamku dolnego oraz rozbudowę zamku wysokiego i zamku średniego (rys.V.25). W przypadku rozbudowy zamków wysokiego i średniego przyjęto, że wiązała się ona z budową następnych budynków, znanych z nielicznych źródeł ikonograficznych oraz rozbudowy istniejących, jeżeli potwierdzają to źródła (dotyczy to głównie budynku bramnego zamku wysokiego i zamku średniego). Zaznaczono też wieże w miejscu renesansowych bastii (istniejących do dzisiaj) oraz dwie wieże wskazane na rysunkach z połowy XVII wieku (północny-wschód w ramach murów podzamcza i na końcu południowego dziedzińca zamku średniego).

Rys.V.25. Rekonstrukcja trzeciego etapu zamku gotyckiego (przełom XIV i XV wieku)

Opracowanie własne

Etap czwarty obejmował ukończenie wszystkich rozpoznanych budynków zamku wysokiego średniego i dolnego (rys.V.26). Ostatecznie zamek gotycki składał się z trzech części: zamku górnego, średniego oraz dolnego zwanego podzamczem. Najbardziej reprezentacyjny był otoczony potrójnymi murami (mury każdego z zamków) zamek górny (prawdopodobnie te trzy (właściwie cztery) rzędy murów były tylko od strony wschodniej, jak pokazano na rys.V.26). Znajdowały się tam komnaty książęce, kaplica oraz wysoka wieża obronna zwana Piastowską. Wzniesiona na planie kwadratu w północno-wschodnim narożniku wzgórza posiadała machikuty i była zwieńczona wysokim hełmem. Zdobiły ją tarcze herbowe z orłami Piastów Śląskich.

Rys.V.26. Rekonstrukcja czwartego etapu zamku gotyckiego (połowa XV wieku)

Opracowanie własne

W ramach rekonstrukcji wskazano też trzy wieże na zamku średnim. Rekonstrukcji tych dokonano na podstawie późniejszej ikonografii (głównie XVII wiek), zakładając, że wieże XVII wieczne istniały w miejscu wież wcześniejszych. Zrekonstruowano także zamknięty obwód zabudowań zamku dolnego i jego wieżę południowo-zachodnią (także na podstawie późniejszej ikonografii).

Czwarty etap budowy zamku gotyckiego zakończył ogólny rozwój przestrzenny zamku w Cieszynie. Po etapie tym nastąpiła ostatnia faza istnienia zamku, czyli **faza twierdzy**. Obejmuje ona XVI wiek i pierwszą połowę XVII wieku (do roku 1645). W tym okresie powstały renesansowe, a później barokowe przebudowy. Symbolami tej fazy są renesansowe basteje i barokowe, cebulaste hełmy wież. Brak jest niestety szczegółowej informacji odnoszącej się do zakresu przeróbek renesansowych oraz zakresu przeróbek barokowych). Rysunki oblężnicze (rys.V.6) pokazują też istnienie bastionów wokół zamku. Potwierdza to charakter zamku jako twierdzy. Niestety nie wiadomo czy bastiony te wzniesione zostały przez Księstwo Cieszyńskie czy też przez Szwedów w roku 1645.

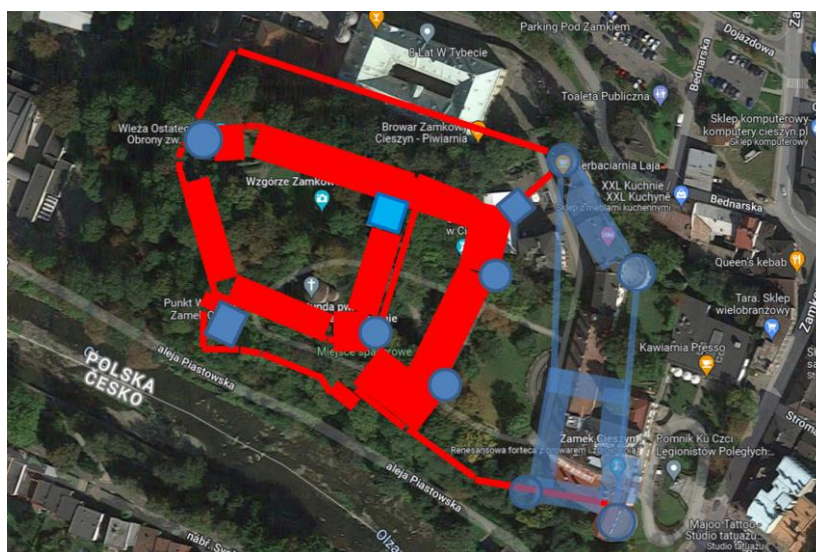
Na początku XVI wieku Wieża Piastowska została nadbudowana o trzy kondygnacje osiągając wysokość 24 metrów. Wtedy też otrzymała

charakterystyczne zwieńczenie bliskie kształtem konstrukcjom typowych zwieńczeń wież czeskich.²⁵

Badania własne wskazują, że zamek w Cieszynie był założeniem trzyczęściowym (zamek wysoki, zamek średni i zamek dolny). Brakuje niestety opracowań architektonicznych pokazujących fazy rozwojowe tego założenia. Wskazuje to z jednej strony na wagę dalszych prac archeologicznych, a z drugiej strony konieczność podjęcia dalszej pogłębionej dyskusji naukowej w tym zakresie.

V.2.2.3. Pałac myśliwski jako ostatnia rezydencja księżęca

Budynkiem, który zastąpił w funkcji rezydencji władcy Księstwa Cieszyńskiego zamek w Cieszynie był Pałac Myśliwski Habsburgów wzniesiony we wschodniej części Wzgórza zamkowego. Wzniesiono go w miejscu budynku dziedzińcowego zamku dolnego. Przetrwała jednak basteja południowa, która stała się tarasem widokowym nowej rezydencji (rys.V.27).

Rys.V.27. Lokalizacja Pałacu Myśliwskiego w kontekście lokalizacji założenia zamkowego

Opracowanie własne

Pałac został zaprojektowany przez Josepha Kornhäusela, przedstawiciela klasycyzmu wiedeńskiego (rys.V.28). Arcyksiążę Karol Ludwik Habsburg zlecił Kornhäuslowi przebudowę pozostałości zamku, tak aby mógł mu służyć za rezydencję księżęcą. W tym celu rozebrano istniejące jeszcze ruiny zamku wysokiego. Natomiast na bazie pozostałości zamku dolnego, w latach 1838–1840,

²⁵ J. Bednarek, Cieszyn. Relikty zamku Piastów cieszyńskich.
<https://www.zamkipolskie.com/cieszyn/cieszyn.html>.

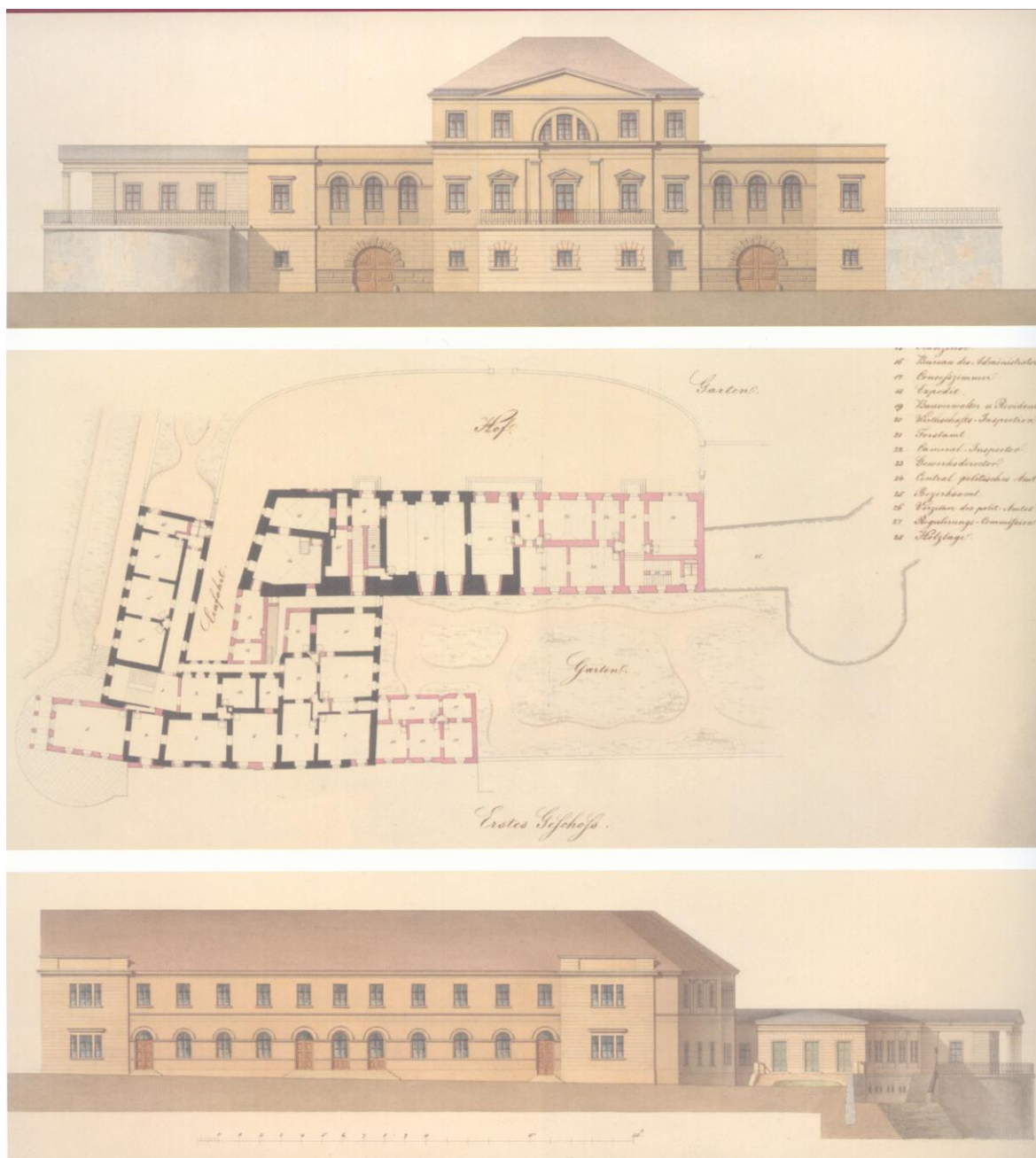

wzniesiono budynek Pałacu Myśliwskiego. Przy Pałacu powstała parterowa klasycystyczna oranżeria, która została rozebrana w 1966 roku.²⁶

Pałac nie sprawował swej pierwotnej funkcji (politycznej związanej z osobą rezydenta). Z rzadka był odwiedzany przez Habsburgów i na co dzień stanowił jedynie siedzibę administracji Komory Cieszyńskiej. Natomiast w przylegającej do pałacu oranżerii odbywały się słynne wydarzenia artystyczne (koncert Franciszka Liszta w 1846 roku i spektakle wagnerowskie artystów opery wiedeńskiej pod koniec lat 80. XIX wieku). Sporadycznie w pałacu gościł też cesarz Franciszek Józef I (lata 1880, 1890 i 1906). Na pierwszym piętrze pałacu miał on przygotowany specjalny apartament, składający się z: gabinetu, salonu, pokoju przyjęć, pokoju toaletowego i sypialni.²⁷

²⁶ M. Makowski, Szlak Książąt Cieszyńskich – Habsburgowie. Biuro Promocji i Informacji. Urzędu Miejskiego w Cieszynie, Cieszyn 2007, s. 17-25. Oranżerię odtworzono w roku 2005.

²⁷ Ibidem.

Rys.V.28. Plany Pałacu Myśliwskiego

Ze zbiorów Mariusza Makowskiego

Zasadnicza część pałacu to budynek trzykondygnacyjny o rzucie prostokąta o wymiarach 38x20 m (obmiar własny) – rys.V.29 i V.30. Oś główna budynku w układzie wschód zachód, z odchyleniem 15° na północny zachód. Budynek ten składa się z czterech niesymetrycznych skrzydeł. Skrzydło wschodnie i północne mają 13 m szerokości, skrzydło południowe 6 m szerokości. Skrzydło ogrodowe, tylne, zachodnie ma około 15 m szerokości. W środku dziedzińca o wymiarach 8x2 m. Południowa elewacja budynku załamana w odległości 11 m od fasady w kierunku północno-zachodnim (15° od biegu pierwszej części elewacji). Do

budynku głównego przylegają od strony północnej dwa skrzydła. Od elewacji frontowej skrzydło mniejsze, jednopiętrowe, o kształcie prostokąta (13x11 m), połączone węższą częścią z elewacją północną.

Rys.V.29. Widok Pałacu Myśliwskiego z roku 1840 (lub 1845). Litografia Jakoba Alta – w zasadzie pierwszy widok Pałacu Myśliwskiego, jaki jest znany

<http://www.cieszyn.pl/?p=categoriesShow&iCategory=2474>

Rys.V.30. Widok fasady Pałacu Myśliwskiego z roku 2015

Dokumentacja własna

Od strony zachodniej do Pałacu przylega skrzydło większe (41x15 m), jednopiętrowe, połączone węższą częścią z elewacją północną. Od strony południowej, w odległości 4 m do budynku głównego, biegnie skrzydło w kształcie

odwróconej litery L, połączone łącznikiem z budynkiem głównym (pionowy element L biegnie równolegle do załamanej części elewacji południowej budynku głównego). Wymiary skrzydła L to 34x20 m. Część dłuższa o szerokości 12 m, a węższa o szerokości 8 m. Część dolna L załamana na osi części pionowej o 8° (część umieszczona na bastei południowej). Szerokość łącznika to 14 m. Obrys budynku niezmienny w stosunku do katastru franciszkańskiego (brakuje skrzydła północnego przedniego i inna jest zachodnia końcówka skrzydła południowego). Budynek murowany z cegły, otynkowany. Częściowo podpiwniczony. Wysokość kondygnacji głównych to około 4,5 m (obmiar własny).

Dachy Pałacu są dwuspadowe, nad częścią środkową czterospadowe. Bryła pałacu składa się z dwupiętrowego, krytego dachami dwuspadowymi korpusu środkowego z wewnętrznym dziedzińcem, oraz dwóch jednopiętrowych, krytych dachami siodłowymi skrzydeł bocznych

Układ wnętrz pałacu w części głównej jest trzytraktowy, natomiast w skrzydłach jest jednotraktowy z korytarzem oraz dwutraktowy. Wnętrza są przekryte sklepieniem kolebkowym z lunetami i sklepieniem żaglastym. Pojawiają się też sufity z fasetami.

Fasada rezydencji jest zwrócona w kierunku miasta. Jest ona wieloosiowa (16), z których trzy środkowe osie są zaakcentowane wysunięciem przez front elewacji. Wysunięta część spełnia w pewnym zakresie rolę pseudoryzalitu. Fasada jest zwieńczona trójkątnym przyczółkiem. W części parterowej istnieje trójosiowy występ z balkonem o żeliwnej balustradzie. Piętro budynku wyróżnia przęsło środkowe zaakcentowane pilastrami podtrzymującymi belkowanie. Okna na parterze są kwadratowe i posiadają boniowane oprawy, zamknięte trójkątnymi przyczółkami na konsolach i gzymsami w częściach bocznych. Część środkową fasady zdobi motyw palladiański nawiązujący do serliany (okna weneckiego), która obejmuje drugą i третią kondygnację (półkoliste okno na trzeciej kondygnacji, ujęte profilowaną archiwoltą, które jest flankowane na drugiej kondygnacji płaskimi pilastrami. Środkowa część fasady objęta jest dwoma piętrowymi skrzydłami z symetrycznie rozmieszczonymi sieniami z przejazdami bramnymi. Ich bramy zamknięte półkoliście, o archiwoltach podkreślonych boniowaniem. Na zewnątrz sieni pseudoryzalitu jednoosiowe. Elementem charakterystycznym jest podwyższenie ryzalitu środkowego o jedno piętro, co w pełni nawiązuje do charakterystyki architektonicznej uprzednio określonego podtypu dworu, a mianowicie pałacu ziemiańskiego (rys.V.31). Również druga cecha jest spełniona a mianowicie złożoność rzutu. Zgadza się także typ dachu: dach czterospadowy (jeden z dwóch wskazanych w poprzedniej części pracy).

Rys.V.31. Elewacja Pałacu Myśliwskiego

<https://cieszyn.fotopolska.eu/1410293,foto.html?o=b442&p=8>

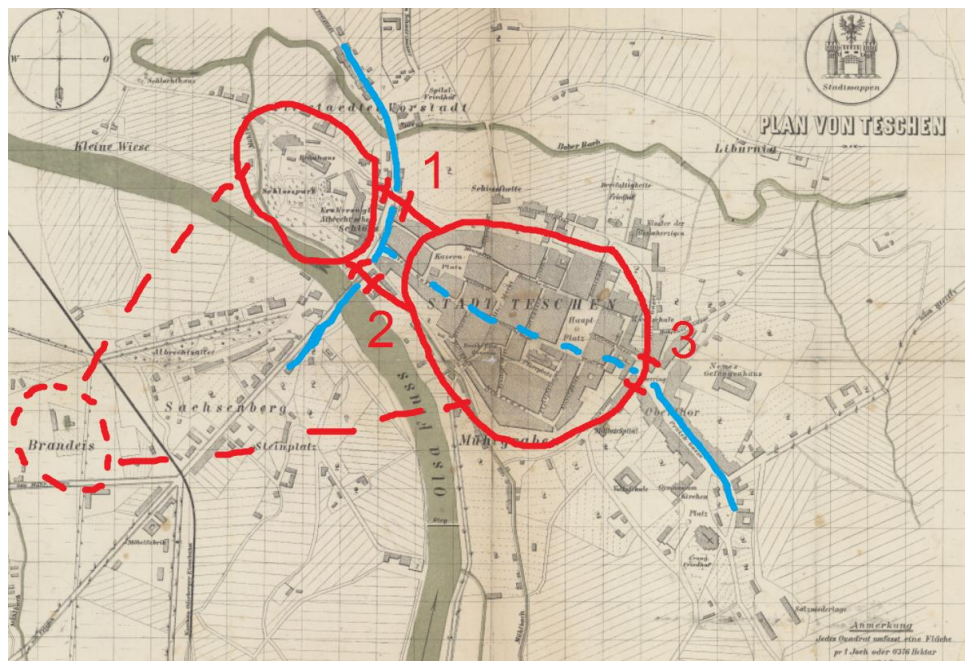
Biorąc pod uwagę opisaną realizację i strukturę Pałacu Myśliwskiego Habsburgów w Cieszynie z jednej strony rezydencja ta wpisuje się w modelowe ujęcie definicji rezydencji, jako siedziby władcy. Jest także pałacem czyli, zgodnie z wcześniej wyprowadzoną definicją, budynkiem realizującym poza funkcją rezydencjalną także funkcję polityczną (sprawowania władzy politycznej). Jednakże w obydwu zakresach Pałac Myśliwski spełniał te role incydentalnie. Z drugiej strony bryła budynku i jego charakterystyka architektoniczna wpisują się w określony uprzednio wzorzec podtypu dworu, a mianowicie pierwszy wzorzec pałacu ziemiańskiego (z dachem czterospadowym). Jedną z takich cech jest liczba osi fasady powyżej 10 (w przypadku Pałacu Myśliwskiego 16, co odpowiada największym pałacom ziemiańskim z terenu Księstwa Cieszyńskiego).

W ramach wniosków związanych z **Pałacem Myśliwskim w Cieszynie** stwierdzić można, że:

1. budynek Pałacu Myśliwskiego w Cieszynie jest obiektem spełniającym w pewnym zakresie charakterystykę zawartą w opisie wzorca podtypu: pałac ziemiański. Może to sugerować wzorowanie formy późniejszych pałaców ziemiańskich na tym obiekcie.
2. nie stwierdzono wpływu kulturowego Pałacu Myśliwskiego w Cieszynie na jego najbliższe otoczenie architektoniczne. Do końca XIX wieku najbliższej położona ulice Głęboka sprawia bardzo mierne wrażenie. Jej rozwój ma miejsce dopiero na początku XX wieku.

V.2.2.4. Podsumowanie analizy rezydencji książęcych w Cieszynie

Rezydencja książęca w Cieszynie była jednym z centrów tworzenia się organizmu miejskiego miasta Cieszyna (rys.V.32). Układ ten widoczny był jeszcze na początku XX wieku, co pokazuje poniższa mapa.

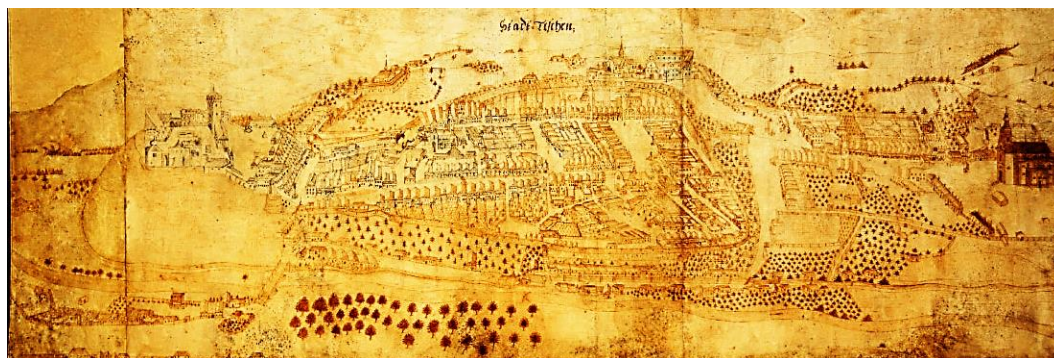

Rys.V.32. Ośrodki kształtowania się organizmu miejskiego Cieszyna (mapa z roku 1900)

Opracowanie własne na podstawie

http://maps.mapywig.org/m/City_plans/Central_Europe/PLAN_VON_TESCHEN_5.76K.jpg

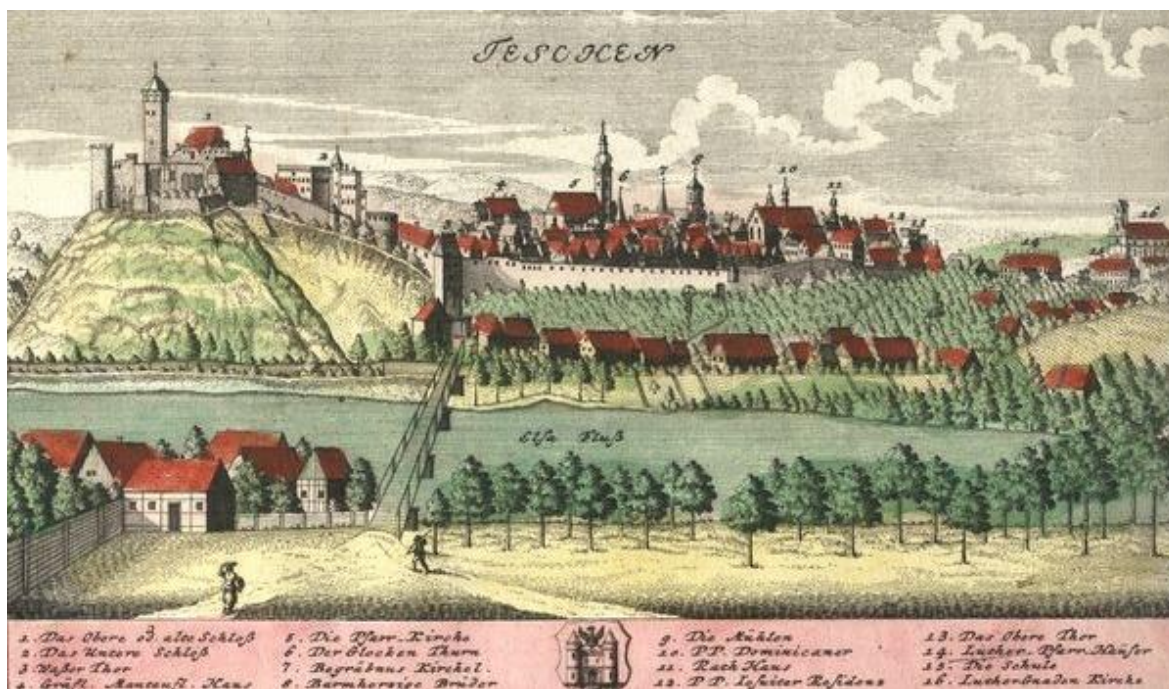
Główna oś rozwoju miasta przebiegała pomiędzy ośrodkiem zamkowym a ośrodkiem miejskim. Pomiedzy nimi istniała swoista śluza z Bramą Wodną (2) od strony Olzy i Bramą Frysztacką (1) od strony północnej. Z drugiej, wschodniej strony miasta znajdowała się Wyższa Brama (3). Bramy te kontrolowały ruch na szlaku handlowym północ-południe oraz jego wschodniej odnodze (zaznaczono kolorem niebieskim). Prawdopodobnie zbieg tych szlaków handlowych był powodem osadnictwa w tej lokalizacji. Jednakże, z analizy historycznej wynika, że to ośrodek miejski rozwijał się pod wpływem ośrodka zamkowego a nie odwrotnie (książęta cieszyńscy byli właścicielami dużej części miasta). Wspomniany, dwudzielny układ miasta widoczny jest na kilku jego panoramach (rys.V.33).

Rys.V.33. W kolejności: 1) panorama Cieszyna tuż po roku 1720 (drzeworyt Jana Wilhelma Fruschmanna na podstawie kopii z 2-giej połowy XIX wieku), 2) plan perspektywicznym Cieszyna z lat 1750 – 1770 (rysunek piórkiem), 3) panorama Cieszyna z kroniki miasta (po roku 1789)

<https://cieszyn.fotopolska.eu/683738,foto.html?o=b35983&p=1>, ze zbiorów Mariusza Makowskiego,
<http://www.cieszyn.pl/?p=categoriesShow&iCategory=2438>

Trzecim ośrodkiem miastotwórczym, o zdecydowanie mniejszym znaczeniu, był dwór w Brandysie (wiejska rezydencja książąt cieszyńskich) i szlak do niego prowadzący. Tym samym, z o wiele mniejszą intensywnością, rozwój miasta wpisany był w swoisty trójkąt (rys.V.32). Wygląd tych zaolziańskich terenów (obecnego Czeskiego Cieszyna) można zobaczyć na dwóch historycznych panoramach miasta (rys.V.34 i V.35).

Rys.V.34. Panorama Cieszyna z roku 1734 (miedzioryt wykonany wg rysunku Fryderyka Bernarda Wernera, przedstawiający panoramę Cieszyna w 1-szej połowie XVIII w., zamieszczony w dziele: Scenographia Urbium Silesiae, Norymberga 1738)

<http://archiwum.kc-cieszyn.pl/donacja2/jpg/3.jpg>

Rys.V.35. Panorama Cieszyna – widok od strony Brandysu z roku 1819/1820 (Ludwik Kmetty)

Ze zbiorów Mariusza Makowskiego

Rozwój Cieszyna jako miasta był warunkowany istnieniem rezydencji książęcych, gdyż w relacji do nich następował. Ta teza nie może być tak pewnie sformułowana w przypadku Pałacu Myśliwskiego Habsburgów. Dla ilustracji można porównać wylot ulicy Głębokiej w kierunku Pałacu Myśliwskiego w dwóch różnych okresach (rys.V.36).

Rys.V.36. Wylot ulicy Głębokiej: u góry około lat 1895-1898, u dołu 1930-1932

Ze zbiorów Mariusza Makowskiego, <https://cieszyn.fotopolska.eu/1220372,foto.html?o=u1397>

Zdjęcia te wyraźnie pokazują, że do końca XIX wieku nie widać dużego wpływu Pałacu Myśliwskiego na rozwój bezpośrednio z nim związanych okolic. Zmiany przestrzenne nastąpiły dopiero w XX wieku, choć rozpoczęły się jeszcze przed I Wojną Światową.

Jednakże Pałac Myśliwski Habsburgów w Cieszynie mógł być inspiracją architektoniczną dla pałaców ziemiańskich powstałych w 2-giej połowie XIX wieku, a część z nich rzeczywiście w tym okresie powstała). Wskazuje na to podobieństwo cech wzorca pałacu ziemiańskiego z tym obiektem.

Historię rezydencji na Wzgórzu Zamkowym zamyka w pełni rok 1918, kiedy Pałac Myśliwski Habsburgów stał się siedzibą polskiej Rady Narodowej Księstwa Cieszyńskiego (RNKC), załóżka odradzającego się państwa polskiego na

ziemiach Śląska Cieszyńskiego. Tym samym po 900 latach powtórzyła się sytuacja, w której rezydencja na Wzgórzu Zamkowym (najpierw kasztelańska a potem RNKC) była załączkiem państwowości polskiej tych ziem. Budynek Pałacu Myśliwskiego Habsburgów w Cieszynie, zgodnie z definicją tego typu rezydencji, był nadal budynkiem władzy publicznej (RNKC). Przestał jednak być miejscem, gdzie się „mieszkiwa”. Zaczął pełniej służyć społeczności Śląska Cieszyńskiego i rolę tę, w różnej formule, spełnia do dzisiaj. Od 1947 roku w części Pałacu mieści się Państwowa Szkoła Muzyczna im. I. Paderewskiego. Od 2005 roku (remont generalny obiektu) w pozostałej części pałacu i w nowo powstałej oranżerii (wybudowanej na miejscu poprzedniej, rozebranej w roku 1966) swoją siedzibę ma Zamek Cieszyn (dawniej: Śląski Zamek Sztuki i Przedsiębiorczości) będący instytucją kultury, i ośrodkiem designu.

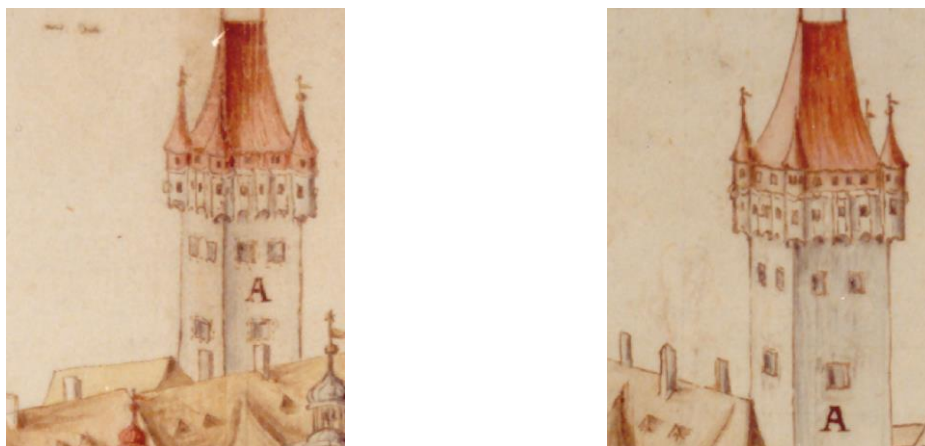
V.2.3. Podsumowanie badań rezydencji książęcych w Cieszynie

Chociaż znana jest dość liczna ikonografia zamku cieszyńskiego²⁸ to jednak odtworzenie jego pełnego układu przestrzennego nie zostało jeszcze dokonane. W rozdziale postawiono pewne stwierdzenia badawcze wskazujące zarówno na strukturę założenia zamkowego w Cieszynie jak i pewną chronologię powstawania poszczególnych faz i etapów rozwojowych tego założenia.

Pierwszy istotnym zagadnieniem, zawartym w badaniach szczegółowych jest wskazanie na trzyczęściową strukturę założenia oraz wskazanie na lokalizację zamku średniego.

Z przeprowadzonej uprzednio analizy może wynikać, że zamek w Cieszynie posiadał tak zwany zamek średni. Został on prawdopodobnie w czasie szturmów wojsk cesarskich (czyli po zrobieniu rysunków oblężniczych) najbardziej zniszczony i dlatego rozebrano te budynki w pierwszej kolejności. Tłumaczy to, dlaczego nie ma ich na późniejszych rysunkach i planach. W celu dodatkowego poparcia tezy o istnieniu zamku średniego ciekawym wydaje się także zrobienie porównania widoków obszaru na południe od Wieży Piastowskiej na rysunkach oblężniczych (rys.V.37). Na rysunku lewym widać fragment dachu, co sugeruje, że za tym rzędem budynków znajdował się jeszcze jeden budynek.

²⁸ Ikonografie těšínského zámku (16.–19. století). Umělecká licence, nebo historická realita? Cieszyńskie Studia Muzealne / Těšínský muzejní sborník 2010, 4, s. 249–300.

Rys.V.37. Widok okolicy Wieży Piastowskiej od strony południowej na rysunkach oblężniczych

Ze zbiorów Mariusza Makowskiego

Budynek, o którym mowa znajdował się też w bezpośrednim sąsiedztwie Wieży Piastowskiej. Brak widoku wspomnianych budynków przy Wieży Piastowskiej może też oznaczać, że przynajmniej dach tego budynku zamku wysokiego mógł zostać zniszczony w czasie szwedzkiego ataku rok wcześniej.

Ze wskazaną problematyką łączą się jeszcze kwestie budowli stanowiących część założenia zamkowego, o których obecnie mało się wspomina. W ramach tego podsumowania wskazano na trzy takie budowle, których lokalizację pokazano na rys.V.38 (budowle 1, 2 i 3).

Rys.V.38. Lokalizacja budowli 1, 2 i 3 na planie zamku

Opracowanie własne

Budowla 1 to albo hipotetyczna wieża kończąca wschodni szereg budynków zamku średniego albo forma ryzalitu narożnego (rys.V.39).

Rys.V.39. Widok budowli 1 na rysunkach oblężniczych

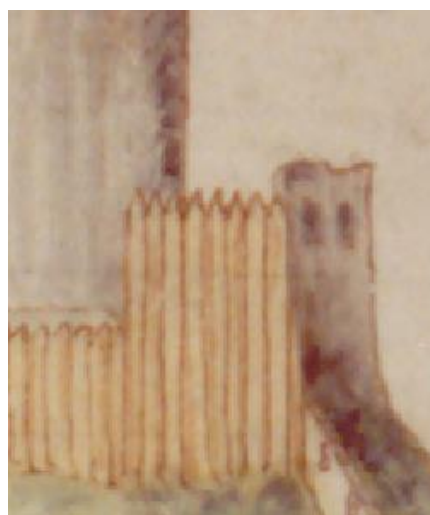
Ze zbiorów Mariusza Makowskiego

Podobna kwestia dotyczy budowli 2 (rys.V.40). W pracy przyjęto, że jest to wieża wkomponowana w budynek a nie budynek z takim ryzalitem. Inne widoki tej budowli zaprezentowano na rys.V.41. Wszystkie te rysunki pokazują wieżę, jednakże, ze względu na fakt, że są one późniejsze możliwym jest, że wieża to budowla z okresu późniejszego.

a)

b)

Rys.V.40. Widok budowli 2 oraz 3 na rysunkach oblężniczych

Ze zbiorów Mariusza Makowskiego

Rys.V.41. Widok obiektu 2 na: 1) perspektywicznym planie Cieszyna z lat 1750 – 1770, 2) panoramie Cieszyna z kroniki miasta (po roku 1789), 3) panoramie Cieszyna z około 1801 roku (I. Chambrez de Ryvos)

Ze zbiorów Mariusza Makowskiego, <https://cieszyn.fotopolska.eu/140523,foto.html?o=b35983&p=1>

W przypadku budowli 3, której położenie pokazano na rys.V.38 w formie żółtego kwadratu, a której ruinę prezentuje rys.V.40 (widok b), brak jakichkolwiek

przesłanek do stwierdzenia, czym mogła być. Wskazano tę budowlę, gdyż dotychczas uważano, że ostatnią budowlą zamku w kierunku zachodnim jest wieża ostatecznej obrony. Natomiast wskazany rysunek pokazuje wyraźnie, że dalej na zachód znajdowała się budowla 3 (pod warunkiem poprawności rysunku obłęźniczego).

W przypadku wszystkich wskazanych kwestii jedyną drogą do ich wyjaśnienia (jeżeli jest to w ogóle możliwe) są dalsze, celowe badania archeologiczne. I jako takie ukierunkowanie prac archeologicznych należy traktować wskazania, które zawarto w podsumowaniu.

Podsumowując badania dotyczące zamku książęcego w Cieszynie można wskazać na kilka zakresów prac, koniecznych do wykonania w przyszłości. Po pierwsze należy sporządzić dokładne rzuty poszczególnych faz zamku, z uwzględnieniem wszystkich powstałych w ramach danej fazy obiektów zamkowych. Po drugie wiąże się z tym konieczność ustalenia dokładnej chronologii faz zamku oraz etapów rozwoju poszczególnych faz. Ostatnim wyzwaniem jest określenie jak największej liczby szczegółów i detali architektonicznych, aby w przyszłości można było dokonać cyfrowej rekonstrukcji zamku na Wzgórzu Zamkowym w Cieszynie.

Przeprowadzone badania dotyczące **założenia zamkowego na Wzgórzu Zamkowym w Cieszynie**, gdyż nie spotkano opracowania tego typu. W ich rezultacie wskazano na:

1. cztery fazy istnienia zamku. Odpowiadają one czterem wyróżnionym podtypom założenia zamkowego, Są to: faza grodowa (od X wieku), faza fortalicji (od XII wieku), faza zamkowa (od XIV wieku) i faza twierdzy (od XVI wieku).
2. faza grodowa charakteryzowała się obwodem obronnym w postaci wału ziemno-drewnianego. Rok pozyskania drewna na podstawie badań dendrochronologicznych to 940. Była to pierwsza siedziba kasztelanii cieszyńskiej. Brak jest precyzyjnych informacji dotyczących formy i struktury tego założenia.
3. faza fortalicji charakteryzowała się drewnianym obwodem obronnym. Jego przebieg jest nieustalony. Drewniane palatium kasztelańskie, a później książęce znajdowało się prawdopodobnie w osi północ-południe, na północ od Rotundy św. Mikołaja. W połowie XIII wieku powstała Wieża Ostatecznej Obrony, a pod koniec XIII wieku Wieża Bramna. Była to druga siedziba kasztelanii cieszyńskiej i pierwsza Księstwa Cieszyńskiego. Brak jest precyzyjnych informacji odnośnie innych elementów dotyczących jej formy i struktury tego założenia.

4. faza zamku (gotyckiego) charakteryzowała się kamiennym/murowanym obwodem obronnym. Istniała na pewno w połowie XIV wieku w postaci zamku wysokiego i być może zamku średniego w jakiejś fazie jego ewolucji. Dominantą założenia w tym okresie była Wieża Piastowska. Palatium przeniesiono z okolic Rotundy do okolic Wieży Piastowskiej, prawdopodobnie na południe od niej w osi północ-południe. Przebieg murów zamku wysokiego jest generalnie znany na podstawie prac archeologicznych. Istnienie i przebieg murów zamku średniego nie jest pewne. Rozwój założenia w fazie zamkowej obejmował kilka etapów rozwojowych, prawdopodobnie do połowy XV wieku. W ramach tych rozbudów powstał też zamek niski (podzamcze). Jednakże brak jest całościowego planu tego założenia.
5. faza twierdzy charakteryzowała się nowożytnym obwodem obronnym z wykorzystaniem bastei i bastionów. Założenie reprezentujące tę fazę istniało na pewno w wieku XVII, jednakże można jego początek datować na wiek wcześniej (między innymi na podstawie oceny konstrukcji bastei wieżowych). Obiekt w fazie twierdzy powstał poprzez przebudowę zamku gotyckiego w formule renesansowej a następnie barokowej. Rysunki oblężnicze z roku 1646 pokazują także dzieła obronne w postaci bastionów, jednakże trudno ustalić, kiedy one powstały (mogły być dziełem Szwedów okupujących zamek).
6. fakt, że brak jest symulacji faz rozwoju tego założenia zamkowego i ich wizualizacji (rekonstrukcji graficznej). Istnieją jedynie rekonstrukcje oparte na ikonografii z okresu. Wynika z braku pełnych badań archeologicznych tego założenia. Dotychczas badania prowadzone były zazwyczaj jako sondażowe i dotyczyły wybranych lokalizacji (najczęściej okolice Rotundy). Jedynymi większymi badaniami były badania z lat 1948-1956. Stąd też w pracy takie symulacje zawarto. Przy czym należy je raczej traktować jak wskazania do konkretnych badań, niż jako konkretne, końcowe wskazania historyczne.
7. konieczność ustalenia chronologii powstawania poszczególnych budowli w kontekście wskazanych faz i etapów. Dotyczy to dotychczas nierozpoznanych elementów założenia zamkowego.
8. problem struktury zamku. Wynika on z wątpliwości dotyczących struktury założenia zamkowego a dokładnie istnienia lub nie zamku średniego. W pracy, na podstawie przeprowadzonych badań postawiono tezę, że zamek średni istniał i wskazano jego lokalizację posługując się wynikami prac archeologicznymi oraz ikonografią założenia.

V.3. **Badania szczegółowe wybranych rezydencji obszaru opracowania**

Zgodnie z tym, co wskazano w rozdziale dotyczącym badań szczegółowych wybrano 18 obiektów w 18 lokalizacjach. Podano tam też kryteria wyboru tych obiektów. Celem tych badań było, poza wszystkimi innymi celami: po pierwsze wskazanie różnych typologicznych przemian obiektów rezydencjonalnych (położonych na terenie Księstwa Cieszyńskiego) oraz po drugie wypracowanie ogólnych wskazówek dla służb konserwatorskich w zakresie skuteczności ochrony analizowanych zabytków.

W przypadku pierwszym, w przedstawionych szczegółowych kartach obiektów zawarto informacje dotyczące przemian typologicznych obiektów. W opisie dodatkowym uwzględniono także przemiany w zakresie wyróżnionych podtypów typów głównych. W tym miejscu można się odnieść do założenia zamkowego na Wzgórzu Zamkowym w Cieszynie. W ciągu swojego istnienia obiekt ten był grodem, fortalicją, zamkiem (sensu stricto) i twierdzą (zgodnie z przyjętymi w pracy definicjami). Po roku 1653 założenie zamkowe przekształcono w założenie gospodarcze i administracyjne Komory Cieszyńskiej. Budynek będący rezydencją książęcą od roku 1658 pełnił funkcję browaru Komory Cieszyńskiej. Ten krótki przegląd pokazuje jak złożonym problemem jest określanie typologii obiektów, zwłaszcza w długim okresie czasu.

Natomiast wypracowanie ogólnych wskazówek dla służb konserwatorskich wiązało się z faktem, że na bazie tej wybranej próbki obiektów można prześledzić różnorodność sytuacji związanych z losem tych rezydencji z jednej strony, a także przeanalizować skuteczność rozwiązań prawnych ochrony zabytków w różnych sytuacjach społecznych z drugiej. Ta część pracy podyktowana jest troską o dziedzictwo materialne ziemi cieszyńskiej. Pozostałe cele mają charakter uzupełniający. Ich realizacja pozwoli wzbogacić sporządzony opis materiałem z kwerendy terenowej. Do wskazanych dodatkowych punktów należą:

- wypracowanie ram szczegółowego opisu obiektów rezydencjonalnych Księstwa (tworzą go razem: struktura kart Załącznika II i Załącznika III),
- opracowanie modelu rozszerzającego sposób gromadzenia danych (rozszerzono opis charakterystyki architektonicznej, uwzględniono dokumentację fotograficzną z wizji lokalnej),
- stworzenia modelu badawczego oraz możliwych do wykorzystania narzędzi dla potencjalnej współpracy z partnerami czeskimi w celu kontynuacji badań po stronie czeskiej,²⁹

²⁹ Czescy badacze opracowali katalog siedzib szlacheckich rozpatrywanych ze względu na typologię krajobrazu dworskiego: P. Kučera (kierownik projektu), Katalog panských dvorů Čech,

- zachowanie wiedzy o wybranych obiektach rezydencjonalnych Księstwa,
- scalenia wiedzy o stanie dziedzictwa architektonicznego Księstwa (odnośnie obiektów rezydencjonalnych tego typu), w granicach kraju, w kontekście ogólnej oceny działania przepisów dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce (zawarte w podsumowaniu tego rozdziału).

Wyszczególnione cele stały się podstawą opracowania kart szczegółowych Załącznika III. Wybór obiektów (18) był celowy, ze względu na wskazany zakres analizy, jednakże sporządzenie opisów szczegółowych powinno być kontynuowane w celu zinwentaryzowania w ten sposób wszystkich obiektów, możliwych do poddania takiej analizie.

V.3.1. Wprowadzenie metodologiczne do analizy obiektów

W przypadku zaprezentowanych w suplementarnym Załączniku II kart przyjęto zasadę, że zaprezentowane w nich zostaną najbardziej istotne informacje odnośnie obiektów oraz tematyki analizy. Zachowano przyjęty i opisany w części III nagłówek karty. Poniżej wskazano na nazwę zwyczajową obiektu (zgodnie z nazwami zawartymi w publikacjach z zakresu tej tematyki). Jednak nie zawsze nazwa zwyczajowa odpowiada aktualnemu lub wskazanemu typowi obiektu.

W następnej części karty umieszczono analizę typologiczną. Zawiera ona symbol typu (zgodnie z przyjętym systemem ikon) lub schemat przemiany typologicznej. Uzupełnieniem jest symbol podtypu, w przypadku, gdy został określony (dotyczy to podtypów dla założenia dworskiego nowożytnego). Dodano także opis charakterystyki przemian typologicznych obiektu.

Następna część zawiera mapę pokazującą strukturę przestrzenną założenia rezydencjonalnego z roku 1836 (najczęściej kataster). Przyjęto ten okres, gdyż wtedy najczęściej rezydencje te były w rozkwicie. Od 2-giej połowy XIX wieku datuje się ich powolny zanik. W dalszej kolejności zaprezentowano ilustrację analizowanego obiektu z okresu istnienia Księstwa Cieszyńskiego (jeżeli była dostępna) oraz zazwyczaj dwa zdjęcia z przeprowadzonej wizji lokalnej. Ilustracje uzupełniono skrótem opisu rezydencji, który sporządzono w ramach badań

Moravy a Slezska v typech krajiny. Program národní a kulturní identity (NAKI) projekt VaV MK ČR DG18P02OVV018 „Poplužní dvory Čech, Moravy a Slezska a jejich harmonická kulturní krajina – identifikace a soudobá interpretace kulturních hodnot“. W Polsce, dla obszaru Księstwa Cieszyńskiego, Załączniki do pracy stanowią jedyne takie opracowanie, uwzględniając typologię bazującą na kryteriach architektonicznych założenia rezydencjonalnego. Uzupełniają one strukturę i metodę opracowania czeskiego.

terenowych. Kartę zwartą kończą uwagi prawno-konserwatorskie, których opis służy realizacji drugiego celu głównego.

V.3.2. Analiza i waloryzacja obiektów oraz ich typologia - karta zestawcza

W celu porównania niektórych aspektów dotyczących omawianych obiektów sporządzono kartę zbiorczą (tabela V.1). Karta ta zawiera najbardziej istotne informacje, z punktu widzenia prowadzonej analizy problematyki. Do informacji tych (kolumna charakterystyka założenia) należą: określenia okresu powstania poszczególnych typów obiektów rezydencjonalnych w danej lokalizacji, rozmiar rezydencji, rozmiar całego założenia rezydencjonalnego oraz określenie roli siedliskotwórczej.

W przypadku określenia okresu (wieku) powstania typu lub poszczególnych typów obiektów rezydencjonalnych w danej lokalizacji chodziło między innymi o wskazanie czasu oddziaływania tej rezydencji na otoczenie.

rozmiar rezydencji, wielkość obszaru rezydencji oraz określenie roli siedliskotwórczej. Parametry te określono w sposób porównawczy

Określono także, formę obecnego właściciela obiektu rezydencjonalnego oraz jego stan faktyczny. We wszystkich tych ocenach stosowano skalę trzypoziomową: mała wartość, średnia i duża. Ocena była arbitralna, a określono ją na podstawie własnych badań terenowych.

W celu określenia zarówno roli siedliskotwórczej, jak i wielkości krajobrazu rezydencjonalnego oraz jego charakterystyki zamieszczono mapy okolic założenia rezydencjonalnego w tej samej skali i w tym samym zakresie. Mapy reprezentują stan na rok 1836, co pozwala bardziej naocznie pokazać rolę siedliskotwórczą, jeszcze bez wpływu XIX wiekowej industrializacji.

Tabela V.1. Karta zestawcza obiektów z obszaru Księstwa Cieszyńskiego wybranych do szczegółowej analizy

Opracowanie własne

LP	Charakterystyka założenia	Mapka krajobrazu rezydencjonalnego z roku 1836
1.	<p>BIELSKO</p> <p>powstanie założenia: zamek =- XIV wiek pałac – XVI wiek</p> <p>rozmiar rezydencji - duża rozmiar założenia - duże rola siedliskotwórcza - duża</p> <p>własność – województwo stan – bardzo dobry</p>	
2.	<p>BŁOGOCICE (Cieszyn)</p> <p>powstanie założenia: folwark – XIV wiek dwór średniowieczny - XV dwór nowożytny - XVI</p> <p>rozmiar rezydencji - mała rozmiar założenia - małe rola siedliskotwórcza: brak</p> <p>własność – osoba prywatna stan - dobry</p>	
3.	<p>CZECHOWICE (CZECHOWICE-DZIEDZICE)</p> <p>powstanie założenia: dwór nowożytny - XVIII wiek</p> <p>rozmiar rezydencji - średnia rozmiar założenia - średnie rola siedliskotwórcza – mała</p> <p>własność – inwestor prywatny stan - dobry</p>	

<p>4.</p> <p>DROGOMYŚL</p> <p>powstanie założenia: folwark – XIV wiek dwór nowożytny – XVI wiek dwór nowożytny – XVIII wiek</p> <p>rozmiar rezydencji - średnia rozmiar założenia - średnie rola siedliskotwórcza - mała</p> <p>własność – gmina stan - dobry</p>	
<p>5.</p> <p>DZIĘGIELÓW</p> <p>powstanie założenia: dwór średniowieczny – XIV wiek dwór nowożytny – XVII wiek</p> <p>rozmiar rezydencji - średnia rozmiar założenia - średnie rola siedliskotwórcza: brak</p> <p>własność – osoba prywatna stan - dobry</p>	
<p>6.</p> <p>GÓRKI WIELKIE</p> <p>powstanie założenia: dwór nowożytny – XVIII wiek</p> <p>rozmiar rezydencji - mała rozmiar założenia - małe rola siedliskotwórcza – brak</p> <p>własność – muzeum w Cieszynie stan – bardzo dobry (ruiny)</p>	
<p>7.</p> <p>GRODZIEC</p> <p>powstanie założenia: dwór średniowieczny - XIII wiek dwór średniowieczny - XV wiek dwór nowożytny – XVI wiek dwór nowożytny – XVIII wiek</p> <p>rozmiar rezydencji - średnia rozmiar założenia - średnie rola siedliskotwórcza – brak</p> <p>własność – inwestor prywatny</p>	

	stan - dobry	
8.	<p>HERMANICE</p> <p>powstanie założenia: dwór nowożytny - XVI wiek dwór nowożytny – XVIII wiek</p> <p>rozmiar rezydencji - mała rozmiar założenia - małe rola siedliskotwórcza – brak</p> <p>własność – inwestor prywatny stan - dostateczny</p>	
9.	<p>ŁŁOWNICA</p> <p>powstanie założenia: dwór nowożytny - XVI wiek dwór nowożytny – XVII wiek</p> <p>rozmiar rezydencji - mała rozmiar założenia - średnie rola siedliskotwórcza – brak</p> <p>własność – osoba prywatna stan - zły</p>	
10.	<p>JAWORZE</p> <p>powstanie założenia: dwór nowożytny – XVIII wiek</p> <p>rozmiar rezydencji - średnia rozmiar założenia - średnie rola siedliskotwórcza – mała (większą rolę odegrało sanatorium)</p> <p>własność – województwo stan - dobry</p>	

<p>11.</p>	<p>KOŃCZYCE MAŁE</p> <p>powstanie założenia: dwór średniowieczny - XIV wiek dwór nowożytny – XVI wiek dwór nowożytny – XVIII wiek</p> <p>rozmiar rezydencji - średni rozmiar założenia - średnie rola siedliskotwórcza – mała</p> <p>własność – gmina stan - dobry</p>	
<p>12.</p>	<p>KOŃCZYCE WIELKIE</p> <p>powstanie założenia: dwór średniowieczny - XV wiek dwór nowożytny – XVII wiek</p> <p>rozmiar rezydencji - średnia rozmiar założenia - średnie rola siedliskotwórcza – mała</p> <p>własność – inwestor prywatny stan - dobry</p>	
<p>13.</p>	<p>MARKLOWICE (Cieszyn)</p> <p>powstanie założenia: dwór nowożytny – XVI wiek dwór nowożytny – XVII wiek</p> <p>rozmiar rezydencji - mała rozmiar założenia - małe rola siedliskotwórcza – brak</p> <p>własność – osoba prywatna stan - dobry</p>	
<p>14.</p>	<p>POGÓRZE</p> <p>powstanie założenia: dwór nowożytny- XVIII wiek</p> <p>rozmiar rezydencji - mała rozmiar założenia - średnie rola siedliskotwórcza – mała</p> <p>własność – powiat stan - dobry</p>	

<p>STRUMIEŃ</p> <p>powstanie założenia: dwór średniowieczny – XIV/XV wiek dwór nowożytny – XVI wiek dwór nowożytny – XVII wiek</p> <p>15. rozmiar rezydencji - mała rozmiar założenia - średnie rola siedliskotwórcza – średnia</p> <p>własność – deweloper stan – postawiono replikę</p>	
<p>WILAMOWICE (Skoczów)</p> <p>powstanie założenia: dwór średniowieczny – XV wiek dwór nowożytny – XVI wiek</p> <p>16. rozmiar rezydencji - mała rozmiar założenia - średnie rola siedliskotwórcza – brak</p> <p>własność – osoba prywatna stan - zły</p>	
<p>ZBYTKÓW</p> <p>powstanie założenia: folwark - XIX wiek dwór – XX wiek</p> <p>17. rozmiar rezydencji - mała rozmiar założenia - małe rola siedliskotwórcza – brak</p> <p>własność – osoba prywatna stan - zły</p>	
<p>ZEBRZYDOWICE DOLNE</p> <p>powstanie założenia: dwór średniowieczny – XV wiek dwór nowożytny – XV/XVI wiek dwór nowożytny – XVIII wiek</p> <p>18. rozmiar rezydencji - średnia rozmiar założenia - średnie rola siedliskotwórcza – średnia</p> <p>własność – gmina stan – replika budynku</p>	

Zaprezentowana karta zbiorcza stanowi podsumowanie badań szczegółowych. Zawiera ona, w ujęciu skumulowanym porównawcze informacje, które pozwalają scharakteryzować dane założenie rezydencjonalne (głównie dworskie). Do ilustracji wielkości obiektu i wielkości obszaru rezydencji oraz do wskazania wpływu siedliskotwórczego wykorzystano mapy z roku 1836. Jest to pierwsza wersja map austriackich, które w sposób wierny oddają relacje przestrzenne. Z drugiej strony na mapach tych można zobaczyć układ siedlisk jeszcze przed okresem intensywnej industrializacji XIX wieku, gdy rolę siedliskotwórczą przejęły centra fabryczne. A także sprzed XX wiekowej urbanizacji, gdy poprawa sytuacji materialnej, przyrost demograficzny oraz reakcja na wojny światowe prowadziła do gwałtownego rozwoju siedlisk. Wszystkie mapy obejmują taki sam obszar. Z reguły sama rezydencja znajduje się w środku mapy. Widoczne są też założenia przyrodnicze (zazwyczaj ogrody) oraz gospodarcze (najczęściej folwarki). Zakres map pozwala też uwidocznic siedliska położone w najbliższej okolicy rezydencji.

W ocenie wpływu roli siedliskotwórczej należy też brać pod uwagę okres powstania założenia, gdyż wskazuje on na czasokres potencjalnego oddziaływania siedliskotwórczego.

V.3.3. Podsumowanie i wnioski z analizy szczegółowej wybranych obiektów

W trakcie analizy obiektów wybranych do badań szczegółowych, zwłaszcza pod względem przemian typologicznych oraz kwestii prawnokonserwatorskich, dopracowano się kilku wniosków ogólnych, które w istotny sposób uzupełniają przeprowadzoną analizę. Kwestie te są omówione w tym podrozdziale, w kolejności, w jakiej występują w pracy. Bardziej szczegółowe informacje odnośnie 18 wybranych obiektów badań znajdują się w Załączniku III (*Opis monograficzny wybranych obiektów rezydencjonalnych omawianego obszaru badań*)).

Pierwszym elementem analizy jest kwestia wskazanych przemian typologicznych. W przypadku 8 lokalizacji (Błogocice, Dzięgielów, Grodziec, Kończyce Małe, Kończyce Wielkie, Strumień, Wilamowice, Zebrzydowice Dolne) wskazano na przemianę typologiczną obiektu z dworu obronnego (średniowiecznego) na dwór (nowożytny). Sytuacja ta jest jasna w przypadku dwóch obiektów: w Błogocicach oraz Wilamowicach. Również w literaturze oraz źródłach internetowych takie następstwo typologiczne dla tych obiektów jest wskazywane. Jednakże w przypadku pozostałych 6 obiektów wskazywana jest zmiana typologiczna z zamku do dworu (nowożytnego). W toku analizy uznano, że określanie obiektów

średniowiecznych w tych lokalizacjach mianem zamku jest błędne. Aby odnieść się do tego stwierdzenia należy wskazać na różnicę między dworem obronnym (średniowiecznym) a zamkiem, w świetle definicji przyjętych w tej pracy.

Zgodnie z przyjętą definicją, zamek posiada mury obronne (obwód obronny) w formie dzieła militarnego, czyli budowli umożliwiającej aktywną obronę. Natomiast dwór obronny (średniowieczny) otoczony jest murem będącym pasywną przeszkodą uniemożliwiającą dostęp do obszaru dziedzińca. Mury te nie umożliwiają aktywnej obrony. Biorąc to pod uwagę nie znaleziono w literaturze przedmiotu potwierdzenia, że wskazane 6 obiektów miało mury obronne, a więc było zamkami. Stąd też jest to pierwsza przesłanka zakwalifikowania tych obiektów jako dwory obronne a nie zamki.

Drugą przesłanką jest kwerenda w monograficznym opracowaniu *Zamki w Polsce*. W ujęciu alfabetycznym zaprezentowano tam wszystkie rozpoznane zamki na terenie Polski, istniejące i nieistniejące. Nie wymieniono w nim zamku ani w Grodźcu, ani w Kończycach Małych, ani w Kończycach Wielkich, ani w Strumieniu ani w Zebrzydowicach Dolnych.³⁰ Wymieniony jest zamek w Dziegielowie jednak w lokalizacji oddalonej od prezentowanego obiektu o około 400 m na południowy wschód na wzgórzu Nasklepy, o czym poinformowano także w Załączniku II. Zatem także obiekt we wskazanej lokalizacji w Dziegielowie nie był zamkiem a był jedynie dworem obronnym.³¹ Biorąc pod uwagę wskazany wniosek istnieje konieczność podjęcia dyskusji na typologią średniowiecznych obiektów w tych lokalizacjach i wypracowanie prawidłowej ich nomenklatury (niezależnie czy będzie to dwór obronny czy zamek).

W literaturze, nawet naukowej, często każdą rezydencję średniowieczną, murowaną i otoczoną murem nazywa się zamkiem.³² Wydaje się, że z takim podejściem należałoby podjąć dyskusję prowadzącą do doprecyzowania tego terminu.

Odrębną kwestią typologiczną jest zakwalifikowanie dworu w Markłowicach. Jest to obiekt formalnie nowożytny reprezentujący jednak swoją strukturą średniowieczno-renesansowy układ dworu typu lamus. Jednakże w literaturze określany jest jako dwór obronny. Analiza funkcjonalna tego obiektu nie upoważnia do nazwania go dworem obronnym. Budynek ten ma typowy podział funkcjonalny dworu typu lamus: parter z pomieszczeniami magazynowymi i piętro mieszkalne. Dwory obronne takiego układu funkcjonalnego nie miały. Po drugie

³⁰ B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Wydawnictwo Arkady, Warszawa 1984.

³¹ Świadczy o tym także struktura średniowiecznych murów w badanym obiekcie, zaprezentowana w Załączniku II, s.109.

³² B. Guerquin wskazuje także na istnienie na przykład zamków drewnianych (*Zamki w Polsce*, ..., s.14).

budynek ten posiada okna normalnych rozmiarów, gdy dwory obronne miały okna małych rozmiarów lub tylko otwory strzelnicze. Także dwory typu lamus posiadały pewne walory obronne jednak nie jest to powodem by nazywać je dworami obronnymi. Również wielkość założenia odpowiada wielkości dworu typu lamus a nie dworu obronnego, które z reguły były większe, aby pomieścić także obrońców.³³

Analizą przemian typologicznych objęto 18 obiektów. Jedna przemiana dotyczyła zmiany zamku w pałac (Bielsko). Pozostałe dotyczyły przemian w ramach ogólnego typu dworu (najczęściej dworu średniowiecznego w dwór nowożytny – 8 przypadków omówionych uprzednio). W dwóch przypadkach obiektem pierwotnym założenia dworskiego był folwark średniowieczny (Błogocice, Drogomyśl), czyli formalnie folwark książęcy, a w jednym folwark nowożytny (Zbytków) – także folwark książęcy (tym razem dokładnie folwark Komory Cieszyńskiej). W 7 przypadkach założenie dworskie powstało jako dwór nowożytny (Czechowice, Górki Wielkie, Hermanice, Łownica, Jaworze, Markłowice, Pogórze).

Z ogólnej liczby 17 dworów wyróżniono następujące jego podtypy: dwór parterowy (1 obiekt), kasztel (10 obiektów), kasztel dziedzińcowy (3) oraz pałac ziemiański (3). Osiemnastym obiektem jest pałac (odrębny typ) w Bielsku.

Śledząc losy obiektów, 4 z nich (Drogomyśl, Hermanice, Łownica i Wilamowice) w okresie istnienia Księstwa Cieszyńskiego zostały przekształconych w folwarki Komory Cieszyńskiej.

Kolejnym elementem analizy w badaniach szczegółowych była problematyka prawno-konserwatorska. Problematyka ta w ścisły sposób powiązana jest ze strukturą własnościową obiektów. Stąd też na początek podjęta została analiza struktury właścicielskich wskazanych 18 obiektów. Ze wskazanej liczby 7 obiektów jest własnością publiczną:

- województwa – 3 obiekty (muzeum – Bielsko i Górki Wielkie i zakład wychowawczy - Jaworze),
- powiatu – 1 obiekt (dom pomocy społecznej - Pogórze)
- gminy – 3 obiekty (dom pomocy społecznej – Drogomyśl oraz centrum kultury – Kończyce Małe i Zebrzydowice Dolne).

Wszystkie obiekty w zarządzie publicznym są wpisane do rejestru zabytków i znajdują się w dobrym lub bardzo dobrym stanie technicznym. Nawet w przypadku sytuacji krytycznych (pożary, katastrofy budowlane) właściciel

³³ Przykłady innych dworów typu lamus dla porównania z obiektem z Markłowic przedstawiono w Załączniku III, s.276.

publiczny dokonuje koniecznych napraw i przywraca obiekt do użytkowania. Wszystkie te obiekty są obecnie użytkowane.

Natomiast 11 obiektów jest własnością prywatną, w tym:

- osób prawnych – 6 obiektów (Czechowice, Dzięgielów, Grodziec, Hermanice, Kończyce Wielkie, Strumień),
- osób fizycznych – 5 obiektów (Błogocice, Iłownica, Markłowice, Wilamowice, Zbytków).

W przypadku obiektów będących w posiadaniu osób prawnych (najczęściej zakup w trybie przetargu od poprzedniego właściciela publicznego) wszystkie te obiekty wpisane są do rejestru zabytków. Stan tych obiektów jest dobry poza obiektem w Strumieniu (omówienie sytuacji tego obiektu poniżej). Wszystkie pozostałe 5 obiektów jest obecnie użytkowanych (Czechowice – hotel, Dzięgielów - hotel i restauracja, Grodziec – siedziba zakonu świeckiego, Hermanice – mieszkania czynszowe, Kończyce Wielkie – winnica i agroturystyka). W procedurach przetargowych udało się pozyskać inwestorów będących z jednej strony pasjonatami, a z drugiej mających wizję zagospodarowania obiektu. W przypadku obiektu w Groźcu inwestor powołał nawet kustosza obiektu i zbiorów.

W przypadku obiektu w Strumieniu inwestorem był deweloper, który w ramach wymogów prawnych zabezpieczył obiekt (ruinę bez dachu) folią budowlaną. Po 5 latach takiej „ochrony” obiekt stał się ruiną, która została zlikwidowana, a na jego bazie zbudowano replikę obiektu (2021), będącą apartamentowcem z lokalami na sprzedaż. Replika ta jedynie z zewnątrz przypomina stary obiekt.

Z 5 obiektów będących we własności osób fizycznych tylko obiekt w Błogocicach nie jest wpisany do rejestru zabytków. W przypadku tych obiektów w stanie dobrym są 2 obiekty (Błogocice, Markłowice). Obiekty te są użytkowane jako domy mieszkalne. Natomiast 3 obiekty znajdują się w bardzo złym stanie technicznym (Iłownica, Wilamowice, Zbytków). We wszystkich tych przypadkach właścicielami są osoby, które przejęły te nieruchomości w wyniku dziedziczenia. Wobec braku środków osoby te nie są w stanie sfinansować koniecznych prac zabezpieczeniowych, zgodnie z wymogami prawa. Można stąd wysnuć wniosek, że bez pomocy publicznej osoby takie nie są w stanie zabezpieczyć obiektów (wszystkie wpisane do rejestru zabytków), które są naszym wspólnym dziedzictwem materialnym.

Ze wskazanych 18 obiektów 2 są replikami obiektów historycznych. Pierwszy to dwór w Zebrzydowicach Dolnych, zniszczony w roku 1945 i odbudowany jako replika w latach 1958-1963. Drugim jest wspomniany dwór w Strumieniu. Natomiast obiekt w Markłowicach jest obiektem znacznie przebudowanym,

zwłaszcza w zakresie układu wewnątrz. W stanie dobrym lub bardzo dobrym z omawianych 18 obiektów jest 13, pozostałe z nich (3) są w stanie bardzo złym a 2 są replikami w stanie bardzo dobrym.

Podsumowując podstawowe parametry analizowanych 18 obiektów 1 obiekt (Bielsko) to duża rezydencja. Natomiast 8 obiektów to rezydencje średnie (Czechowice, Drogomyśl, Dzięgielów, Grodziec, Jaworze, Kończyce Małe, Kończyce Wielkie, Zebrzydowice Dolne). Pozostałe 9 obiektów to obiekty małe (Błogocice, Górki Wielkie, Hermanice, Iłownica, Markłowice, Pogórze, Strumień, Wilamowice, Zbytków). W przypadku całego założenia rezydencjonalnego 1 jest duże (Bielsko), 12 jest średnich – z uwzględnieniem zarówno założenia krajobrazowego jak i otoczenia folwarcznego/gospodarczego (Czechowice, Drogomyśl, Dzięgielów, Grodziec, Iłownica, Jaworze, Kończyce Małe, Kończyce Wielkie, Pogórze, Strumień, Wilamowice, Zebrzydowice Dolne). Natomiast 5 jest małych (Błogocice, Górki Wielkie, Hermanice, Markłowice, Zbytków).

Wskazano 9 obiektów mających rolę siedliskotwórczą. W przypadku Bielska można mówić o roli miastotwórczej. Jego oddziaływanie datuje się już od XIV wieku. W dwóch przypadkach wskazano na średnią rolę siedliskotwórczą. Dotyczy to obiektów w Strumieniu i Zebrzydowicach Dolnych. W przypadku obiektu w Strumieniu, oddziałującym już od XIV wieku, można mówić o roli miastotwórczej lub udziale w powstaniu miasta Strumień. Natomiast w przypadku Zebrzydowic Dolnych można mówić o roli wsiołtwej - ruralizacyjnej (oddziaływanie od XV wieku). W przypadku 6 obiektów wskazano małą rolę siedliskotwórczą. Dotyczy to głównie powstawania przysiółków. Obiektami tymi są: Czechowice, Drogomyśl, Jaworze, Kończyce Małe, Kończyce Wielkie, Pogórze.

Kilka z obiektów mających rolę siedliskotwórczą należy omówić dodatkowo, gdyż ich wpływ w tym zakresie jest różny i czasami można go rozpatrywać zupełnie inaczej. Pierwszym jest obiekt w Czechowicach. Powstał on około roku 1730, więc jego oddziaływanie datowałoby się od XVIII wieku. Jednakże w jego sąsiedztwie istniał pochodzący z XV wieku stary dwór w Czechowicach. Stąd też rolę siedliskotwórczą przypisać należy układowi tych obiektów a nie samemu wskazanemu obiektowi w Czechowicach. Drugim takim obiektem jest obiekt w Jaworzu. Powstał on w roku 1793. Zatem Jego oddziaływanie obejmowałoby by jedynie XIX wiek. Jednakże wcześniej w bliskości tej lokalizacji istniał stary dwór (prawdopodobnie od XV wieku). Stąd oddziaływanie znowu ma charakter kumulatywny. Dodatkowo w XIX wieku, w ramach przestrzeni gospodarczej i przyrodniczej (park) obiektu, założono sanatorium. To wzmocniło proces siedliskotwórczy związany z tą nową funkcją założenia.

Znaczenie siedliskotwórcze mają lokalizacje, w których obiekty datowane są już w okresie średniowiecza. Natomiast nie zauważono oddziaływania o takim charakterze obiektów założonych w okresach późniejszych. Wskazany wybór obiektów ma charakter ograniczony i wniosek ten ma jedynie charakter przypuszczenia.

Ostatnim elementem, który warto uwzględnić w analizie wpływu siedliskotwórczego jest wskazanie takiego wpływu w przypadku układu obiektów rezydencjonalnego i sakralnego (kaplica, kościół). W przypadku dworów polskich często budowano nowe założenia na osi dwór – kościół.³⁴ Pomędzy tymi dwoma obiektami, wyznaczającymi granice założenia, lokowano mieszkania chłopskie (czworaki, chaty itp.). Innym układem była lokacja mieszkań chłopskich i pracowniczych wokół tego układu, wtedy oś dwór – kościół była krótka.³⁵ Te dwa punkty reprezentowały dwa punkty władzy w siedlisku.

W przypadku wskazanych 18 obiektów typową oś dwór – kościół obserwować można w Zebrzydowicach Dolnych. Natomiast w innych przypadkach osadnictwo jest wokół tej osi lub w relacji do niej (uwarunkowania przestrzenne), a oś jest krótka. Dotyczy to 5 obiektów. W przypadku Czechowic (raczej w kontekście starego dworu), Drogomyśla, Jaworza mówić można o osadnictwie wokół tej osi (oś krótka). Bardzo rozmyta jest sytuacja w przypadku Kończyc Małych. Tam oś przechodzi poprzez staw. Stąd też osadnictwo koncentruje się raczej w obszarze folwarków. Również w Kończycach Wielkich osadnictwo koncentruje się w obszarze folwarku (na południu). Na północy bowiem znajdowały się dworskie tereny leśne. Można jeszcze wspomnieć, że dwa obiekty: Bielsko, Grodziec, posiadały własne obiekty sakralne. W przypadku Bielska była to kaplica włączona w obrys pałacu, w przypadku Grodzca był to kościół wolnostojący (na terenie parku dworskiego). Obiekty te jednak nie miały znaczenia siedliskotwórczego (kaplica obiektu w Bielsku pochodzi z XVIII wieku, natomiast wokół dworu w Grodźcu nie stwierdzono powstania siedliska poza samym folwarkiem, a sam kościół pochodzi z XVI wieku).

V.4. Wnioski z badań szczegółowych

Określanie typologiczne budowli nie może mieć charakteru definitywnego. Jak pokazano w tej części budowle ulegają w czasie przemianom typologicznym, stąd też konieczność wyboru sposobu ich opisu. Można to zrobić albo poprzez

³⁴ I. Tłoczek, Domy mieszkalne na polskiej wsi, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1985, s.22-23, 114.

³⁵ Ibidem, s.114.

pokazanie układu przemian typologicznych (lub także podtypologicznych - odnośnie wyróżnionych podtypów). Przykład takiego układu pokazano na rys.V.42.

Rys.V.42. Graficzna ilustracja przemian typologicznych obiektu w Drogomyślu

Opracowanie własne

Drugim podejściem jest opisywanie obiektu odpowiadającego każdej fazie typologicznej oddzielnie (oddzielna karta charakterystyki). W tym przypadku jednoznaczne zakwalifikowanie obiektu (budowli, budynku) do typu i podtypu jest możliwe. Takie podejście przyjęto w Załącznikach. Jednakże powoduje to rozrost gromadzonej dokumentacji. Zaletą pierwszego jest większa zwartość, stąd nadaje się ono do opracowań przekrojowych. Drugie podejście jest bardziej precyzyjne stąd też jest bardziej adekwatne do opracowań archiwistycznych w typie katalogów obiektów i ich charakterystyk. Dlatego też opis typologiczny w samej pracy i w Załącznikach opiera się na innych podejściach.

Drugim elementem, do którego należy się odnieść w podsumowaniu jest kwestia prawnokonserwatorska związana z badaną grupą obiektów (zabytkowe rezydencje szlacheckie na Śląsku Cieszyńskim). Jak pokazano w przeglądzie obiektów w 18 lokalizacjach w 4 przypadkach doprowadzono do zniszczenia obiektów (1 całkowitego). W trzech przypadkach (Iłownica, Wilamowice, Zbytów) właścicielami były osoby fizyczne, które przejęły obiekty w drodze dziedziczenia, i które nie posiadały odpowiednich środków do ich zabezpieczenia, konserwacji lub renowacji. Natomiast w przypadku czwartego obiektu (Strumień), który zniknął całkowicie, pierwotnym właścicielem była spółka gminna, która też nie miała środków na prace zabezpieczające i konserwatorskie. Po latach poszukiwania inwestora, sprzedano budynek deweloperowi, dla którego rachunek ekonomiczny wskazał na mniejsze koszty rozbiórki niż odbudowy substancji zabytkowej. Poprzez brak jakichkolwiek prac doprowadził on do rozebrania budynku. Na jego miejscu wznosił współczesną replikę. Stąd też wniosek dotyczący tych przypadków jest taki, że właściciele obiektów wpisanych do rejestru zabytków, którzy nie mają środków na ich konserwację lub renowację powinni mieć, przy pewnych warunkach, możliwość pozyskania pomocy prywatnej lub publicznej.

Rys.V.43. Widok dworu w łownicy

https://pl.wikipedia.org/wiki/Plik:POL_l%C5%82ownica_Dw%C3%B3r_Byszy%C5%84skich.JPG

Rys.V.44. Widok dworu w Wilamowicach

<https://eksploratory.com.pl/viewtopic.php?t=720>

Google Maps

Rys.V.45. Widok dworu w Zbytkowie

<https://solectwozbytkow.pl/dwor-plonkowka-w-zbytkowie/>

Rys.V.46. Ostatnia faza istnienia dworu w Strumieniu

<https://eksploratorzy.com.pl/viewtopic.php?t=3500>

Rys.V.47. Deweloperska „rekonstrukcja” dworu w Strumieniu

<https://www.zamki.pl/?idzamku=strumien&msg=0>

Takim przykładem organizacji pomocowej jest brytyjski National Trust for Places of Historic Interest or Natural Beauty.³⁶ Jest to brytyjska organizacja zajmująca się ochroną zabytków i przyrody w Anglii, Walii i Irlandii Północnej. National Trust został założony w 1895 roku, jako organizacja użyteczności publicznej. W roku 1936 National Trust wdrożył program ochrony dworów (Manor houses). Program ten dotyczył zachowania wiejskich rezydencji i ogrodów w czasach, gdy ich właściciele nie było już stać na ich utrzymanie. Korzystając z wypracowanych ustaw o powiernictwie narodowym program ułatwiał przenoszenie własności majątków od prywatnych właścicieli do trustu. Plan ten pozwalał właścicielom na uniknięcie płacenia podatku od majątku za ich dom na wsi oraz od darowizn od National Trust, które były niezbędne do utrzymania i remontowania budynku, podczas gdy oni i ich spadkobiercy mogli nadal mieszkać w posiadłości, pod warunkiem, że publiczność miała dostęp do rezydencji na zasadzie dni otwartych lub wyznaczenia szlaków do zwiedzania. W przypadku Polski mógłby to też być rządowy fundusz celowy lub organizacja powstała w ramach partnerstwa publiczno-prywatnego.

³⁶ J. Jenkins; P. James, From acorn to oak tree: the growth of the National Trust 1895-1994. Macmillan. London 1994.

VI. PODSUMOWANIE I WNIOSKI KOŃCOWE

Postawiona na początku dysertacji hipoteza w brzmieniu *Istnieje możliwość opracowania klasyfikacji rezydencji szlacheckich Księstwa Cieszyńskiego, bazującej na typologii obiektów rezydencjonalnych, uwzględniając w niej trzy podstawowe typy obiektów rezydencjonalnych (zamek, pałac, dwór), które liczebnie dominują w obszarze badań, wraz ze wskazaniem ich podtypów, o ile będą one możliwe do określenia oraz ich przekształceń w toku prowadzonych badań ogólnych i szczegółowych* została potwierdzona. Zdecydowana większość obiektów mieści się w typach zamku, pałacu i dworu. Udało się też opracować typologię budynków oraz utworzyć wzorce klas typów i podtypów bazujące na ich cechach typologicznych. Przedstawione poniżej podsumowanie i wnioski końcowe dowodzą, słusznie

Podsumowując badania opisane w pracy odnieść należy się zarówno do problemów i zagadnień naukowych wskazanych w pracy, jak i do jej celów zdefiniowanych we Wstępie.

Problem naukowy pracy zdefiniowano jako *uzupełnienie istniejącego braku w zakresie całościowego i wnikliwego opracowania naukowego dotyczącego wszystkich rezydencji Księstwa Cieszyńskiego w okresie jego istnienia.*

W pracy, w kontekście tak zdefiniowanego problemu naukowego, zrealizowano kilka zadań, które cel ten wypełniają. Do zadań tych należą:

- opracowanie Załącznika I. *Indeks wyszczególnionych obiektów i ich cech.* Załącznik ten zawiera zbiorcze informacje o wyszczególnionych w ramach badań ogólnych obiektach.
- przeprowadzenie analizy zebranych w Załączniku I materiałów i opracowanie typologii obiektów rezydencjonalnych w Księstwie Cieszyńskim. Wskazanie cech typów podstawowych rezydencji (zamek, pałac, dwór) oraz ich podtypów. (Rozdział III)
- opracowanie Załącznika III. *Opis monograficzny wybranych obiektów rezydencjonalnych omawianego obszaru badań (karty zbiorcze badań szczegółowych).* Załącznik ten zawiera opis charakterystyki 18 obiektów zlokalizowanych w 18 lokalizacjach. Stanowi 1 tom – w sumie to 362 strony.
- przeprowadzenie analizy zebranych w Załączniku III materiałów i przeprowadzenie analizy dotyczącej zmienności typologicznej obiektów, ze wskazaniem pewnych powtarzających się układów następstw typologicznych. W zakresie tych badań zwrócono też uwagę na bezzasadne określanie mianem zamku wielu obiektów na obszarze Śląska

Cieszyńskiego. Przeprowadzono też analizę problematyki prawno-konserwatorskiej, wskazując na przykłady nieskuteczności prawa w ochronie zabytków czy dziedzictwa materialnego. (Rozdział IV).

- opracowanie dotyczące rozwoju założenia zamkowego na Wzgórzu Zamkowym w Cieszynie. Na bazie materiałów historycznych i archeologicznych postarano się odtworzyć fazy i etapy rozwojowe tego założenia. (Rozdział IV).

Biorąc pod uwagę wskazane rezultaty, można przyjąć, że zadanie zdefiniowane w problemie naukowym udało się przynajmniej w części, zrealizować. W zakresie problematyki związanej z historią architektury badanego regionu wyniki tych prac są jedynymi opracowaniami tej tematyki, w takim jej ujęciu.

*W ramach tak zakreślonego problemu naukowego zdefiniowano kilka podstawowych **zagadnień badawczych**:*

- *rozpoznanie jakie cechy formalne, stylowe, kompozycyjne, funkcjonalne i przestrzenne posiadają typowe obiekty rezydencjonalne,*
- *rozpoznanie czy zidentyfikowane cechy dają podstawę do stworzenia typologii w oparciu o przyjęte w pracy kryteria typologiczne,*
- *rozpoznanie przesłanek kwalifikowania obiektów jako będących własnością szlachecką lub będących obiektami rezydencjonalnymi*
- *rozpoznanie historii badanych obiektów, sposobu użytkowania oraz ich roli kulturotwórczej,*
- *rozpoznanie formy, struktury, materiałów oraz stanu zachowania badanych obiektów,*
- *rozpoznanie relacji badanych obiektów z otoczeniem,*
- *rozpoznanie cech obiektów pod kątem ich systematyki i próby stworzenia typologii,*
- *rozpoznanie czy wykonana ewidencja obiektów pozwala na generalizację ich typologii.*

Odnosząc się do tak zdefiniowanych zagadnień badawczych można stwierdzić, że zostały one zrealizowane, chociaż w różnym stopniu, na co miała wpływ między innymi dostępność materiału badawczego. Poniżej przedstawiono analizę realizacji tych zagadnień w kolejności odpowiadającej przedstawionemu powyższej wyszczególnieniu:

- rozpoznanie cech obiektów rezydencjonalnych (formalnych, stylowych, kompozycyjnych, funkcjonalnych i przestrzennych) przeprowadzono w ramach badań ogólnych i zawarto zarówno w podstawowym tekście pracy, jak i w Załącznikach II i III.

- w ramach badań własnych (rozpoznanie czy zidentyfikowane cechy dają podstawę do stworzenia typologii) stwierdzono, że wybrane elementy ze wskazanych grup cech pozwalają na utworzenie typologii badanej grupy obiektów (rezydencjonalne, będące własnością szlachecką). Typologia ta miała mieć w założeniu charakter ogólny, więc nie sprowadzono jej tylko do obszaru badań. Wyróżniono następujące typy główne obiektów/założeń rezydencjonalnych: założenie zamkowe, pałac oraz dwór. W przypadku założenia zamkowego (układ budynków i murów) wskazano na trzy podtypy średniowieczne (gród, fortalicja i zamek) oraz jeden nowożytny twierdza. W przypadku pałaców nie wskazano podtypów ze względu na zbyt dużą indywidualność projektów tych obiektów. W przypadku dworu wyróżniono dwie główne podgrupy założeń tych obiektów: dwory obronne (średniowieczne) i dwory nowożytne. W każdej z tych podgrup wyróżniono po 4 podtypy (wieża mieszkalna, kamienica lub dwór wieżowy, kasztel oraz dwór lamus dla założenia średniowiecznego oraz dwór parterowy, kasztel, kasztel dziedzińcowy, pałac ziemiański dla założenia nowożytnego). Wskazano także na założenia willowe (na przykład wiejskie pałace fabrykanckie) oraz założenia kamieniczne (na przykład pałace miejskie czy też kamienice szlacheckie). Przedstawiona w pracy typologia oraz jej wykorzystanie pozwalają na stwierdzenie, że rozpoznanie to zakończyło się powodzeniem.
- prowadząc badania własne dokonano rozpoznania przesłanek kwalifikowania obiektów, jako spełniających kryteria (obiekty rezydencjonalne będące własnością szlachecką). W tym celu zdefiniowano grupę szlachecką szeroko, jako uwzględniającą także rycerstwo (w sensie średniowiecznym a nie tytułu Ritter) oraz arystokrację mając na względzie, że w Austrii przynależność do szlachty była dość sformalizowana. Biorąc to pod uwagę kwalifikowano obiekty na podstawie źródeł historycznych dotyczących właścicieli oraz map, w tym katastru. Na mapach obiekty były w odpowiedni sposób oznaczane lub opisywane (na przykład symbolami AH - Adelhaus, EH - Edelhaus, HH - Herrenhaus lub opisem typu Schloss lub Hof). W Załączniku II ujęto wszystkie obiekty wskazane na mapach z XVIII i XIX wieku, w katastrze i w źródłach historycznych, do których dotarto. Jako przykład skrajny wskazać można pałacyk przemysłowca z Gruszowa z 2-giej połowy XIX wieku. Jego właścicielami była rodzina von Miller zu Aichholz, podniesiona do stanu szlacheckiego dopiero w roku 1865 (tytuł Ritter). Zatem w zasadzie budowa pałacyku zbiegła się z uzyskaniem szlachectwa, jednak i ten obiekt zakwalifikowano pozytywnie, jako spełniający kryteria.
- kolejnym obszarem badawczym było rozpoznanie historii badanych obiektów, sposobu użytkowania oraz ich roli kulturotwórczej. W tym celu prowadzono badania historyczne korzystając z opracowań naukowych

z zakresu historii regionu (źródła wskazane w bibliografii), z kwerendy w muzeach, zwłaszcza w Muzeum Śląska Cieszyńskiego oraz z wywiadów z historykami lub obecnymi właścicielami badanych obiektów (w zakresie możliwości). Korzystano także ze źródeł internetowych, w tym rejestrów zabytków (polskich i czeskich), stron poświęconych zabytkom mających formę katalogu obiektów (na przykład www.palaceslaska.pl lub www.hrady.cz) lub stron monograficznych poświęconych poszczególnym obiektom a także stron prowadzonych przez pasjonatów zabytków (na przykład www.eksploratorzy.com.pl). Badania te pozwoliły na ustalenia dotyczące historii istnienia badanych obiektów oraz okresów ich użytkowania. Pozwoliły też ustalić główne sposoby użytkowania obiektów (na przykład rezydencja szlachecka, dwór folwarczny, biura zarządu i tym podobne). Nie prowadzono badań dotyczących charakteru związków poszczególnych rodzin z badanymi obiektami, choć ze źródeł tego typu też korzystano (na przykład historia rodziny Saint-Genois z Jaworza). Ten ostatni obszar jest zbyt obszerny, a z drugiej strony nie odnosi się bezpośrednio do tematu pracy. W zakresie kulturowym skupiono się jedynie na roli siedliskotwórczej z jednej strony, i na budynku, jako inspiracji architektonicznej z drugiej. W tym ostatnim zakresie jednak wskazano tylko na założenie zamkowe w Cieszynie oraz Pałac Myśliwski Habsburgów (też w Cieszynie). W przypadku innych obiektów badań ich wpływu kulturowego nie prowadzono. Wynika to z faktu, że ich wpływ w tym zakresie był niewielki (w relacji do innych rezydencji szlacheckich regionu, co było przedmiotem pracy a nie wszystkich obiektów w tym domów służby i okolicznej ludności). Teza o minimalnym wpływie wzajemnym poszczególnych rezydencji na siebie jest jednym wnioskiem płynącym z badań własnych.

- innym elementem prowadzonych badań było rozpoznanie formy, struktury, materiałów oraz stanu zachowania badanych obiektów. Rozpoznanie formy odnosiło się do rozpoznania zewnętrznego kształtu obiektu budowlanego, związanego nierozdzielnie z określoną treścią³⁷ a rozpoznanie struktury do rozpoznania rozmieszczenia elementów składowych oraz zespołu relacji pomiędzy nimi, charakterystycznych dla danego układu (struktury), jako całości.³⁸ W przypadku formy odnoszono się do bryły budynku w ramach ścian i dachu, jej zwartości lub rozczłonkowania a także ich proporcji wzajemnych. Jednakże odnoszono się do najważniejszych wyznaczników wskazanych elementów. Nie analizowano szczegółowego zagadnienia relacji formy i treści (powiązania formuły wnętrza z zewnętrzną formą obiektu) poszczególnych obiektów rezydencjonalnych. Tematykę tę pozostawiono

³⁷ K. Krajewski, *Mała encyklopedia architektury i wnętrz*. Ossolineum, Wrocław 1999, s.237.

³⁸ J. K. Lenartowicz, *Słownik psychologii architektury*. Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2005, s.98.

badaniom monograficznym poszczególnych rezydencji, gdyż odbiegała ona od problematyki pracy. W przypadku struktury budynku zwrócono uwagę na kondygnacje i ich układ, elementy strukturalne kompozycji, w tym ryzality, dachy i ich elementy składowe, powiązanie wskazanych elementów strukturalnych w bryłę budynku, w tym powiązanie bryły z dachem (na przykład powiązanie ryzalitu z odpowiadającym mu występhem dachowym). Wyniki analiz w zakresie formy i struktury odwzorowano w opracowanych wzorcowych opisach podtypów obiektów dworskich takich jak: dwór parterowy, kasztel, kasztel dziedziczny i pałac ziemiański. Prowadzono też analizy w zakresie użytych materiałów użytych do budowy oraz pokrycia dachowego. W badaniach tych korzystano z opisów obiektów, ikonografii, w tym przeszukiwano bazy i portale aukcyjne, pocztówek archiwalnych z pierwszego dziesięciolecia XX wieku oraz prowadzono własne badania terenowe. W zakresie stanu zachowania badania prowadzono w celu rozróżnienia obiektów użytkowanych oraz nieużytkowanych obiektów w stanie dobrym od obiektów w stanie ruiny i obiektów zlikwidowanych lub replik obiektów. Korzystano ze źródeł historycznych, bibliografii tematu, źródeł internetowych i publikacji prasowych oraz własnych badań terenowych. Te ostatnie badania trzeba powtarzać okresowo, gdyż stan obiektów może ulec z czasem zmianie

- rozpoznanie relacji badanych obiektów z otoczeniem było prowadzone w zakresie zdecydowanie mniejszym. Takie badania przeprowadzono w zakresie założenia zamkowego w Cieszynie w relacji do samego miasta. Natomiast w przypadku pozostałych obiektów przeprowadzono analizę siedliskotwórczą tych obiektów i ich relacje w ramach siedliska. Jednakże analizy te miały ograniczony charakter. W Załączniku II zawarto wycinki map, w tym map katastralnych, jeżeli je pozyskano, których analiza pozwala na badania tej problematyki. Badania te mają charakter poboczny dla tematyki pracy, która dotyczy ogólnej typologii rezydencji szlacheckich.
- rozpoznanie cech obiektów pod kątem ich systematyki i próba stworzenia typologii to następne zagadnienie zrealizowane w ramach pracy. Badania teoretyczne dotyczące cech obiektów podstawowych, a w zasadzie założeń: zamkowego, pałacowego i dworskiego (oraz willowego i kamienicznego) przeprowadzono w oparciu o studia literaturowe z zakresu tej tematyki. Pozwoliło to na opracowanie definicji, zawierających charakterystyki pozwalające na jednoznaczne kwalifikowanie obiektów w danych ich stadiach rozwojowych. Badania literaturowe pozwoliły też na wskazanie podtypów założenia zamkowego oraz podtypów dworu obronnego (średniowiecznego) i nowożytnego. Natomiast sporządzenie rejestru obiektów w postaci Załącznika II pozwoliło na przygotowanie odpowiednich arkuszy do analizy poszczególnych analizowanych cech obiektów

rezydencjonalnych (dworskich nowożytnych). Tym samym pozwoliło to pogrupować pewne cechy tworząc wzorzec typu i wzorce podtypów obiektów dworskich nowożytnych w rodzaju: dworu parterowego, kasztelu, kasztelu dziedzicznego oraz pałacu ziemiańskiego. Realizacja tych zadań doprowadziła także do wypracowania ogólnych zrębów typologii obiektów analizowanego typu, co przedstawiono w samej pracy.

- z poprzednim elementem wiąże się rozpoznanie czy wykonana ewidencja obiektów pozwala na generalizację ich typologii. Sama typologia oraz definicje podstawowych grup obiektów powstały jako generalizacja definicji i opisów obiektów tych grup w światowej literaturze przedmiotu. Natomiast wzorzec rezydencji obszaru Księstwa Cieszyńskiego i wzorce podtypów: dworu parterowego, kasztelu, kasztelu dziedzicznego oraz pałacu ziemiańskiego powstały na gruncie analizy i generalizacji danych zebranych w Załączniku II. Jest to potwierdzenie faktu, że taka generalizacja jest możliwa, i że dostarcza ona informacji do oceny prowadzonych badań w zakresie historii architektury. Między innymi poprzez podobieństwo wzorca pałacu ziemiańskiego do Pałacu Myśliwskiego Habsburgów w Cieszynie wskazano na ten obiekt, jako możliwe źródło inspiracji dla tego podtypu obiektów rezydencjonalnych.

W ramach pracy podjęto próbę wypracowania pewnej **osi metodologicznej**. Można ją scharakteryzować jako realizację trzech kroków ogólnych:

- *wypracowanie ogólnej typologii obiektów (określenie typów podstawowych obiektów rezydencjonalnych i ich głównych parametrów typologicznych, czyli parametrów różnicujących),*
- *opracowanie rejestru badanych obiektów wraz z opisem typologicznym (charakterystyka głównych parametrów typologicznych obiektów),*
- *opracowanie typologii badanych obiektów rezydencjonalnych na podstawie analizowanych parametrów typologicznych.*

Biorąc pod uwagę powyższe elementy metodologiczne można stwierdzić, że ich realizacja się powiodła. Podsumowując można stwierdzić, że:

- wypracowano ogólną typologię obiektów, co oznacza, że określono typy podstawowe obiektów rezydencjonalnych (zamek, pałac, dwór) i ich główne parametry typologiczne, czyli parametrów różnicujące, które odnosiły się do niepowtarzających się funkcji lub układów funkcji badanych obiektów. W przypadku zamku jest to funkcja obronna aktywna, w przypadku pałacu jest to funkcja urzędowa, w przypadku dworu jest to funkcja gospodarcza, rolna. Dwór obronny to funkcja obronna, pasywna i funkcja gospodarcza. Wskazano też dwa typy poboczne to znaczy willę (funkcja wypoczynku

i funkcja przestrzeni przyrodniczej) oraz kamienicę (funkcja lokalizacyjna, to znaczy lokalizacja miejska). Jednakże te dwa podtypy były ubocznym zakresem pracy, bo też taką postać przyjmowały rezydencje szlacheckie). Funkcja mieszkalna i funkcja reprezentacyjna są wspólne dla wszystkich typów badanych obiektów.

- sporządzono rejestr badanych obiektów wraz z opisem typologicznym (charakterystyką głównych parametrów typologicznych obiektów). Rejestr ten zawarty jest w Załączniku II. *Wyszczególnienie szlacheckich obiektów rezydencjonalnych Śląska Cieszyńskiego – karty charakterystyki (karty zbiorcze badań ogólnych)*. Załącznik ten zawiera opis charakterystyki obiektów zlokalizowanych w 179 lokalizacjach. Uwzględnia on także dwory folwarczne. Liczy on 5 tomów – w sumie jest to 2969 stron plus uzupełnienia.
- opracowano typologię badanych obiektów rezydencjonalnych na podstawie analizowanych parametrów typologicznych. Ze względu na fakt, że większość badanych obiektów należy do typu założenia dworskiego wypracowano ogólny wzór wzorca takiego założenia oraz wzorce czterech podtypów tego założenia w postaci: wzorca dworu parterowego, wzorca kasztelu, wzorca kasztelu dziedzicznego oraz wzorca pałacu ziemiańskiego. Częścią analizy było też rozmieszczenie przestrzenne tych obiektów, a w tym celu sporządzono odpowiednie mapy Księstwa Cieszyńskiego zawierające wskazania lokalizacji tych obiektów (część zasadnicza pracy).

W ramach pracy, ze względu na jej rozległość, zarówno tematyczną jak i metodologiczną, sformułowano kilka **częstkowych celów badawczych**. Cele te odnoszą się do podstawowych aspektów prac badawczych. *Można je sprowadzić do następujących czterech celów częstkowych:*

- *cel naukowy,*
- *cel metodologiczny,*
- *cel aplikacyjny,*
- *cel dydaktyczno-popularyzatorski.*

*Pierwszy z nich, czyli **cel naukowy** to uzupełnienie i uporządkowanie wiedzy w zakresie obiektów rezydencjonalnych Księstwa Cieszyńskiego będących własnością szlachecką. Obejmuje on zarówno sporządzenie ogólnego rejestru wszystkich zidentyfikowanych obiektów tego typu oraz rejestru szczegółowego wybranych obiektów badawczych. Ponadto, w ramach tego celu wskazać należy analizę cech typologicznych wybranych obiektów oraz wypracowanie ich synkretycznej typologii.*

Realizacja tego celu cząstkowego może być opisana w postaci trzech podpunktów odnoszących się do trzech aspektów tego celu. Są to w kolejności:

- wzbogacenie stanu badań i stanu wiedzy oraz systematyka rezydencji na opisanym obszarze bez dokonywania analizy wpływów powodujących formę wynikową badanych obiektów. Niewątpliwie istniały różnorodne wpływy stylowe, jednak w tej pracy świadomie nie podjęto badania ich genezy.
- opracowano Załącznik II. *Wyszczególnienie szlacheckich obiektów rezydencjonalnych Śląska Cieszyńskiego – karty charakterystyki (karty zbiorcze badań ogólnych)*, niebędący integralną częścią pracy Załącznik ten zawiera opis charakterystyki obiektów zlokalizowanych w 179 lokalizacjach. Uwzględnia on także dwory folwarczne. Liczy on 5 tomów – w sumie jest to 2969 stron plus uzupełnienia. Opracowanie to pozwoliło uzupełnić i usystematyzować całość wiedzy badanego zagadnienia, stanowiąc bazę materiałów do dalszych badań. Załącznik I stanowi indeks do Załącznika II.
- opracowano Załącznik III. *Opis monograficzny wybranych obiektów rezydencjonalnych omawianego obszaru badań (karty zbiorcze badań szczegółowych)*. Załącznik ten zawiera opis charakterystyki 18 obiektów zlokalizowanych w 18 lokalizacjach. Jest to 1 tom – w sumie są to 362 strony. Zawiera rozwinięcie opisu tych obiektów zawartego w Załączniku II. Dotyczy to opisu cech charakterystycznych tych obiektów (między innymi formy i struktury) oraz uzupełnia te informacje o kwestie prawnokonserwatorskie. Pozwala też w sposób bardziej szczegółowy śledzić przemiany typologiczne w toku przemian samych obiektów.
- dokonano analizy cech typologicznych wybranych obiektów oraz wypracowano ich synkretyczną typologię. Wyniki tych działań zawarto w Załączniku III w postaci 18 kart charakterystyki zwartej. Są to dwustronicowe karty zawierające synkretyczną analizę wybranych obiektów, ze zwróceniem uwagi na przemiany typologiczne, ogólną charakterystykę obiektów oraz kwestie prawnokonserwatorskie.
- zebrany materiał może stanowić bazę do analizy porównawczej czy analizy tendencji stylowych rezydencji szlacheckich.

Następny, cel metodologiczny, odnosi się do rozwoju metodologii badań tego typu. Jego elementem jest między innymi opracowanie autorskich narzędzi badań i oceny typologicznej obiektów (karty i oznaczenia obiektów). Dzięki tym elementom możliwe jest prowadzenie badań porównawczych obiektów oraz wyznaczanie ich parametrów podobieństwa. Realizacja tego celu prowadzi do opracowania podstaw tworzenia typologii obiektów tego rodzaju (obiekty rezydencjonalne, będące własnością szlachecką). Jednym z elementów

metodologicznych tej pracy jest wykorzystanie zdjęć satelitarnych do badań architektonicznych (na wzór metodyki badań archeologicznych).

Prace metodologiczne dotyczące tego celu zakończyły się powodzeniem, a wszystkie główne założenia zostały zrealizowane. Wypracowano metodykę postępowania o ogólnym charakterze i wykazano jej skuteczność. W szczegółach trzeba zwrócić uwagę na:

- opracowanie wzorca karty charakterystyki zawierającej podstawowe informacje dotyczące danego obiektu w formie zwartej. W tym także wycinki map oraz pozyskaną ikonografię oraz bibliografię przedmiotu. Karty tego typu tworzą suplementarny Załącznik II. Opracowano także rozszerzoną wersję karty (w zakresie identyfikacji i opisu cech architektonicznych). Karty rozszerzone zawarte są w Załączniku III. W pracy zawarto karty, mające układ dwustronicowy, mające charakter kart ewidencyjnych.
- opracowanie systemu typologii badanej grupy obiektów, który pozwala w jednoznaczny sposób klasyfikować daną fazę istnienia obiektu. Klasyfikacja typologiczna odnosi się do faz istnienia obiektu a nie do niego samego, gdyż w toku badań stwierdzono występowanie przemian typologicznych obiektów. W zakresie podstawowym system typologii obejmuje następujące obiekty/założenia: zamkowe, pałacowe, dworskie. Obejmuje także podtypy klasyfikacyjne wyróżnione w zakresie pierwszej i trzeciej grupy. Wskazano także typy poboczne odnoszące się do założenia willowego i kamienicznego. Definicje i układy cech poszczególnych typów wypracowano jako uniwersalne. Oparte one zostały na badaniu literatury światowej.
- wypracowanie ujętego w Załącznikach klucza kodowego cech, który w powiązaniu z arkuszem kalkulacyjnym pozwala na prowadzenie badań przekrojowych obiektów pod względem wybranej cechy lub ich różnych konfiguracji. Wykorzystanie tego narzędzia pozwoliło na wskazanie cech wzorca nowożytnego dworu i obiektów tworzących podtypy w ramach tego założenia: dworu parterowego, kasztelu, kasztelu dziedzińcowego oraz pałacu ziemiańskiego. Klucz kodowy pozwala też na prowadzenie badań porównawczych obiektów, w tym badanie ich podobieństwa pod względem układu i relacji cech, gdyż klucz kodowy każdego obiektu ma tą samą strukturę wewnętrzną.
- opracowane wzorce typów i podtypów obiektów badanej grupy pozwalają na ocenę, poprzez porównanie do wzorców, formuły badanego nowego obiektu i powiązanie jego formy i struktury z wyszczególnionymi uprzednio typami/podtypami obiektów. Ułatwia to prowadzenie badań typologicznych.

- wykorzystanie do badań architektonicznych technik stosowanych w badaniach historycznych i archeologicznych, a mianowicie analizę map, analizę katastrów (jako odmiany analizy map) oraz analizę zdjęć satelitarnych (także do wykonywania analiz przestrzennych w obecnym stanie badanych obiektów).

Trzeci cel odnosi się do problematyki wykorzystania rozwiązań wypracowanych w ramach badań. **Cel aplikacyjny** dotyczy wypracowania unikatowej wiedzy w zakresie stanu początkowego oraz przekształceń obiektów, oceny stanu ich zachowania oraz określenia wytycznych konserwatorskich, które możliwe by były do wykorzystania przez służby konserwatorskie i inwestorów. To ostatnie wynika z faktu, że wiele tego typu obiektów, które przetrwały, podlega przekształceniu najczęściej w obiekty hotelowe.

W zakresie celu aplikacyjnego udało się zrealizować wszystkie wyszczególnione w nim elementy. Poszerzyły one wiedzę w zakresie badanych obiektów, jednakże ich wpływ na stan tych czy innych obiektów możliwy będzie do oceny dopiero w przyszłości. W szczególności wskazać należy na:

- wypracowanie w ramach pracy unikatowej wiedzy w zakresie stanu początkowego oraz przekształceń badanych obiektów zawartej jest w postaci rejestrów obiektów w Załącznikach (II i III). Ponadto stanowi przedmiot pracy. Dotyczy to także analizy rozwoju założenia zamkowego na Wzgórzu Zamkowym w Cieszynie.
- nowa wiedza wypracowana została także w postaci definicji podstawowych typów założeń rezydencjonalnych. Definicje te bowiem stanowią próbę generalizacji światowej literatury w przedmiotowym zakresie, w ramach możliwości autorki. Praca ta została podjęta, gdyż w ramach badań stwierdzono brak typologicznie jednoznacznych definicji tego typu obiektów.
- wypracowanie kart charakterystyki, które zawierają ocenę stanu zachowania badanych obiektów. W przypadku badań szczegółowych jest ona rezultatem także badań terenowych i prowadzonych wizji lokalnych oraz wywiadów z osobami mającymi wiedzę o badanych obiektach (w tym także z właścicielami).
- prowadzone badania *in situ* pozwoliły także na określenie pewnych wytycznych konserwatorskich. W trudnej sytuacji prawno-konserwatorskiej, są obiekty będące własnością prywatną, które osoby te pozyskały drogą dziedziczenia. Zazwyczaj doprowadzają one do ruiny obiektu z braku środków na ich konserwację i renowację. Stąd też wydaje się celowym powołanie funduszu na wzór programu dworskiego (Manor houses) prowadzonego przez National Trust w Wielkiej Brytanii. Może to być fundusz państwowy lub fundusz realizujący partnerstwo publiczno-państwowe. Zły

stan nieruchomości zdarza się też w przypadku własności gminnej (lub podmiotów gminnych), które ratują się w tej sytuacji sprzedając obiekty prywatnym inwestorom, nie zawsze rzetelnym i mającym na celu ochronę i zachowanie danego obiektu. Stąd też wniosek, że biedne gminy też taką pomocą powinny być objęte. Jednakże ich status jest trochę lepszy niż wspomnianych właścicieli prywatnych, gdyż szansa gmin na pozyskanie pomocy ze środków UE jest zdecydowanie większa niż w przypadku osób fizycznych.

Ostatnim był **cel dydaktyczno-popularyzatorski**. Istotą tego celu jest z jednej strony popularyzacja tematu w zakresie badań zarówno historycznych jak i odnoszących się do historii architektury. Dotyczy to zwłaszcza współpracy z Muzeum Ziemi Cieszyńskiej w Cieszynie. Natomiast z drugiej strony cel ten zawiera się w możliwości wykorzystania zawartych w pracy materiałów do celów dydaktycznych.

Poprzez samą pracę oraz wykonane badania realizacja celu dydaktyczno-popularyzatorskiego była minimalna. Jednakże w zakresie działań z pracą związanych już jego realizacja może zostać uznana za pozytywną. Samo przedłożenie pracy o tej tematyce do obrony ma już mały walor popularyzatorski. W ramach realizacji tego celu wskazać należy na:

- zakres dydaktyczny został na tym etapie osiągnięty w najmniejszym stopniu. Jednakże materiały zgromadzone w tym opracowaniu już taki walor posiadają. Dotyczy to na przykład propozycji wykorzystania definicji badanych założeń rezydencjonalnych jako materiału z zakresu teorii architektury, czy też wykorzystania opracowań metodologicznych tej pracy jako materiału z zakresu metodologii badań w obszarze historii architektury z zakresu badanego regionu.
- Wydaje się także, że zgromadzony i opracowany materiał ikonograficzny może zostać wykorzystany jako uzupełnienie materiałów dydaktycznych z zakresu szeroko rozumianego nauczania problematyki architektury i jej historii.
- elementem popularyzatorskim jest także zamiar przekazania opracowanych materiałów Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie. Należy podkreślić, że niniejsze opracowanie nie jest skończone. Jest ono jedynie końcem pewnego etapu prac dotyczących rozpoznania obiektów szlacheckich w regionie Śląska Cieszyńskiego. Jest także przyczynkiem do ich dalszego rozwijania.

Wniosek zamykający ten rozdział dotyczy zrealizowanego zakresu prac w odniesieniu do tytułu pracy. Brzmi on: **Typologia stylowa rezydencji**

szlacheckich na obszarze Śląska Cieszyńskiego. Odnosząc się do tak sformułowanego tytułu pracy należy wskazać, że zakres tematyczny w nim zawarty został zrealizowany. W szczegółach realizację zakresu pracy można ująć w następujące punkty:

- opracowano podstawy typologii założeń/obiektów rezydencjonalnych. Wskazano na trzy typy podstawowe: założenie zamkowe, rezydencja pałacowa i rezydencja dworska. Opracowano także, na podstawie badań literaturowych, podtypy obiektów rezydencjonalnych w danych założeniach (nie dotyczy to obiektu pałacowego). Następnie wykorzystano opracowaną typologię do klasyfikacji obiektów rezydencjonalnych, będących własnością szlachecką, na obszarze Śląska Cieszyńskiego. W ramach tego opracowania wypracowano typologię badanych obiektów.
- cechy wykorzystane do analiz typologicznych obiektów obejmowały między innymi cechy stylowe, w tym: okres powstania i przebudów założenia, ogólna bryła budynku, materiał muru i materiał pokrycia dachu oraz elementy detalu elewacji. Oprócz cech typologicznych wykorzystano także cechy takie jak: formalne, kompozycyjne, funkcjonalne i przestrzenne. Stąd też opracowaną typologię można określić jako typologię stylową, chociaż jest ona rozwiązaniem szerszym. Z drugiej strony nie koncentrowano się na konkretnych klasyfikacjach stylowych, gdyż obiekty badane ulegały przebudowom i reprezentowały często eklektyzm stylowy o różnym nasileniu.
- przedmiotem badań były obiekty będące własnością szlachecką z jednej strony i będące siedzibami szlacheckimi z drugiej strony. Przy czym uwzględniano zarówno siedziby stałe jak i czasowe (na przykład rezydencje wiejskie, rezydencje myśliwskie). Obiekty kwalifikowano do badań na podstawie stwierdzenia, czy rodzina będąca właścicielem obiektu była rodziną szlachecką. Definicję szlachty rozumiano szeroko, z uwzględnieniem średniowiecznego rycerstwa oraz nowożytnej arystokracji. Zadanie to ułatwiał fakt dużego sformalizowania przynależności do stanu szlacheckiego w Cesarstwie Austriackim. Tym samym stwierdzić należy, że przedmiotem pracy były rezydencje szlacheckie, jednakże szeroko rozumiane.
- zakres pracy dotyczył obszaru Księstwa Cieszyńskiego w czasokresie jego istnienia. Same ramy czasowe są proste do zdefiniowania. Są to lata 1290 – 1918. Natomiast geograficznie jest trochę trudniej, ze względu na zmiany w przebiegu granic Księstwa. Stąd też, odmiennie od innych opracowań, uwzględniono także takie lokalizacje jak: Chałupki, Gorzyce czy Godów. Po wojnach śląskich znalazły się one w granicach Prus, jednakże wcześniej należały do Księstwa Cieszyńskiego, co potwierdzają mapy z okresu. Zatem geograficzny obszar pracy jest zgodny z tytułem i odnosi się do obszaru Księstwa Cieszyńskiego jako takiego.

Biorąc pod uwagę powyższe można uznać zakres prac zawarty w tytule za zrealizowany w całości. W pewnych aspektach lub szczegółach poziom realizacji może być niecałkowity. Wynika to z ogromu zrealizowanych zadań.

Podsumowując wszystkie przedstawione wywody i uwzględniając przeprowadzoną powyżej analizę dotyczącą zrealizowanych zagadnień i celów badawczych można wskazać **oryginalne, generalne elementy pracy**, które mogą wzbogacić stan badań i stan wiedzy oraz systematykę rezydencji oraz być wkładem w rozwój badań nad historią architektury, w tym architektury rezydencjonalnej z obszaru Śląska Cieszyńskiego oraz. Do elementów tych należą:

- opracowane definicje założeń/obiektów podstawowych typów: zamkowego, pałacowego i dworskiego, wraz ze wskazaniem podtypów założenia zamkowego i rezydencji dworskiej. Wskazano też na definicje założeń pobocznych: willowego i kamienicznego.
- opracowane wzorce kart charakterystyki obiektów, w tym karty ogólne (Załącznik II), karty szczegółowe (Załącznik III).
- opracowany rejestr ogólny obiektów będących własnością szlachecką, w tym poza wskazanymi także folwarków (Załącznik I i Załącznik II).
- opracowany rejestr szczegółowy wybranych obiektów będących przedmiotem badań szczegółowych, zwłaszcza w zakresie przemian typologicznych i kwestii prawno-konserwatorskich (Załącznik III).
- opracowane wzorce: obiektu dworskiego oraz jego czterech podtypów: dworu parterowego, kasztelu, kasztelu dziedzińcowego oraz pałacu ziemiańskiego. Opracowane wzorce pozwoliły na ocenę charakteru badanych obiektów pod względem typologicznym. Pozwoliły także na wskazanie pewnych lokalnych odmienności, jak dach naczółkowy, łamany.
- Opracowane schematy rozwoju założenia zamkowego na Wzgórzu Zamkowym w Cieszynie. Oparto je na analizie materiału historycznego i opisów prac archeologicznych. Uzupełnia ją opis dynamiki przemian tego założenia.

Powyższe elementy pracy mają charakter generalny. Odnoszą się do głównych etapów jej realizacji. Pewne szczegółowe rezultaty i rozwiązania przedstawiono w materiale pracy, nie odnosząc się do nich w powyższym wykazie. Przykładami są między innymi: koncepcja struktury zamku średniego w przypadku założenia zamkowego w Cieszynie, propozycja zmiany podtypu dworu w Markłowicach z dworu obronnego na dwór lamus czy też zmiany typu średniowiecznych obiektów w Dzięgielowie, Grodźcu, Końcyczach Małych, Końcyczach Wielkich, Strumieniu, Zebrzydowicach Dolnych (z zamku na dwór obronny).

Przeprowadzone badania i analizy oraz zaprezentowane konkluzje pozwalają wysunąć też wnioski końcowe odnoszące się do pracy. Wnioski te przedstawione są w grupach odnoszących się do odpowiadającym im zakresom badań i prowadzonych prac. Pierwsza grupa wniosków odnosi się do stwierdzonych **luk badawczych**. Wnioski te obejmują następujące elementy:

1. stwierdzono, w trakcie analizy problematyki, brak szczegółowych badań siedzib szlacheckich w badanym obszarze historycznym. Występowały jedynie nieliczne opracowania monograficzne odnoszące się do znaczniejszych obiektów regionu. Również w przypadku założenia zamkowego w Cieszynie stwierdzono brak materiałów z zakresu historii architektury tego założenia.
2. stwierdzono brak przekrojowej ewidencji obiektów z obszaru badań. Co prawda istnieje opracowanie czeskie będące uproszczonym rejestrem obiektów tego typu, jednakże odnosi się ono tylko do strony czeskiej i dotyczy krajobrazu rezydencjonalnego a nie problematyki architektonicznej.³⁹ W zakresie rezydencji można jedynie wskazać na album M. Makowskiego.⁴⁰
3. stwierdzono także brak jednoznacznych definicji typów obiektów rezydencjonalnych. Dyskusję istniejących w literaturze przedmiotu definicji przeprowadzono w pracy.
4. w wyniku badań stwierdzono też różnicę w dostępie do materiałów do badań. Najbardziej widoczną jest różnica w dostępie do katastru (XIX wieczny). W Czechach dostęp jest publiczny a w Polsce wymaga złożenia podania do starostwa powiatowego.

Drugim obszarem prowadzenia badań była **typologia obiektów rezydencjonalnych**. Jej podstawą było wyprowadzenie definicji poszczególnych typów obiektów z tej grupy, tak by możliwym było jednoznaczne kwalifikowanie badanych obiektów do typów. Jednocześnie dążono do tego by definicje te były możliwie ogólne. W tym zakresie wskazać można na następujące wnioski:

5. rezydencję zdefiniowano wskazując, że jest to budynek lub jego część o charakterze mieszkalnym, który realizuje jednocześnie, poza innymi, funkcję reprezentacyjną. Ta definicja stała się podstawą wytyczania granic kwalifikowania obiektów do grup. Reprezentacyjność obiektu odnosi się do

³⁹ P. Kučera (kierownik projektu), Katalog panských dvorů Čech, Moravy a Slezska v typech krajiny. Program národní a kulturní identity (NAKI) projekt VaV MK ČR DG18P02OVV018 „Poplužní dvory Čech, Moravy a Slezska a jejich harmonická kulturní krajina – identifikace a soudobá interpretace kulturních hodnot“.

⁴⁰ M. Makowski, Szlacheckie siedziby na Śląsku Cieszyńskim. Muzeum Śląska Cieszyńskiego i REGIO Regionalni vydavatelství Irena Cicha, Czeski Cieszyn 2005.

- krajobrazu założenia rezydencjonalnego a nie do innych obiektów tego typu.
6. w ramach pracy przyjęto trzy typy podstawowe założeń rezydencjonalnych i dwa typy pomocnicze. Do typów podstawowych zaliczono następujące założenia/obiekty: zamkowe, pałacowe i dworskie. Do typów pomocniczych założenia/obiekty: willowe i kamieniczne. Typologia ta bazuje na układzie funkcji obiektu, ze wskazaniem funkcji lub ich układu niepowtarzalnych w żadnym innym typie. W przypadku zamku jest to funkcja obronna aktywna, w przypadku pałacu jest to funkcja urzędowa, w przypadku dworu jest to funkcja gospodarcza, rolna (dwór obronny to funkcja obronna, pasywna i funkcja gospodarcza, rolna – jest on jednak podtypem dworu jako takiego). Willa to funkcja wypoczynku i funkcja przestrzeni przyrodniczej oraz kamienica to funkcja lokalizacyjna, to znaczy lokalizacja miejska, a brak na przykład funkcji przestrzeni przyrodniczej).
 7. założenie zamkowe zdefiniowano podając, że: jest to założenie obronno-reprezentacyjno-mieszkalne, pochodzące z okresu średniowiecza, lub będące naśladownictwem takiego, charakteryzujące się ciągłym obwodem obronnym.
 8. pałac zdefiniowano, jako duży budynek lub zespół budynków i budowli (założenie pałacowe), wokół którego nie identyfikuje się żadnych fortyfikacji, i który przeznaczony jest także do realizacji funkcji publicznej/urzędowej (sprawowania władzy). Założenie pałacowe to pałac i także celowo ukształtowane założenie przyrodnicze oraz jego otoczenie pomocnicze.
 9. dwór zdefiniowano jako budynek, wokół którego nie identyfikuje się żadnych fortyfikacji, jednocześnie będący rezydencjonalnym centrum gospodarstwa ziemiańskiego, tworząc dominantę w krajobrazie dworskim. Nie ma znaczenia czy funkcja gospodarcza jest realizowana w ramach obiektu rezydencjonalnego czy w ramach innych obiektów. Założenie dworskie obejmuje dwór i jego, celowo ukształtowane założenie przyrodnicze oraz jego otoczenie pomocnicze. Jest to jeden z dwóch rodzajów założenia dworskiego (dwór obronny i dwór nowożytny).
 10. dwór nowożytny może reprezentować jako jeden z czterech wyróżnionych podtypów architektoniczno-funkcjonalnych:
 - podtyp dwór parterowy, czyli budynek posiadający tylko jedną kondygnację, ewentualnie mający piętrową część w części ryzalitu środkowego lub bocznego,
 - podtyp kasztel, czyli budynek przynajmniej piętrowy, mający prosty rzut, najczęściej w formie prostokąta, o rozmiarach odpowiadających rzutowi dworu parterowego,
 - podtyp kasztel dziedzińcowy, czyli założenie utworzone zazwyczaj z czterech skrzydeł (na badanym terenie nie spotkano

- założeń trójkątnych ani pięciokątnych) powiązanych ze sobą w zamknięty obwód, tworzący w części centralnej dziedziniec wewnętrzny,
- podtyp pałac ziemiański, czyli budynek duży, znacznie przekraczający rozmiarami dwory parterowe i kasztele, często o złożonym rzucie i mający bardziej rozbudowany program funkcjonalny.
11. dwór obronny (średniowieczny) zdefiniowano jako posiadłość rycerską, otoczoną płotem bądź murami, niebędącymi jednak obwodem obronnym (brak możliwości prowadzenia działań wojskowych). Jest to drugi rodzaj założenia dworskiego.
12. dwór obronny (średniowieczny) może reprezentować jako jeden z czterech wyróżnionych podtypów architektoniczno-funkcjonalnych:
- dwór typu wieża mieszkalna (rycerska), czyli budynek mający po jednym pomieszczeniu na każdej kondygnacji i pozbawiony klatki schodowej, a zamiast niej korzystano z drabin zewnętrznych,
 - dwór typu kamienica (rycerska) lub dwór wieżowy, czyli wieża posiadająca wewnętrzną klatkę schodową i wejście na poziomie parteru i po jednym głównym pomieszczeniu na kondygnacji,
 - dwór typu kasztel (rycerski), czyli kamienica (wieża) o rozbudowanym rzucie mająca więcej pomieszczeń na przekroju kondygnacji,
 - dwór typu dwór lamus, czyli zredukowana forma wieżowa mająca tylko dwie kondygnacje z lamusem na parterze i częścią mieszkalną na piętrze, zazwyczaj z zewnętrznymi schodami. Elementem rozdzielającym jest poziomy podział funkcji kondygnacji. Podtyp ten występowała także na początku okresu nowożytnego (jak forteca w przypadku zamku).

Trzecim obszarem badawczym związanym z realizacją pracy było rozpoznanie tematyki odnoszącej się do jej **zakresu tematycznego**. W tym obszarze:

13. opracowano czasowo-ilościowe dane związane z powstawaniem badanych obiektów rezydencjonalnych. W wieku XIII powstało 16 obiektów, w wieku XIV - 21, w wieku XV - 16, w wieku XVI - 26, w wieku XVII - 35, w wieku XVIII - 186, w wieku XIX - 81, w wieku XX - 3.
14. opracowano czasowo-ilościowe dane związane z likwidowaniem badanych obiektów rezydencjonalnych. W wieku XIII został zlikwidowany 1 obiekt, w wieku XIV - 0, w wieku XV - 4, w wieku XVI - 22, w wieku XVII - 15, w wieku XVIII - 21, w wieku XIX - 47, w wieku XX - 139, w wieku XXI - 7.

15. wskazano, na podstawie badań, 179 lokalizacji, w których występują obiekty rezydencjonalne stanowiące własność szlachecką (zamki, pałace, dwory i folwarki). Dla wskazanych 179 lokacji zidentyfikowano w sumie 329 obiektów podstawowe (zamek, pałac, dwór i folwark) oraz 19 obiektów pobocznych (6 obiektów myśliwskich, 11 kamienic i 2 obiekty tylko mieszkalne). Ze wskazanej liczby w różnym stanie technicznym istnieją obecnie 72 obiekty główne oraz 5 obiektów myśliwskich, 7 kamienic oraz 1 obiekt mieszkalny.
16. rozpoznano na podstawie badań 16 zamków. Z tej liczby 4 zostały przebudowane na obiekty nowożytny (pałace) a 11 przestało istnieć lub istnieją tylko ich niewielkie pozostałości (jak w Cieszynie). W zwartej formie istnieje jedynie zamek w Śląskiej Ostrawie, który generalnie jest XX-wieczną rekonstrukcją.
17. zidentyfikowano 35 dworów obronnych (średniowiecznych, rycerskich). Z tej liczby przebudowanych na dwory nowożytny zostało 25 obiektów. Bezpowrotnie zniknęło 8 obiektów. W substancji budowlanej istniejących obiektów zachowały się elementy dwóch dworów rycerskich.
18. wskazano 5 pałaców: arcyksiążęcy w Cieszynie (Z.I, t.1, cz.3) oraz 4 związane z państwami stanowymi: bielskim w Bielsku (Z.I, t.1, cz.1), bogumińskim w Chałupkach (Z.I, t.1, cz.2), frydeckim we Frydku (Z.I, t.1, cz.4) i frysztackim we Frysztaście (Z.I, t.1, cz.4).
19. zidentyfikowano 110 dworów nieśredniowiecznych. Z tej liczby istnieje obecnie 47 obiektów w różnym stanie technicznym.
20. stwierdzono, że w przypadku wspomnianych 110 budynków dworskich (nowożytnych) określić ich podtypy typologiczne (dwór parterowy, kasztel, kasztel dziedziczny, pałac ziemiański) możliwe było jedynie w 83 przypadkach.
21. zidentyfikowano 21 dworów parterowych, z czego do dzisiaj przetrwało 8 z nich. Uzupełniająco dodać można, że rozpoznano 27 parterowych dworów folwarcznych.
22. stwierdzono występowanie 46 obiektów typu kasztel. Do naszych czasów przetrwało 28 dworów w podtypie kasztelu.
23. 6 obiektów sklasyfikowano jako kasztel dziedziczny. Do naszych czasów przetrwało 5 obiektów tego podtypu, w różnym stanie (dwa z nich mają jedynie 3 z 4 skrzydeł – obiekt w Dzięgielowie i obiekt w Kończycach Małych).
24. zidentyfikowano 10 pałaców ziemiańskich. Do naszych czasów przetrwało 8 obiektów tego podtypu.

Bazując na opracowanym rejestrze obiektów oraz przeprowadzonej klasyfikacji typologicznej, a także korzystając z opisów kodowych oraz arkusza kalkulacyjnego

przeprowadzono analizę i generalizację wyników badań tego etapu pracy. W ich rezultacie opracowano **wzorce obiektu dworskiego oraz jego podtypów**. W tym zakresie wnioski dotyczą:

25. wzorca dworu. Typowy budynek dworski był budynkiem murowanym, jednopiętrowym, średnia liczba osi fasady to 7. W przypadku obiektów tego typu dominuje dach 4-spadowy pokryty dachówką. Dla tego wzorca typu nie identyfikowany cech bardziej szczegółowych.
26. wzorca dworu parterowego. Budynek rezydencjonalny tego podtypu charakteryzuje się średnio 7 (6 na 18 rozpoznanych) lub 5 osiami (5 na 18) na elewacji frontowej. Mniej więcej podobny układ parametrów występuje w przypadku parterowych dworów folwarcznych. Dwór parterowy najczęściej przykryty jest dachem naczółkowym (7 na 18), także łamanym (połowa ze wskazanych). Drugim typem rozpoznanego dachu był dach 2-spadowy. Pokrycie dachu stanowiły przede wszystkim dachówki (16 na 18). Konstrukcja ścian była murowana (17 na 18) a pod względem rzutu dominuje rzut prosty (17 na 18 obiektów.)
27. wzorca kasztelu. Budynek rezydencjonalny tego podtypu charakteryzuje się średnio 7 osiami (13 na 42 zidentyfikowanych pod względem parametrów) na elewacji frontowej. Dość często występowały też budynki pięcioosiowe (9 na 42) i 9-cio osiowe (7 na 42). Najczęściej przykryty jest dachem 4-spadowym (14 na 37). Występuje też dach mansardowy, francuski (7 na 42) oraz dach naczółkowy (7 na 42), zwłaszcza łamany (aż 6). Konstrukcja ścian to mur ceglany (37 na 42), a pokrycie dachu stanowiły dachówki (34 na 42). Pod względem rzutu dominuje rzut prosty (33 na 42). Generalnie są to budynki jednopiętrowe. W jednym przypadku pojawił się element architektoniczny przypominający wieżę (dwór w Błogocicach - Z.I t.1 cz.1). Wzorzec podtypu kasztel odpowiada ogólnemu wzorcowi budynku dworskiego, rezydencjonalnego, jednakże można w jego przypadku wyróżnić detal w postaci centralnego ryzalitu (18 na 42), który najczęściej jest 3-osiowy (10 na 42).
28. wzorca kasztelu dziedzicznego. Elewacja frontowa kasztelu dziedzicznego charakteryzuje się średnio 9 osiami (we wskazanej grupie są 2 takie obiekty). Liczba osi elewacji głównej, dla tych obiektów, waha się od 5 (zameczek myśliwski w Prażmie - Z.I t.3 cz.3) do 10 (pałac w Kończycach Wielkich koło Ostrawy - Z.I t.2 cz.4). Są to też obiekty piętrowe. Jedynie pałac w Drogomyślu (Z.I t.1 cz.4) jest parterowy. Jednakże do pożaru w drugiej połowie XIX wieku był to też budynek piętrowy. Dominuje dach o formie 4-spadowej (3 na 5) kryty dachówką (4 na 5). Są to obiekty murowane (4 na 5). Tylko zameczek myśliwski w Prażmie (Z.I t.3 cz.3) był obiektem drewnianym, krytym gontem (analiza

na podstawie rekonstrukcji tego obiektu). Jako jedyny zameczek ten miał wieżę z dachem cebulastym (na podstawie rekonstrukcji).

29. wzorca pałacu ziemiańskiego. Są to obiekty ponad 10 osiowe. Średnio jest to 12 – 13 osi, przy czym dominują liczebnie obiekty poniżej 13 osi (6 na 10). Ich rzut jest raczej złożony niż prosty (4 na 10). Pod względem liczby pięter są to generalnie obiekty 1-piętrowe. Jednakże może występować część budynku podwyższona (na przykład w formie ryzalitu – 5 na 10). Tylko jeden budynek był w pełni 2-piętrowy (pałac w Kończycach Wielkich - Z.I t.2 cz.3). W tym podtypie występują dwie formy dachu: 4-spadowy (5 na 10) i mansardowy, w typie francuskim (4 na 10).

Dokonano także **uogólnień dotyczących opracowanych wzorców**. Są one wynikiem porównania i oceny opracowanych wzorców podtypów rezydencji dworskiej. Uogólnienia te mają charakter ograniczony, gdyż dotyczą rezydencji w obszarze badań. W tym zakresie można stwierdzić, że:

30. wskazano na parametr różnicujący dwory parterowe i kasztele (do 9 osi na elewacji głównej i raczej prosty rzut) od pałacu ziemiańskiego (od 10 osi na elewacji głównej i raczej złożony rzut),
31. stwierdzono występowanie dachu naczółkowego, łamanego. Jest to nietypowa forma bryły dachu, która w regionie, będącym obszarem badań, powtarza się w sposób zauważalny,

Przeprowadzone w pracy **badania szczegółowe** dotyczące wybranych 18 obiektów pozwoliły również na wskazanie kilku wniosków odnośnie poszczególnych z nich. Wnioski te mają charakter zarówno ogólny jak i szczegółowy. W ramach tych wniosków ująć należy:

32. wskazanie na różnicę pomiędzy dworem obronnym (średniowiecznym) a zamkiem. Różnica ta polega na innej roli murów. W przypadku dworu obronnego jest to obrona pasywna (są tylko przeszkodą). W przypadku zamku jest to rola aktywna (pozwalają prowadzić działania militarne). To wskazanie pozwoliło na zawnioskowanie o zmianę nazwy obiektów średniowiecznych w: (Dzięgielowie, Groźcu, Kończycach Małych, Kończycach Wielkich, Strumieniu, Zebrzydowicach Dolnych) z zamków na dwory obronne. Zamek istniał jedynie w Dzięgielowie, lecz był położony kilkaset metrów na południowy wschód od obecnego obiektu.
33. wskazanie, że dwór w Markłowicach powinien zostać zakwalifikowany jako dwór-lamus (wyraźny podział funkcjonalny) a nie jako dwór obronny.
34. wskazanie zakwalifikowania dworu w Błogocicach jako kasztelu. W tym zakwalifikowaniu wzięto pod uwagę zarówno historyczny obraz dworu, jak i jego strukturę z wieżą od strony czołowej jak i wysokie przyziemie.

Jednakże możliwe jest też zakwalifikowanie tego obiektu jako dworu parterowego.

35. wskazywanie konkretnego typu lub podtypu badanego obiektu musi być uwarunkowane historycznie, gdyż ulegają one zmianom w czasie (przekształcenie zamku w pałac (np. Bielsko), dworu rycerskiego w dwór nowożytny (np. Strumień) lub dworu parterowego w kasztel (np. Kamienica).

Wskazane wnioski wyczerpują, opis rozwiązań, osiągnięć i propozycji wypracowanych w ramach dysertacji. Praca ta i wnioski z niej płynące mogłyby stanowić asumpt do dalszych prac badawczych i poszukiwań naukowych. Jest to koniec pewnego etapu prac, lecz na pewno nie koniec tworzenia pełnej typologii stylowej rezydencji szlacheckich na obszarze Śląska Cieszyńskiego co stanowi pole do dalszych badań.

VII. LITERATURA

1. Abass F., Ismail L. H., Solla M., A review of courtyard house: history evolution forms, and functions, *ARPN Journal of Engineering and Applied Sciences* 2016, Vol. 11, No. 4, s.2557-2563
2. Ackerman J. S., *The Villa. Form and ideology of country houses*, Thames and Hudson, London 1995
3. Adamczewski J., *W starym Krakowie*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1968
4. Adamczyk J. L., *Przemiany architektury rezydencjonalnej w XV-XVIII w. na terenie dawnego województwa sandomierskiego: wybrane przykłady: materiały z sesji naukowej-Kielce 18 września 1999*, Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Kielcach, Kielce 2000
5. Aftanazy R., Baranowski A., *Materiały do dziejów rezydencji*, Polska Akademia Nauk, Instytut Sztuki, Warszawa 1986
6. Albee P., Berger M., Foulds H. E., Gray N., Herrick P., *Vanderbilt mansion: A gilded-age country place*, National Park Service, Northeast Museum Services Center, Boston, 2008
7. Allegra D., Gallo G., Inzerillo L., Lombardo M., Milotta F. L. M., Santagati C., Stanco F., *Hand held 3D scanning for cultural heritage: experimenting low cost structure sensor scan*, s. 475-499, w: Ippolito A. (red.), *Handbook of Research on Emerging Technologies for Architectural and Archaeological Heritage*, IGI Global, Hershey 2017
8. Alusik T., *Defensive Architecture of Prehistoric Crete*, *British Archaeological Reports International Series* 1637, 2007
9. Andreae A., Geiseler U. (red.), *Die Herrenhäuser des Havellandes. Eine Dokumentation ihrer Geschichte bis in die Gegenwart*, Lucas Verlag, Berlin 2001
10. Andres G. M., *The Villa Medici in Rome*, Garland, New York 1976
11. Angold M., *The Byzantine aristocracy, IX to XIII centuries*, B.A.R. Publishing, Oxford 1984
12. Apollonio F.I., Gaiani M., Sun Z., *3D modeling and data enrichment in digital reconstruction of architectural heritage*, s.43-48, w: *International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences* 2013, Volume XL-5/W2, XXIV International CIPA (Comité International de la Photogrammétrie Architecturale) Symposium, Strasbourg, France
13. Arnold D., *The Georgian villa*, Alan Sutton, Phoenix Mill 1996
14. Arnold F., *Islamic Palace Architecture in the Western Mediterranean: A History*, Oxford University Press, New York 2017

15. Artusi L., Tante le acque che scorrevano a Firenze: itinerario tra i giochi d'acqua delle decorative fontane fiorentine, Semper, Firenze 2005
16. Al Asali M. W., Shahin I., Traditional architecture and its role in the reconstruction process, METU (Middle East Technical University) Journal of the Faculty of Architecture. Ankara 2016, Vol. 33, nr 2, s.101-119
17. Ayers A., The Architecture of Paris: An Architectural Guide, Edition Axel Menges, London 2004
18. Azzi Visentini M., La villa in Italia: Quattrocento e Cinquecento, Electa, Milano 1995
19. Badstübner-Gröger S. (red.), Schlösser, Herrenhäuser, Burgen und Gärten in Brandenburg. Zum Jubiläum des "Freundeskreises Schlösser und Gärten der Mark", Lukas Verlag, Berlin 2012
20. Bahnmüller W., Burgen und Schlösser in Tirol, Südtirol und Vorarlberg, NP-Buchverlag, St. Pölten 2004
21. Baker M., The Development of the Welsh Country House: 'dy lŷs enaid y wlad/your court, the soul of the land', Cardiff University, School of History, Archaeology and Religion 2015 (praca doktorska)
22. Balch D. L., Roman Domestic Art and Early House Churches, Mohr Siebeck, Tübingen 2008
23. Baranowski J., Dwór polski w XIX wieku: zjawisko historyczne i kulturowe, Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 1992
24. Barański M. J., Beskid Śląski: przewodnik, Oficyna wydawnicza „Rewasz”, Pruszków 2007
25. Bardzińska-Bonenberg T., Założenie pałacowo-parkowe: Czerniejewo, Wydział Architektury, Politechnika Poznańska, Poznań 2008
26. Barnard T., Clark J. (red.), Lord Burlington: Art, Architecture and Life, The Hambledon Press, London 1995
27. Bardazzi S., Castellani E. (red.), La Villa Medicea di Poggio a Caiano, Cassa di Risparmio e Depositi di Prato, Siena 1982
28. Bartlett R., The Making of Europe: Conquest, Colonization and Cultural Change 950 – 1350, Penguin Books, London 1994
29. Bartoš J., Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848-1960: Supplement, Profil, Ostrava 1967
30. Battilotti D., Palladio A., The villas of Palladio, Archivio Electa, Milan 1990
31. Bazielić B. (red.), Ludowe tradycje: dziedzictwo kulturowe ludności rodzimej w granicach województwa śląskiego, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław 2009
32. Behsh B., The Traditional Arabic House, Tidskrift för Arkitekturforskning 1988, Vol. I, Nr 4, s.16-30

33. Bengtsson E., Missiaia A., Olsson M., Svensson P., The Wealth of the Richest. Inequality and the Nobility in Sweden, 1750–1900 (https://lup.lub.lu.se/search/ws/files/26235457/LUP_161.pdf)
34. Bergmann B., De Caro S., Mertens J. R., Meyer R., Roman Frescoes from Boscoreale: The Villa of Publius Fannius Synistor in Reality and Virtual Reality, Metropolitan Museum of Art, New York 2010
35. Berke M., Erdélyi kastélyok, kúriák és udvarházak nyílászárói a 17.-18. században (Drzwi i okna siedmiogrodzkich zamków, dworów i rezydencji w XVII-XVIII wieku), Moholy-Nagy Művészeti Egyetem, Doktori Iskola, Budapest 2010 (praca doktorska)
36. Białkiewicz J. J., Stefan Cybichowski. Jego twórczość na tle epoki, Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki, Wydział Architektury, Kraków 2015 (praca doktorska)
37. Białkiewicz J. J., Greater Poland residential architecture and monument protection issues, Czasopismo Techniczne. Architektura 2015, nr 9, zeszyt 6-A, s.7-24
38. Bianca S., Urban Form in the Arab World: Past and Present - The Morphology of the Traditional Islamic City and Its Confrontation with Western Planning Models, vdf Hochschulverlag AG, an der ETH Zurich, Zurich 2000
39. Bicz-Suknarowska M., Komorowski W., Zamek w Bielsku, s.91-136, w: Chojecka E., O sztuce Górnego Śląska i przyległych ziem małopolskich (materiały IV Seminarium Sztuki Górnośląskiej Zakładu Historii Sztuki Uniwersytetu Śląskiego i Oddziału Górnośląskiego SHS odbytego w dniach 26-27 października 1987 r. w Katowicach), Wydaw. Oddziału Górnośląskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Katowice 1993
40. Biel R., Zamek, pałac a może twierdza? Krótki poradnik co jest czym, Archeologia Żywa 2018, nr 3, Vol. 69, ss. 4-5
41. Biesik T., Schroniska górskie dawniej i dziś: Beskid Mały, Śląski i Żywiecki, Logos, Warszawa 1999
42. Biller T., Deutsche Fürstenburgen (1250-1450). Eine Forschungslücke, ihre Gründe und Folge, s. 9-28, w: Müller, C. (red.), Forschungen zu Burgen und Schlössern, Band 12, Burgenbau im späten Mittelalter II, Deutscher Kunstverlag, Berlin 2009
43. Blair P. H., An Introduction to Anglo-Saxon England, Cambridge University Press, Cambridge 2003
44. Bloch M. L. B., Seigneurie française et manoir anglais, Colin, Paris 1967
45. Bluche F., L'Ancien Régime: Institutions et société. Collection, Fallois, Paris 1993
46. Błaszczuk W., Będzin przez wieki, Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze Oddział w Będzinie, Poznań 1982

47. Błażko A., Skrzypek-Łachińska M., Architektura mieszkaniowa: współczesne trendy projektowe w kształtowaniu domów mieszkalnych: poszukiwanie związków z tradycją, Wydawnictwo Politechniki Gdańskiej, Gdańsk 2004
48. Bochenek R. H., 1000 słów o inżynierii i fortyfikacjach, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1980
49. Boguszewska K. I., Wybrane założenia rezydencjonalne majątków ziemskich na terenie województwa lubelskiego, Annales UMCS 2012, Artes, Vol. 10, Iss. 2, Sectio L s. 43-73
50. Boguszewski A., Corona Silesiae. Zamki Piastów fürstenberskich na południowym pograniczu księstwa jaworskiego, świdnickiego i ziebickiego do połowy XIV wieku, Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2010
51. Boras A., Książęta piastowscy Śląska, Wydawnictwo Śląsk, Katowice 1974
52. Boroda K., Drobna szlachta w Królestwie Polskim w drugiej połowie XVI wieku i jej znaczenie społeczno-gospodarcze, Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych 2017, Tom LXXVIII, s.39-65
53. Borowiejska-Birkenmajerowa M., Kształt średniowiecznego Krakowa, Wydaw. Literackie, Kraków 1975
54. Borowik A., Sanatorium w Istebnej – perła śląskiego modernizmu, s.317-340, w: A. Szczerski, MODERNIZMY 2. Architektura nowoczesności w II Rzeczypospolitej, Tom 2. Katowice i województwo śląskie, Dodo Editor, Kraków 2014
55. Bossowski J. A., Wrzesiński Sz., Pałac we Lwówku Śląskim, Bud-Stal-Test II, Lwówek Śląski 2005
56. Božek G. (red.), Architektura modernistyczna Katowic i innych miast polskiego i czeskiego Śląska. Referaty wygłoszone na sesji naukowej w Katowicach 25 października 2002, Śląskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego w Katowicach, Katowice 2002
57. Braham W., After Typology: The Suffering of Diagrams, University of Pennsylvania, ScholarlyCommons, Departmental Papers (Architecture) 2000, vol. 24, s.1-5
58. Branna W., Kapličky, kříže a boží muka na Těšínku, Muzeum Těšínska, Český Těšín 2008
59. Brinkley F., Japan, its history, arts and literature, J. B. Millet Company, Boston 1902
60. Britton J., A Dictionary of the Architecture and Archaeology of the Middle Ages, Longman, London 1838
61. Brödner E., Wönnen in der Antike, Wissenschaftliche Buch Gesellschaft, Darmstadt 1989

62. Broniewski T., *Historia architektury dla wszystkich*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1980
63. Brusaporci S., *On Visual Computing for Architectural Heritage*, s.94-123, w: S. Brusaporci (red.), *Handbook of Research on Emerging Digital Tools for Architectural Surveying, Modeling, and Representation*, IGI Global, Hershey 2015.
(https://www.academia.edu/15201055/On_Visual_Computing_for_Architectural_Heritage).
64. Brückner A., *Encyklopedia staropolska*, Tom 1 oraz 2, Trzaska, Evert i Michalski, Warszawa 1939 (reprint)
65. Brych V., Rendek J., *Hrady a zámky na Moravě a ve Slezsku*, Ottovo nakladatelství (J. Otto), Praha 2007
66. Brzezicki S., Nielsen C. (red.), *Zabytki Sztuki w Polsce. Śląsk*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2006
67. Brzezińska-Marjanowska W., *Klasykistyczne założenia pałacowo-ogrodowe na Wołyniu około 1780-1831*, Tom 1 i 2, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Wydział Sztuk Pięknych, Toruń 2012
68. Butz R., Hirschbiegel J., Willoweit D., *Hof und Theorie: Annäherungen an ein historisches Phänomen*, Böhlau Verlag, Köln 2004
69. Cader S., *Sakralna architektura drewniana na terenach przygranicznych Zaolzia*, *Polonia Journal* 2018, nr 7, s.11-29
70. Camus C., Floret G., Deschamps M., *Rénover et construire sa maison en Montagne thiernoise*, La Communauté de Communes de la Montagne Thiernoise, Celles-sur-Durolle 2008
71. Caniggia G., Maffei G. L., *Architectural Composition and Building Typology: Interpreting Basic Building*, Alinea, Florence 2001
72. Cattermole P., *Architectural Excellence: 500 Iconic Buildings*, Firefly Books, 2008
73. Centofanti M., Brusaporci S., *Architectural 3D modeling in historical buildings knowledge and restoration processes*, s.1-11, w: C. Gambardella (red.), *Less More architecture design landscape*, La Scuola di Pitagora, Napoli 2012
74. Chalmin-Sirot É., *Résidences seigneuriales au Moyen âge: Comté de Genève, Faucigny, Chablais (Haute-Savoie)*, Presses Universitaires de Lyon, Lyon 1998
75. Chalmin-Sirot É., *Noble et forte maison: L'habitat seigneurial dans les campagnes médiévales du milieu du XIIe au début du XVIe siècle*, Picard, Paris 2007
76. Charlery C., *Maisons de maître et habitations coloniales dans les anciens territoires français de l'Amérique tropicale*, *In Situ. Revue des patrimoines. Le patrimoine rural* 2004, nr 5, s.1-54

77. Chevrier C., Maillard Y., Perrin J.-P., A method for the 3D modelling of historic monuments: the case of a gothic abbey, s.1-8, w: ISPRS International Archives of Photogrammetry. Remote Sensing and Spatial Information Science, vol. 38 (5/W1) (Cdrom), Elsevier (2009) (https://www.isprs.org/proceedings/xxxviii/5-W1/pdf/chevrier_etal.pdf)
78. Chiabrando F., Sammartano G., Spanò A., Historical buildings models and their handling via 3D survey: from points clouds to user-oriented HBIM, s.633-630, w: The International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences, Volume XLI-B5, 2016, XXIII ISPRS Congress, 12–19 July 2016, Prague, Czech Republic
79. Ching F. D. K., Jarzombek M. M., Prakash V., A Global History of Architecture, Wiley & Sons, New York 2011
80. Chojecka E., Architektura i urbanistyka Bielska-Białej do 1939 roku: miasto jako dzieło sztuki, Urząd Miasta Bielsko-Biała, Bielsko-Biała 1994
81. Cholewianka-Kruszyska A., Architektura leśna i łowiecka w majątku ordynackim hrabiów Potockich z Łancuta, Biuletyn Muzeum Kultury Ludowej w Kolbuszowej 2015, nr 3, s. 73-117
82. Chorąży B., Kenig P., Zamek w Bielsku: zarys historyczny, Muzeum w Bielsku-Białej, Bielsko-Biała 2003
83. Chorowska M., Rezydencje średniowieczne na Śląsku: zamki, pałace, wieże mieszkalne, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 2003
84. Christie C., The British Country House in the Eighteenth Century, Manchester University Press, Manchester 2000
85. Chrzanowski T., Architektura zamków i dworów z XVI i XVII wieku na terenie województwa opolskiego, Biuletyn Historii Sztuki 1965, Vol. 27, nr. 3, s.277-284
86. Clarke J. R., The Houses of Roman Italy, 100 B.C.–A.D. 250: Ritual, Space, and Decoration, University of California Press, Berkeley 1991
87. Clouser R. A., The Ranch House in America, University of Kansas, Special Studies 1984 (praca doktorska)
88. Coaldrake W. H., Architecture and Authority in Japan, Routledge, London 1996
89. Cobb s., John Boydell and the depiction of Welsh scenery in reproductive prints, 1750-1850, The National Library of Wales Journal, Volume XXXVII, No 4 (2017), s.529-552
90. Constant C., Palladio A., The Palladio Guide, Princeton Architectural Press, New York 1998
91. Le Corbusier, Le modulator: Essai sur une mesure harmonique à l'échelle humaine applicable universellement à l'architecture et à la mécanique, L'Architecture d'Aujourd'hui, Boulogne (s. Seine) 1950

92. Le Corbusier, *Modulor 2: La parole est aux usagers*, L'Architecture d'Aujourd'hui, Boulogne (s. Seine) 1955
93. Le Corbusier, *The Modulor*, The MIT Press, London 1968
94. Costamagna E., Spanò A., Spatial models for architectural heritage in urban database context, s.13-18, w: *International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences*, Volume XXXVIII-4/C21, 28th Urban Data Management Symposium (UDMS 2011), September 28-30, 2011, Delft, The Netherlands
95. Costanzo D., *What Architecture Means: Connecting Ideas and Design*, Routledge Publishing, New York 2016
96. Creighton O., *Early European Castles: Aristocracy and Authority, AD 800-1200*, Bloomsbury Academic, London 2012
97. Crouch D., *The Birth of Nobility: Constructing Aristocracy in England and France, 900-1300*. Routledge, New York 2014
98. Cruickshank D., *The Country House Revealed: A Secret History of the British Ancestral Home*, BBC Books, London 2011
99. Csapó T., Lenner T., *Settlement Morphology of Budapest*, Springer International Publishing, Cham 2016
100. Curl J. S., *Oxford Dictionary of Architecture*, Oxford University Press, Oxford 2006
101. Cykalewicz M. (red.), *Przewodnik po lokalnej tradycji architektonicznej Puszczy Drawskiej*, Drawieński Park Narodowy, Drawno 2013
102. Cynalewski B., *Zamki i pałace Wielkopolski*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Warszawa 1978
103. Czaplinski M., *Historia Śląska*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2007
104. Czartoryski Z., *O stylu krajowym w budownictwie wiejskim*, Księgarnia J.K. Żupańskiego, Poznań 1896 (reprint. Wyd. Graf_ika Warszawa 2012)
105. Czernek P., Śląsk Cieszyński - od klasycyzmu do nowoczesności, s.59-104, w: A. Szczerski, *MODERNIZMY 2. Architektura nowoczesności w II Rzeczypospolitej*, Tom 2. Katowice i województwo śląskie, Dodo Editor, Kraków 2014
106. Czernek P., Ustroń i Wisła – kurorty Beskidu Śląskiego, s.301-314, w: A. Szczerski, *MODERNIZMY 2. Architektura nowoczesności w II Rzeczypospolitej*, Tom 2. Katowice i województwo śląskie, Dodo Editor, Kraków 2014
107. Czernek P., Luksus i funkcjonalność wnętrz mieszkalnych art deco na Śląsku Cieszyńskim, s.47-64. w: Z. Chlewiński (red.), *Polskie art déco. Materiały czwartej sesji naukowej Polskie art déco. Wnętrza mieszkalne w stylu art déco*, Muzeum Mazowieckie w Płocku, Płock 2015

108. Czernek P., *Protestancka architektura sakralna na Śląsku Cieszyńskim w XX i XXI wieku*, PAN, *Rocznik Historii Sztuki* 2017, tom XLII, s.193-230
109. Czernek P., Makowski M., *Czechosłowacka i polska architektura na Śląsku Cieszyńskim w okresie międzywojennym*, Muzeum Śląska Cieszyńskiego, Cieszyn 2018
110. Davies N., *Boże igrzysko. Historia Polski*, Wydawnictwo Znak, Kraków 1991
111. Dean L., *The Social Roles of Buildings*, Stockholm University Publ., Stockholm 2017
112. Deggim S., Kersten T. P., Lindstaedt M., Hinrichsen N., *The return of the Siegesburg – 3D-reconstruction of a disappeared and forgotten monument*, s.209-215, w: *The International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences*, Volume XLII-2/W3, 2017, 3D Virtual Reconstruction and Visualization of Complex Architectures, 1–3 March 2017, Nafplio, Greece
113. Demel W., Schraut S., *Der deutsche Adel: Lebensformen und Geschichte*. Beck, München 2014
114. Desai M., Desai M., Lang J. T., *The Bungalow in Twentieth Century India: The Cultural Expression of Changing Ways of Life and Aspirations in the Domestic Architecture of Colonial and Post-Colonial Society*, Ashgate Publishing Ltd., Farnham 2012
115. Dobkiewiczowa K., *W grodach Słowian śląskich*, Wydawnictwo Śląsk, Katowice 1966
116. Dobrowolski T., *Zamek w Dzięgielowie*, *Biuletyn Historii Sztuki i Kultury* 1934, T. II, s.228-229
117. Dolczewska B., Kosman M., *Zamek w Kórniku. Dzieje i zbiory*. Przewodnik, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1982
118. *Domestic 1: Vernacular Houses. Listing Selection Guide*, Historic England, London 2017
(<https://historicengland.org.uk/images-books/publications/dlsg-vernacular-houses/>)
119. *Domestic 2: Town Houses. Listing Selection Guide*, Historic England, London 2017
(<https://historicengland.org.uk/images-books/publications/dlsg-town-houses/>)
120. *Domestic 3: Suburban and Country Houses. Listing Selection Guide*, Historic England, London 2017 (<https://historicengland.org.uk/images-books/publications/dlsg-suburban-country-houses/>)
121. *Domestic 4: Modern Houses and Housing. Listing Selection Guide*, Historic England, London 2017 (<https://historicengland.org.uk/images-books/publications/dlsg-modern-housing/>)

122. Dominik R., Dzieje „zamku” w Jaworzu, s.17-19. 1993 (http://www.kultura.jaworze.pl/upload_files/File/Dominik%20R.%20-%20Dzieje%20zamku%20w%20Jaworzu.pdf)
123. Domińczak M., Zaguła A., Typologia łódzkiej kamienicy, Urząd Miasta Łodzi, Łódź 2016
124. Douard C., Mignot C., Chatenet M., Le Manoir en Bretagne: 1380-1600, Imprimerie Nationale, Paris 1993
125. Drabina J., Miasta śląskie w średniowieczu, Wydawnictwo "Śląsk", Katowice 1987
126. Dritsas S., Yeo K. S., Undrawable Architecture. Digital workflows for the conservation of heritage buildings and the discovery of digital tectonic, s.833–842, w: Stouffs R., Janssen P., Roudavski S., Tunçer B. (reds.), Open Systems: Proceedings of the 18th International Conference on Computer-Aided Architectural Design Research in Asia (CAADRIA 2013)
127. Dryja S., Sławiński S., Dwór w Graboszycach k. Zatora w świetle ostatnich badań – dwie pierwsze fazy budowy (XV-XVII w.), Wadoviana. Przegląd historyczno-kulturalny 2013, nr 16, s. 25-48
128. Dubois M. (red.) Étude typomorphologique de l'arrondissement du Sud-Ouest, L'arrondissement du Sud-Ouest de la Ville de Montréal, Montréal 2006
129. Dudkiewicz M., Dąbski M., Historia architektury rezydencjonalnej lubelszczyzny i towarzysząca jej zieleń komponowana w świetle dawnych wydawnictw, Acta Scientiarum Polonorum, Formatio Circumiectus 2012, Vol. 11, nr 4, s.29–38
130. Duggan A. (red.), Nobles and Nobility in Medieval Europe: Concepts, Origins, Transformations. The Boydell Press, Woodbridge 2002
131. Dunne J., Janssens P. (red.), Living in the City: Elites and Their Residences, 1500-1900, Studies in European urban history, Vol. 13, Brepols Publishers, Turnhout 2008
132. Durand J.-N.-L., Recueil et parallele des edifices en tout genre, anciens et modernes, remarquables par leur beaute par leur grandeur ou par leur singularite, et dessinés sur une même échelle, Chez l'auteur à l'École polytechnique, Paris 1801 (<http://docnum.unistra.fr/cdm/search/searchterm/durand/field/creato/mode/all/conn/or/order/creato>)
133. Durand J.-N.-L., Précis des leçons d'architecture données à l'École royale polytechnique, Chez l'auteur à l'École polytechnique, Paris 1802 (ang. Precise of the lectures on architecture with Graphic Portion of the Lecture of Architecture, The Ghetty Research Institute, Los Angeles 2000)

134. Dvoržak Schrunk I., Begović V., Diocletian's palace and Split: transferring ideas from a maritime villa to a christian city, *Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu VAMZ 2013*, Vol.45 No.1, s.507-515
135. Dwornik-Gutowska E., Gutowski M., Powiat bielsko-bialski, Zeszyt 2, w ramach: Rejduch-Samkowa I., Samek J. (red.): *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. Tom VI. Województwo katowickie*, Instytut Sztuki PAN i Wojewódzki Konserwator Zabytków w Katowicach, Warszawa 1967
136. Dybaś B., Twierdza czy rezydencja? Militarne znaczenie siedzib magnackich w XVII, s.69-93, w: Opaliński E., Wiślicz T. (red.), *Rezydencje w średniowieczu i czasach nowożytnych*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2001
137. Dygdała J., *Lustracja województw Prus Królewskich: 1765*, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Toruń 2000
138. Dzięciołowski R., A. Wąsowski, *Pałace i dwory Kresów*, Świat Książki, Warszawa 2005
139. Ehrenkrantz E. D., *Architectural Systems: A Needs, Resources, and Design Approach*, McGraw-Hill, New York 1989
140. Ellis S. P., *Roman Housing*, Bloomsbury Academic, London 2002
141. Emery A., *Greater Medieval Houses of England and Wales, 1300–1500: Volumes 1-3*, Cambridge University Press, London 2006
142. Emmerling D. (red.), *Górnośląskie zamki i pałace. Województwo śląskie*, Wydawnictwo Adan, Opole 1999
143. Erzsébet A., *A Koháry-család felső-magyarországi uradalmi építkezéseiről, különös tekintettel a hontszentantali Koháry-Coburg kastély 18. századi építéstörténetére (O historii budów rodziny Koháry na Górnych Węgrzech, ze szczególnym uwzględnieniem XVIII-wiecznej historii budowy zamku Koháry-Coburg)*, *Ars Perennis* 2010, s.97-102
144. Fadli F., AlSaeed M., *Digitizing Vanishing Architectural Heritage; The Design and Development of Qatar Historic Buildings Information Modeling [Q-HBIM] Platform*, *Sustainability* 2019, vol. 11, No 9, s.1-25
145. Falniowska-Gradowska A., *Lustracja województwa krakowskiego, 1789: Powiat Krakowski, Proszowicki i Książki*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1963
146. Faryna-Paszkiewicz H., Omilanowska M., Pasieczny R., *Atlas zabytków architektury w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001
147. Featherstone M., Spieser J.-M., Tanman G., Wulf-Rheidt U. (red.), *The Emperor's House: Palaces from Augustus to the Age of Absolutism*, De Gruyter; Digital original edition, Berlin 2015
148. Fenwick H., *The Chateaux of France*, Hale, London 1975

149. Ferraro R. J., *The Nobility of Rome, 1560-1700: A Study of Its Composition, Wealth, and Investments*, Tom 3, University of Wisconsin-Madison, Madison 1994
150. Fiala Z., Hosák L., Zemek M., *Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Tom 2, Severní Morava, Nakl. Svoboda, Praha 1983
151. Fober Z., Lenkiewicz T., Bogdał K. (red.), *Dzięgielów 1305-2005*, Centrum Misji i Ewangelizacji Wydawnictwo „Warto”, Dzięgielów 2007
152. Foster J., *The Queen Anne House: America's Victorian Vernacular*, Abrams, New York 2006
153. Fournet F., *Typologie des fermes à toiture de montagne. Du Gerbier au Mézenc*, Rapport de stage réalisé dans le cadre d'un stage au Parc naturel régional des Monts d'Ardèche, L'Université Lumière Lyon 2, 2015
154. Frazik J. T. (red.), *Zamek w Krasiczynie*. Biblioteka Przemyska 5, Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu, Przemyśl 1971
155. Franzina A., *Andrea Palladio: le ville*, Touring Editore, Milano 2002
156. Friedman A., *The Evolution of Façades and Interior Layouts of Narrow-Front Townhouses*, *Vitruvio. International journal of Architecture Technology and Sustainability* 2018, Vol. 3, Is. 1, s.1-11
157. Frölichsthal G., *Anzahl der Adeligen im Kaisertum Österreich im Jahr 1851*, *Erstveröffentlichung in Adler-Zeitschrift* 2006, Band 23, Heft 5, s.160-161
158. Gabor I., *A külsóvati nemesi udvarház kályhái: Sabján Tibor (1952–2009) barátom emlékére (Obrazy pieców siedzib szlacheckich: Tibor Sabján (1952-2009) ku pamięci mojego przyjaciela)*, *Határtalan régészeti* 2018, rok 3, nr 4, s.88-90
159. Gabzdyl A., *Kronika Zebrzydowic. Majątek hrabiego Larischa-Moonnicha z Karwiny. Rękopis z 1949 roku (ze zbiorów Mariusza Makowskiego)*
160. Galeotti P., Cappugi E., *Villa Medici di Belcanto a Fiesole*, LudovicaGreta Editore, Firenze 2016
161. Galetto G., *La villa medicea di Poggio a Caiano. Tra l'Atene degli Acciaiuoli ed il Granducato della Baciocchi*, Gangemi Editore, Roma 2018
162. Gała-Walczowska M., *Architektura domu jednorodzinnego w krajobrazie*, Politechnika Krakowska, Wydział Architektury, Kraków 2014 (praca doktorska)
163. Garrigou Grandchamp P. (red.), *Demeures seigneuriales dans la France des XIIe-XIVe siècles*, *Bulletin Monumental*, tome 157, n°1, année 1999
164. Garrigou Grandchamp P., *Les maisons urbaines du xe au milieu du xiiie siècle: état de la question*, s.75-107, *Mémoires de la Société Archéologique du Midi de la France. Hors serie* 2003, w: Scellès Maurice (red.), *La maison au Moyen Âge dans le midi de la France: actes des journées d'étude de Toulouse*, Toulouse (2003)

165. Gasek D., Rickman S., Alaska Architectural Style Guide, State of Alaska, Department of Natural Resources, Alaska Department of Natural Resources Office of History and Archaeology, Anchorage 2012
166. Gaworski M., Śląsk bez granic, Zamki trzech narodów, Wydawnictwo Matiang, Strzelce Opolskie 2010
167. Gaworski M., Śląskie zamki i pałace na starych zdjęciach i pocztówkach, Wydawnictwo Matiang, Strzelce Opolskie 2014
168. Gaworski M., Śląskie zamki i pałace, Wydawnictwo Matiang, Strzelce Opolskie 2016
169. Gazda E. K., The Villa of the Mysteries in Pompeii: Ancient Ritual, Modern Muse, Kelsey Museum of Archaeology and the University of Michigan Museum of Art, 2000
170. Gediga B. (red.), Dom w mieście średniowiecznym i nowożytnym, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2004
171. Georgopoulos A., 3D virtual reconstruction of archaeological monuments, Mediterranean Archaeology and Archaeometry 2014, Vol. 14, No 4, s.155-164
172. Girouard M., Life in the English Country House: A Social and Architectural History, Yale University Press, New Haven 1993
173. Giżycki F. K., Budownictwo zastosowane do potrzeb ziemianina polskiego. Księgarnia Gustawa Sennewalda, Warszawa 1829
174. Glauser D., Typologie et evolution de l'habitat rural dans le Jura et sur le plateau de Suisse occidentale, 'Université de Neuchâtel, Faculté des Lettres et Sciences Humaines 2008 (praca doktorska)
175. Gloger Z., Encyklopedia staropolska ilustrowana, P. Laskauer i W. Babicki, Warszawa 1900 (reprint)
176. Gloger Z., Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce, Tom I, Drukarnia Wł. Łazarskiego, Warszawa 1907
177. Gładyszowa M., Górnośląskie budownictwo ludowe, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1978
178. Głazek D., Architektura rezydencjonalna, s.7-11, w: G. Brożek (red.), Architektura rezydencjonalna: (referaty wygłoszone na sesji naukowej w Katowicach i Sosnowcu 19-20 września 2003), Śląskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego w Katowicach, Katowice 2003
179. Gobbi Sica G., The Florentine Villa: Architecture History Society, Routledge Publishing, New York 2007
180. Goetz H.-W., Life in the Middle Ages: From the Seventh to the Thirteenth Century, University of Notre Dame Press, Notre Dam 1993
181. Gojniczek W., Dwór Jana Tschammera w Dolnym Ustroniu w świetle inwentarza pośmiertnego z 1689 roku, Rocznik Muzeum "Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie" 2016, nr 4, s.9-33

182. Golonka A., Problem adaptacji i konserwacji obiektów zabytkowych na przykładzie dworu Czarne, *Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej* 2006, Architektura, z. 44, s.29-34
183. Gombin K., Pałac Eustachego Potockiego w Radzynie Podlaskim jako wyznacznik społecznej pozycji magnata, *Radzyński Rocznik Humanistyczny* 2008, t. 6, s.55-66
184. Goode P. (red.), *The Oxford companion to architecture*, tom 2, Oxford University Press, Oxford 2009
185. Gowans A., *Styles and Types of North American Architecture: Social Function and Cultural Expression*, Icons Edition, New York 1992
186. Greenwood W. E., *The Villa Madama Rome. A Reconstruction. A monograph of the finest decorated villa of the Italian Renaissance*, John Tiranti, London 1928
187. Gronostajska B. E., Teoria Witruwiusza we współczesnej architekturze xxi wieku, *Czasopismo Techniczne. Architektura* 2009, R. 106, z. 1-A, s.45-49
188. Gropius W., Tange K., Ishimoto Y., *Katsura: Tradition and Creation in Japanese Architecture*, Yale University Press, New Haven 1960
189. Gruszecki A., *Bastionowe zamki w Małopolsce*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1962
190. Gruszecki A., *Zamki i pałace małopolskie w XVI w: cechy reprezentacyjno-mieszkańciewe i obronne*, Wydawnictwa Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1986
191. Grzegorzczak E., Grupa dworów i pałaców. Okoliczności powstania i formy architektoniczne mniej znanych założeń dworskich i pałacowych powiatu poznańskiego, *Renowacje i zabytki* 2016, nr IV, s.24-39
192. Gubański J., Triada Witruwiusza w historycznych obiektach przemysłowych, *Czasopismo Techniczne. Architektura* 2009, R. 106, z. 1-A, s.289-293
193. Guérin F., *Une relecture de la charpente dans l'architecture résidentielle au Québec, 1650-1850*, Université Laval, Département des sciences historiques 2018 (praca doktorska łączona)
194. Guerquin B., *Zamki Śląskie*, Wydawnictwo Budownictwo i Architektura, Warszawa 1957
195. Guerquin B., *Zamki w Polsce*, Wydawnictwo Arkady, Warszawa 1984
196. Guillery P., *Built from Below: British Architecture and the Vernacular*, Routledge, London 2011
197. Guinness D., Trousdale Sadler J., *Palladio: a western progres*, Viking Press, New York 1976
198. Gumiński S., *Pałac w Zebrzydowicach. Dokumentacja naukowa. Wykonano w ramach prac Zespołu Dokumentacyjnego przy Katedrze Historii Sztuki Nowożytej Uniwersytetu Jagiellońskiego*. Kraków 1959

199. Guttmejer K., Dwór Wettinów w Naroczycach na Dolnym Śląsku, *Ochrona Zabytków* 1999, Vol. 52, nr 4, s.428-437
200. Gyetvay E., Az erdélyi reneszánsz saroktoronyos várkastélyok fejlődése. A radnóti kastély bemutatása (Rozwój renesansowych zamków wieżowych z Transylwanii. Prezentacja zamku Radnó), *Budapesti Műszaki És Gazdaságtudományi Egyetem, Építésztechnika Kar* 2013 (Politechnika Budapesztańska, Wydział Architektury), (praca magisterska)
201. Habraken N. J., Teicher J. (red.), *Palladio's Children: Essays on Everyday Environment and the Architect*, Taylor & Francis Group, New York 2005
202. Hagerty D. D., *Architectural and Social Comparisons of English Manor Houses 1260-1735*, Oregon State University, Department of Family Resource Management, Corvallis 1986 (praca doktorska)
203. Hague S., *The Gentleman's House in the British Atlantic World 1680-1780*, Palgrave Macmillan, London 2015
204. El-Hakim S. F., Beraldin J.-A., Picard M., Godin G., Detailed 3D Reconstruction of Large-Scale Heritage Sites with Integrated Techniques, *IEEE Computer Graphics and Applications* 2004, Vol. 24, No 3, s.21-29
205. Hall J. C., *The Tokugawa Legislation*. Asiatic Society of Japan, Yokohama 1910
206. Halor A., Pałac dziwnie zapomniany, cz. 1, *Miesięcznik Śląsk* 1999, nr 6, s. 39; cz. 2, *Miesięcznik Śląsk* 1999, nr 7, s. 25
207. Hansson M., *Aristocratic Landscape: The Spatial ideology of the Medieval Aristocracy*, Lund Studies in Historical Archaeology 2006; Vol. 2, Lund University
208. Harkawy A., Pałac w Koszęcinie. Badania historyczno-architektoniczne na potrzeby rewitalizacji zespołu pałacowo-parkowego, s.127-142, w: Klajmon B. (red.), *Wiadomości Konserwatorskie Województwa Śląskiego*, t. 2, Śląski Wojewódzki Konserwator Zabytków, Katowice 2010
209. Harris C. M., *Illustrated Dictionary of Historic Architecture*, Dover Publications, New York 1983
210. Haur J. K., *Ziemianska Generalna Oekonomika : Obszerniejszym od przeszłej edycyey Stylem Svpplementowana I we wszytkich Punktach znacznie poprawiona [...] Punktami Partykularnemi, Interrogatoriami Gospodarskiemi, Praktyką Miesięczną, Modelluszami albo Tabułami y Frakcyami Arythmetycznemi, Obiasniona, Typis Vniversitatis, Kraków* 1679
211. Heath S., *Prideaux W. de Courcy, Some Dorset Manor Houses: With Their Literary and Historical Associations*, Bemrose and Sons, Limited, London 1907
212. Herok L., *Zabytki architektoniczne na terenach wiejskich Gminy Skoczów, Gmina Skoczów*, Skoczów 2013

213. Herz L., Puszcza Bolimowska, Wydawnictwo Sport i Turystyka, Warszawa 1979
214. Herzog H., Burgen und Schlösser. Geschichte und Typologie der Adelssitze im Kreis Euskirchen, Rheinland-Verlag, Köln 1989
215. Hillier B., Space is the machine, Space Syntax, London 2007
216. Hillier B., Leaman A., Architecture as a discipline. Journal of Architectural Research 1976, Vol. 5, No. 1
217. Hirai K., Feudal architecture of Japan, Weatherhill, New York 1973
218. Hodor K., Podmiejskie rezydencje dworsko-ogrodowe w kształtowaniu mikroregionu Rowu Krzeszowickiego, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2011
219. Holl I., Kályhacsempék és népművészet a falusi kúriákban (Kafle holenderskie i ich popularność na dworach), Archaeologiai Értesítő 2010, Vol. 135, s.85-145
220. Horbacz T. J., Siedziby obronno-rezydencjonalne w powiecie kowalskim na Kujawach XIII-XVIII wieku, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1991
221. Horváth R., Castrum Teremhegy, Adalékok az udvarház terminus magyarországi történetéhez (Zamek Teremhegy, Dodatki do historii rezydencji na Węgrzech), w: Castrum (Castrum bene) 2006, vol. 3, s.59-72
222. Hosák L., Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848-1960, díl 1, Úvodní svazek. Přehled historického místopisu Moravy a Slezska v období feudalismu do roku 1848, Profil, Ostrava 1966
223. Hosák L., Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848-1960, Tom 15, Profil, Ostrava 1967
224. Hościłowicz J., Choroszcz: założenie pałacowo-parkowe ekspozycja wnętrz, Museum okręgowe w Białymstoku, Białystok 1984
225. Hôtel aristocratique ou demeure bourgeoise, (http://www.medacorpus.net/frn/portails/PDF/F1/Fr_t01.PDF)
226. Hsu Ch.-Ch., Shih Ch.-M., A Typological Housing Design: The Case Study of Quartier Fruges in Pessac by Le Corbusier, Journal of Asian Architecture and Building Engineering 2006, Vol. 82, s.75-82
227. Hull L., Understanding the Castle Ruins of England and Wales: How to Interpret the History and Meaning of Masonry and Earthworks, McFarland & Company, Jefferstone 2009
228. Hürlimann M., Giersberg H.-J., Die königliche Residenzstadt Potsdam und Sanssouci, Argon Verlag, Berlin 1990
229. Huse N., Wolters W., The Art of Renaissance Venice: Architecture, Sculpture, and Painting, 1460-1590, The University of Chicago Press, Chicago 1993

230. Inceruh C., A Chronological Study on the Changing and Vanishing Form and Concept of Courtyard Houses in the Near East, *International Scientific Journal. Journal of Architecture and Engineering*, 2012, Vol. 1, s.1-11
231. Isozaki A., *Katsura: Imperial Villa*, Phaidon Press, London 2011
232. Iwanek W., *Klasycyzm w architekturze Cieszyna*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1970
233. Iwański I., *Zamki i pałace w Polsce*, PHW „Arystoteles” Marek Matusiak, Warszawa 2011
234. Jagosz-Zarzycka Z., Efekty badań archeologicznych prowadzonych podczas prac rewitalizacyjnych w zespole parkowo-pałacowym na Górze Zamkowej w Cieszynie w latach 2008 i 2009, s.143-148, w: Bożek G. (red.), *Wiadomości konserwatorskie województwa śląskiego*, t. 2. Zamki, pałace, Śląskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego, Katowice 2010
235. Jakimowicz T., *Dwór murowany w Polsce w wieku XVI. Wieża-kamienica-kasztel*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa-Poznań 1979
236. Jakimowicz T., *Rezydencja w Polsce w wieku XVI. Stan i potrzeby badań*, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki XXIV*, 1979, z. 4, s. 311-389.
237. Jakimowicz T., *Architektura niedostrzegana. Budownictwo folwarczne Wielkopolski*, Wydawnictwo ABOS, Poznań 1994
238. Jankowski E., *Ogród przy dworze wiejskim*, Drukarnia J. Sikorskiego, Warszawa 1900
239. Janoszek E., Ochman J., *Architektura przemysłowa Bielska i Białej w latach 1806-1939*, Wydział Kultury i Sztuki Urzędu Miejskiego, Bielsko-Biała 2008
240. Janoszek E., *Pery architektry Bielska-Białej: budowle kunsztownie cyzelowane*, Wydział Promocji Miasta, Urząd Miejski, Bielsko-Biała 2014 (kalendarz promocji miasta prezentujący stare wille bielkie)
241. Jansen M. B., *The Making of Modern Japan*, Belknap Press, Cambridge 2002
242. Januszek A., *Rezydencja królewska w Niepołomicach w czasach panowania Zygmunta Augusta: 1548-1572*, Tow. Nauk. Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, Lublin 2006
243. Jaroszewski T. S., *O siedzibach neogotyckich w Polsce*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1981
244. Jaroszewski T. S., *Księga pałaców Warszawy*, Wydawnictwo Interpress, Warszawa 1985
245. Jaroszewski T. S., *Dwór polski w XIX wieku: zjawisko historyczne i kulturowe*, Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 1990
246. Jaroszewski T. S., Baraniewski W., *Pałace i dwory w okolicach Warszawy*, Wyd. Naukowe, 1992

247. Jaroszewski T. S., Gierlach M., Po Pałacach i dworach Mazowsza. Przewodnik. Tom 1, 2, 3, Wydawnictwa Naukowo – Techniczne. Warszawa 1998
248. Jasiński K., Rodowód Piastów Śląskich, t. 3, Wydawnictwo: Avalon, Kraków 2007
249. Jelonkiewicz-Chęć A., Kozienice: założenie pałacowo-ogrodowe, Urząd Miasta i Gminy, Kozienice 1999
250. Jež R., Ikonografie těšínského zámku (16.–19. století). Umělecká licence, nebo historická realita? Cieszyńskie Studia Muzealne 2010, nr 4, s. 249-300
251. Jež R., Pindur D. (red.), Dom, pałac i zamek w kulturze materialnej Śląska, Cieszyńskie Studia Muzealne 2018, nr 6
252. Jinnai H., Tokyo, a Spatial Anthropology, University of California Press, Berkeley 1995
253. Jiřík K., Klíma B., Myška M., Dějiny Ostravy, Sfinga, Ostrava 1993
254. Jones P., The Sociology of Architecture: Constructing Identities, Liverpool University Press, Liverpool 2011
255. Kaczmarczyk S., Dwór w Wieszowie w latach 50. XX wieku: zabudowania i instalacje, Rocznik Muzeum "Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie" 2016, nr 4, s.269-284
256. Kaczyńska M., Wpływ założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie i jego założeń filialnych na przemiany krajobrazu, Wydawnictwo Sztuka Ogrodu Sztuka Krajobrazu, Warszawa, 2011 (praca doktorska)
257. Kajzer L., Archeologiczny rodowód dworu: przemiany siedzib obronno-rezydencjalnych Polski centralnej w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych, Biblioteka Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Łódź 1988
258. Kajzer L., Kołodziejski S., Salm J., Leksykon zamków w Polsce, Wydawnictwo Arkady, Warszawa 2001
259. Kajzer L., Dwory w Polsce od średniowiecza do współczesności, Wydawnictwo „DiG”, Warszawa 2010
260. Kalinowski K., Architektura barokowa na Śląsku w drugiej połowie XVII wieku, Ossolineum, Wrocław 1974
261. Kalinowski K., Palast und Gutshaus des 17. und 18. Jahrhunderts in Polen, ICOMOS – Hefte des Deutschen Nationalkomitees II, 1990, Bd. 2, s.74-82
262. Kamm A., The Romans: An Introduction, Routledge, London 2008
263. Karge W., Schlösser und Herrenhäuser in Vorpommern, Hinstorff Verlag, Rostock 2016
264. Kaufmann A., Kronika miasta Cieszyna, Książnica Cieszyńska, Cieszyn 2007

265. Kazimierczyk J., Rozpędowski J., Studium konserwatorskie do zamku w Bielsku, województwo Katowickie, Politechnika Wrocławska, Wydział Architektury, Wrocław 1968 (maszynopis w Dziale Dokumentacji PP Pracowni Konserwacji Zabytków w Warszawie, nr inw. 1099)
266. Keller S., *Beyond the ruling class*, Random House, New York 1963
267. Keller S., *Elites*, s. 26, w: D. L. Sills, R. K. Merton (red.), *International Encyclopedia of the Social Sciences*, The Free Press, New York 1968, tom 5
268. Keshtkaran P., *Harmonization between climate and architecture in vernacular heritage: a case study in Yazd, Iran*, *Procedia Engineering* 2011, Vol. 21, s.428-438
269. Kietlińska A., *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na Górze Zamkowej w Cieszynie*, *Materiały Wczesnośredniowieczne* 1949, nr 1, Warszawa, s. 59–71
270. Kietlińska A., *Gród wczesnośredniowieczny na Górze Zamkowej w Cieszynie w świetle badań w latach 1949-1954*, *Materiały Wczesnośredniowieczne* 1960, nr 5, Warszawa, s. 63–96
271. Kisielnicki J., *Typologia systemów informatycznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2009
272. Kitowicz J., *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, Wydawca Edward Raczyński, Poznań 1840 (Wirtualna biblioteka literatury polskiej)
273. Klein F., *Stary Kraków*, w: Krzyżanowski S., *Rocznik Krakowski*, Wydawnictwo Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, tom. 17, 1916
274. Kleiner D. E. E., *Roman Architecture: A Visual Guide*, Yale University Press, New Haven 2014
275. Kleiner F. S., *A History of Roman Art*, Cengage Learning, Boston 2018
276. Klimenko S., Karelin D., Klimenko J., *The typology of the scientific 3D-reconstructions of architectural monuments: The research experience in the Moscow Institute of Architecture*, s.1-12, w: 20th International Conference on Cultural Heritage and New Technologies (CHNT 20), Vienna 2015 (<https://www.chnt.at/chnt-20-2015-proceedings/>)
277. Kóčka-Krenz H., *Poznań – miejsce centralne w średniowieczu*, *Archaeologia Historica Polona* 2016, tom 24, s.27-40
278. Kodym-Kozaczko G., *System przestrzenny wielkopolskich zespołów rezydencjonalno-folwarcznych, zagrożenia i szanse*, *Teka Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych. 1895-3980. T. 2* (2006), s.219-229
279. Kohla F. X., von Metnitz G. A., Moro G., *Kärntner Burgenkunde: Kärntnens Burgen, Schlösser, Ansitze und wehrhafte Stätten*, *Geschichtsverein für Kärnten*, Klagenfurt 1973

280. Komornicki S., Dwory murowane w Małopolsce z czasów Odrodzenia, Prace Komisji Historii Sztuki 1933-1934, Tom V, Zeszyt 1
281. Komorowski, W., Opaliński, P., O wieży wójta krakowskiego raz jeszcze: komunikat, Czasopismo Techniczne. Architektura 2011, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej im. Tadeusza Kościuszki, nr 7-A, zeszyt 23, rok 108, s.119-129
282. Konarzewski Ł., Bibliografia historii sztuki i kultury Śląska cieszyńskiego, Cieszyn 2017
(<http://sbc.org.pl/Content/271810/Bibliografia%20historii%20sztuki%20i%20kultury%20%20C5%9A%20C4%85ska%20Cieszy%20C5%84skiego.pdf>)
283. Konarzewski D., Materiały do monografii Wisły. Od wsi do uzdrowiska. Dziedzictwo architektoniczne Wisły, Galeria Na Gajach , 2009
284. Konieczny W., Dwór w Dołędze, Muzeum Okręgowe w Tarnowie, Tarnów 2009
285. Kornacki K., Muzea-rezydencje w Polsce. Materiały sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłówce 14-16 października 2004 r., Kozłówka 2004
286. Koshak N. A., Gross M. D., 3D Modeling of Historic Makkah: Strategies for Constructing Accurate CAD Models of Historic. Buildings, s.1-12, w: Proceedings of CAADRIA 98 (The Third Conference on Computer Aided Architectural Design Research in Asia), Osaka, Japan: 1998
(<https://depts.washington.edu/dmgftp/publications/pdfs/caadria98-mdg.pdf>)
287. Kostrzewski B., Gród piastowski w Gieczu, Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, Poznań 1978
288. Kovács A., Késő reneszánsz építészet Erdélyben 1541–1720 (Architektura późnorenesansowa w Siedmiogrodzie 1541-1720), Teleki László Alapítvány Polis Könyvkiadó, Budapest–Kolozsvár 2003
289. Kowalczyk J. (red.), Czterysta lat Zamościa, Zakła Narodowy Im. Ossolińskich, Wrocław 1983
290. Kowalczyk J. (red.), Zamość--miasto idealne: 400 lat Zamościa (1580-1980): studia z dziejów rozwoju przestrzennego i architektury, Wydawnictwo Lubelskie na zlec. Zamojskiego Tow. Przyjaciół Nauk w Zamościu, Lublin 1980
291. Kowalik J., Wczoraj rezydencje – dziś muzea, Radzyński Rocznik Humanistyczny 2005, nr 3, s.249-254
292. Kozak M. W., Dwory, pałace i zamki – kosztowne pamiątki czy zasób w rozwoju? Studia Regionalne i Lokalne 2008, Vol. 32, nr 2, s.92-111
293. Kozak M. W., Zamki, pałace, dwory w Polsce, Point Group, Warszawa 2008

294. Kozina I., Pałace i zamki na pruskim Górnym Śląsku w latach 1850-1914, Wydawnictwo Muzeum Śląskiego, Katowice 2001
295. Kozina I., Chaos i uporządkowanie. Dylematy architektoniczne na przemysłowym Górnym Śląsku w latach 1763-1955, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2005
296. Król A., Renesansowy dwór w Grodźcu Śląskim, Kwartalnik Architektury i Urbanistyki 1961. Vol. 7, Z. 4, s.309-328
297. Kseniak M., Rezydencja Czartoryskich w Puławach, Krajowa Agencja Wydawnicza, Warszawa 1986
298. Książek M., Zagadnienia genezy rozplanowania i typologii miast prywatnych XVI i XVII wieku w południowej Małopolsce, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej im. T. Kościuszki, Kraków 1988
299. Kubica E., W dolinie Żylicy: ze studiów nad architekturą drewnianą Beskidu Śląskiego, Epigraf s.c. Jan Kalnik, Teresa Kalnik, Gliwice 2018
300. Kuča K., Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku; díl IV (Mi-Pan); Nakladatelství Libri, Praha 2000
301. Kufa P., Šlechtická sídla na Těšínsku v letech 1789-1840, Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta 2012 (praca magisterska)
302. Kukał Z., Dudíková Schulmannová B., Valečka J., Čechová V., Pošmourný K., Hrady Čech a Moravy, Nakladatel Grada, Praha 2010
303. Kunikowski S., Materiały do dziejów rezydencji w Polsce: Kujawy wschodnie, Wydawnictwo Lega, Włocławek 2009
304. Kusiak F., Rycerze średniowiecznej Europy łacińskiej. PIW, Warszawa 2002
305. Kuś W., Tymczasowe sprawozdanie z badań archeologicznych średniowiecznej wieży cylindrycznej odkrytej na górze zamkowej w Cieszynie, Pamiętnik Cieszyński 1996, Tom 11, s.7-13
306. Kuś W., Pianowski Z., Bogdanowski J., Cieszyn-Wzgórze Zamkowe, st. 1, gm. loco, woj. bielskie, AZP 108-44, Informator Archeologiczny 1997: badania 31, s.233-234
307. Kuś W., Jagosz-Zarzycka Z., Archeologia Góry Zamkowej od pradziejów po średniowiecze, w: dzieje Cieszyna od pradziejów do czasów współczesnych, w: Panic I. (red.), Dzieje Cieszyna od pradziejów do czasów współczesnych. Tom 1 Dzieje Cieszyna od zarania do schyłku średniowiecza (1528), Urząd Miejski w Cieszynie, Cieszyn 2010
308. Kuzio-Podrucki A., Pałace Donnersmarcków, Miesięcznik Śląsk 1997, nr 4, s.40-43
309. Kwaśniewska E., Wieża mieszkalna Jacka – dwór barokowy Olbrychta w Młodziejowicach czyli, historii „wielkiego budowania” ciąg dalszy, Kwartalnik społeczno-kulturalny 2012, nr 1–3 (29–31), Nad Dłubnią, Stowarzyszenie Przyjaciół Ziemi Michałowickiej, s.1-13

310. Kwaśniewski A., Wzorce siedziby szlacheckiej na ziemiach Królestwa Czeskiego w dobie renesansu - geneza, powinowactwo form i treści, oddziaływania, w: Kapustka M., Koziół A., Oszczanowski P. (red.), Śląsk i Czechy: wspólne drogi sztuki, Materiały konferencji naukowej dedykowanej Profesorowi Janowi Wrabecowi. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2007, s.175-188
311. Kwiatkowski B., Folwarki Lubelszczyzny. Historia rozwoju i zabudowy, Politechnika Lubelska, Wydział Budownictwa i Architektury, Lublin 2012
312. La maison rurale en Bocage bourbonnais. Guide pour connaître et préserver, aménager et agrandir, sans trahir, CAUE (Conseil d'architecture, d'urbanisme et de l'environnement) Atelier, Moulins 2005 (http://www.caue03.com/userfiles/files/plugin-guide_maison_rurale.pdf)
313. Landshut – „Baustein“ Residenz: Von der Burg Trausnitz mit der Kunst- und Wunderkammer zur Stadtresidenz, Das Museumspädagogische Zentrum (MPZ), München (https://www.mpz-bayern.de/upload/pdf_materialien/landshut_bausteine_komplett.pdf)
314. Lang T. J., Moleski W., Functionalism Revisited. Architectural Theory and Practice and the Behavioral Sciences, Routledge, London 2016
315. Lapi Ballerini I., The Medici Villas: Complete Guide, Giunti Editore, Firenze 2003
316. Lasek P., Mieszkalno-obronne czy obronno-mieszkalne? Cechy mieszkalne, reprezentacyjne i obronne rezydencji wieżowych elity feudalnej Królestwa Polskiego https://www.academia.edu/3038692/Obronno-mieszkalne_czy_mieszkalno-obronne_Cechy_mieszkalne_reprezentacyjne_i_obronne_rezydencji_wie%C5%BCowych_elity_feudalnej_Kr%C3%B3lestwa_Polskiego
317. Lasek P., Nowa moda czy kontynuacja? Murowane wieże mieszkalne w królestwie polskim na przełomie średniowiecza i epoki nowożytnej, s.499-508, w: Rolska I. M. (red.), Studia nad sztuką renesansu i baroku. Programy ideowe w przedsięwzięciach artystycznych XVI-XVIII wieku, t. X, TN Katolicki Uniwersytet Lubelski, Lublin 2010
318. Lasek P., Zagadnienie tzw. dworów wieżowych. Przyczynek do badań nad późnośredniowiecznym budownictwem obronno-rezydencjonalnym, w: Architektura znaczeń. Studia ofiarowane prof. Zbigniewowi Bani w 65. rocznicę urodzin i w 40-lecie pracy dydaktycznej (2011)
319. Lasswell H. D., The Comparative Study of Elites: An Introduction and Bibliography, Stanford University Press, Stanford 1952
320. de Latour R., Próba odtworzenia XIX-wiecznego wnętrza dworu polskiego, Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach 1986/1987, nr 15, s.181-229

321. Lea R., Miele C., Higgott G., Danson House: The Anatomy of a Georgian Villa, English Heritage, London 2011
322. Les maisons de ville, Dossier de Conseil d'Architecture, d'Urbanisme et de l'Environnement du Nord, Lille 2015 (http://www.fncaue.com/wp-content/uploads/2015/09/Maisons_de_VilleCAUE59.pdf)
323. Leśniakowska M., „Polski dwór”: wzorce architektoniczne, mit, symbol, Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1996
324. Ligo L. L., The Concept of Function in Twentieth-Century Architectural Criticism, UMI Research Press, Ann Arbor 1984
325. Lillie A., Florentine Villas in the Fifteenth Century: An Architectural and Social History, Cambridge University Press, Cambridge 2005
326. Lindow J. R., The Renaissance Palace in Florence: Magnificence and Splendour in Fifteenth-Century Italy, Routledge, New York 2007
327. Lipok-Bierwiazzonek M., Z etnograficznych wędrówek po Śląsku: kolekcje Mieczysława Gładysza w Muzeum Śląskim, Muzeum Śląskie, Katowice 2003
328. Londzin J., Kościoły drewniane na Śląsku Cieszyńskim, Nakładem „Dziedzictwa błogosławionego Jana Sarkandra”, Cieszyn 1932
329. Lorenc-Karczewska A., Dwory i pałace okolic Łodzi, Margrafesen, Bydgoszcz 1997
330. Loudon J. C., An Encyclopaedia of Cottage, Farm, and Villa Architecture and Furniture, Longman, Brown, Green, and Longmans, London 1846
331. Lund H., Dänische Herrenhausarchitektur des 16. bis 19. Jahrhunderts, ICOMOS – Hefte des Deutschen Nationalkomitees II, 1989, Bd. 2, s.24-36
332. Łakomy K., Przemiany budownictwa willowego na przestrzeni dziejów, Kwartalnik Architektury i Urbanistyki 2011, T. 56, z. 1, s. 27--37
333. Łakomy K., Wille miejskie Katowic, Muzeum Śląskie, Katowice 2015
334. Łakomy K., Steuer-Jurek A., Układy dworsko-folwarczne w ich kształcie w 2. połowie XIX i z początku XX wieku w krajobrazie współczesnego miasta, Rocznik Muzeum "Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie" 2016, nr 4, s. 52-74
335. Łowmiański H., O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego, Studia Źródłoznawcze, t. III: 1958, s. 1-22
336. Łuczyński R. M., Zamki i pałace Dolnego Śląska: Przedgórze Izerskie, Pogórze Kaczawskie, Nizina Śląska--część zachodnia, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 1998
337. Łukacz M., Geneza ukształtowania się najczęściej realizowanego typu kamienicy krakowskiej, Wiadomości Konserwatorskie 2003, nr 14, s.11-20
338. Ma Y. P., Lin M. C., Hsu C. C., Enhance architectural heritage conservation using bim technology, s.477–486, w: Chien S., Choo S., Schnabel M. A., Nakapan W., Kim M. J., Roudavski S. (reds.), Living

- Systems and Micro-Utopias: Towards Continuous Designing, Proceedings of the 21st International Conference of the Association for Computer-Aided Architectural Design Research in Asia CAADRIA 2016
339. Madrazo Agudin L., The Concept of Type in Architecture. An Inquiry into the Nature of Architectural Form, Eidgenössische Technische Hochschule (ETH), Zürich 1995 (praca doktorska)
340. Makowski M., Wzgórze Zamkowe w Cieszynie, Muzeum w Cieszynie, Cieszyn 1993
341. Makowski M., Rodzina baronów von Mattencloitów na Zabrzadowicach (1747-1888). „Familia Silesiae” 1997, t. 2, Polskie Towarzystwo Historyczne. Oddział w Cieszynie, s. 47-67 (<https://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/11952/edition/11011/content?ref=desc>)
342. Makowski M., Figura św. Jana Nepomucena z Błogocic i jej fundator Jan Antoni Lechniti von Fridenburg, Pamiętnik Cieszyński 1998 (Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Cieszynie), t. 13, s. 20-26
343. Makowski M., Góra zamkowa w Cieszynie, Wydawnictwo Muzeum w Cieszynie, Cieszyn 1999
344. Makowski M., Szlacheckie siedziby na Śląsku Cieszyńskim. Muzeum Śląska Cieszyńskiego i REGIO Regionalni vydavatelstvi Irena Cicha, Czeski Cieszyn 2005
345. Makowski M., Zamki nad Piotrówką - Kończyce Małe i Zebrzydowice, Interfon, Cieszyn 2000
346. Makowski M., Sejm i Sąd Ziemiński (<https://www.archiwum.cieszyn.pl/?p=categoriesShow&iCategory=2480>)
347. Makowski M., Spyra J., Cieszyn - panoramy i widoki, Wydawnictwo Muzeum Śląska Cieszyńskiego, Cieszyn 1998
348. Makowski M., Spyra J., Cieszyn-mały Wiedeń, Biuro Promocji i Informacji UM w Cieszynie, Cieszyn 2003
349. Maleczyńska E., Maleczyński K. (red.), Dzieje Śląska, Wydawnictwo Wiedza Powszechna, Warszawa 1955
350. Maleczyński K. (red.), Historia Śląska, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław 1960
351. Maleczyński K. (red.), Historia Śląska (tom I, cz. III - Od końca XVI wieku do 1763 roku), Instytut Historii PAN, Wrocław 1963
352. Małkowska-Holcerowa T., Małkowska-Jurczakowa J., Winiarzówna Z., Brykowski R., Miasto Cieszyn i powiat cieszyński, Zeszyt 3, w ramach: Rejduch-Samkowa I., Samek J. (red.): Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. Tom VI. Województwo katowickie, Instytut Sztuki PAN i Wojewódzki Konserwator Zabytków w Katowicach, Warszawa 1974

353. Mansour H. M., Liveable urban areas and new housing typologies, A Case Study In Vila Nova de Famalicão, Portugal, University of Porto, Faculty of Engineering (praca magisterska)
354. Marasović J., Marasović T., Diocletian Palace, Zora, Zagreb 1968
355. Marcinów A., Konserwacja i odbudowa zamków, pałaców i dworów Kotliny Jeleniogórskiej w XIX i XX wieku. Wybrane zagadnienia, Ochrona Zabytków 2015, Iss. 2, s.41-63
356. Marciniak-Kajzer A., Średniowieczny dwór rycerski w Polsce. Wizerunek archeologiczny, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2011
357. Markowski M. B., Obywatele ziemscy w województwie kieleckim 1918-1939, Kieleckie Tow. Naukowe, Kielce 1993
358. Markowski S., Rydel M., Oblicza polskiego dworu, Wydawnictwo Migut – Media S. A., Warszawa 2004
359. Maroszek J., Rogalewska E., Dwór i rezydencja ziemiańska w krajobrazie kulturowym Podlasia, Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego, Białystok 1994
360. Marzano A., Roman Villas in Central Italy: A Social and Economic History, Leiden, Boston 2007
361. Di Mascio D., Pauwels P., De Meyer R., Improving the knowledge and management of the historical built environment with bim and ontologies: the case study of the book tower, s.427-436, w: Proceedings of the 13th International Conference on Construction Applications of Virtual Reality, London 2013
362. Di Mascio D., Chiuini M., Fillwalk J., Pauwels P., 3D Digital Reconstructions of Lost Buildings. A first critical framing, s.511-520, w: Herneoja A., Österlund T., Markkanen P. (reds.), Complexity & Simplicity, Proceedings of the 34th eCAADe (Education and Research in Computer Aided Architectural Design in Europe) Conference, Vol 2, Oulu, Finland 2016
363. Matuszczak J., Studia nad kościołami drewnianymi na Górnym Śląsku, Muzeum Górnośląskie, Bytom 1989
364. Mazzini D., Martini S., Villa Medici a Fiesole. Leon Battista Alberti e il prototipo di villa rinascimentale, Centro Di, Firenze 2004
365. McKay A. G., Houses, Villas, and Palaces in the Roman World, The John Hopkins University Press, Baltimore 1975
366. McLoughlin V., Medieval Rothley, Leicestershire: manor, soke and parish, Centre for English Local History, University of Leicester 2006 (praca doktorska)
367. Měchurová Z., K archeologii na Slezskoostravském hradě, s.75-88, w: Měřínský Z. (red.), Hrad jako technický problém : technologie a formy výstavby středověkých opevněných sídel : Brno 20. listopadu 2007

368. Medeksza S., Willa Tezeusza w Nea Pafos: rezydencja antyczna, Wydawnictwo Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 1992
369. Meirion-Jones G. I., Jones M. C. E., Manorial domestic buildings in England and northern France, Society of Antiquaries of London, London 1993
370. Meirion-Jones G., Impey E., Jones M. (red.), The Seigneurial Residence in Western Europe AD c800-1600, Archaeopress, Oxford 2002
371. Menclová D., Príspevok k typológii hradov, zámkov a kaštieľov na Slovensku, s. 397– 446, W: Š. Pisoň (red.), Hrady, zámky a kaštiele na Slovensku, Osveta, Martin 1973
372. Michna P., Północne granice Moraw w XI i XII wieku, Rocznik Cieszyński, t. 6-7, 1991, s. 18-24
373. Mielsch H., Die römische Villa, Architektur und Lebensform, C. H. Beck, München 1997
374. Mignani D., The Medicean Villas by Giusto Utens, Arnaud, Firenze 1995
375. Miller M. C., The Bishop's Palace: Architecture and Authority in Medieval Italy, Cornell University Press, Ithaca 2000
376. Miłobędzki A., Zarys dziejów architektury w Polsce, Wydawnictwo Wiedza Powszechna, Warszawa 1968
377. Miłobędzki A., Architektura polska XVII wieku, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1980
378. Miłobędzki A., Rezydencja wiejska czy miejska?: paradoksy kultury polskiego baroku, Barok : historia, literatura, sztuka, Tom 1, Numer 1 (1) (1994) s. 49-70
379. Mitchelhill J., Castles of the Samurai: Power and Beauty, Kodansha International, New York 2003
380. Moghaddam B. M., A Guideline for Virtual Reconstruction of Historical Facades, 3D Projection Mapping Approach, Master of Science in Architecture, Eastern Mediterranean University, Gazimağusa, Department of Architecture, 2014 (praca doktorska)
381. Moneo R., On Typology, Oppositions. A Journal for Ideas and Criticism in Architecture 1978, Vol. 13, s.22-45
382. Montalbán Pozas B., Neila González F. J., Housing building typology definition in a historical area based on a case study: The Valley, Spain, Cities 2018, Vol.72, Part A, ss. 1-7
383. de Montarnal J., Chateaux et manoirs de France: Ile-de-France, Vincent, Fréal et Cie, Paris 1934
384. Morgenroth I., Lebensstil des schleswig-holsteinischen und dänischen Adels 17.-18. Jahrhundert, Christian-Albrechts-Universität zu Kiel, Philosophischen Fakultät 2012, s.192-205 (praca doktorska)
385. Mosca G., The Ruling Class, McGraw Hill, New York 1939

386. Mosco M., *The Pitti Palace: The Palace and Its Art.*, Philip Wilson Publishers, London 1997
387. Moskal K., *In Castro nostro Tarnoviensi: Zamek Tarnowski jako rezydencja, warownia i centrum administracyjno-gospodarcze dóbr tarnowskich*, Wydawnictwo: S-CAN, Tarnów 2004
388. Murdoch J., *The Tokugawa epoch, 1652-1868*, F. Ungar Publishing Company, London 1964
389. Musil F., Janková Y., Landsperský H., Svoboda L., Veselý E., *Hrady a zámky na Moravě*; Nakladatelství Olympia, Praha 1987
390. Musil F., Plaček M., Úlovec J., *Zaniklé hrady, zámky a tvrze Čech, Moravy a Slezska po roce 1945*, Nakladatelství Libri, Praha 2005
391. Nagy M. B., *Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok (Renesans i barok w Transylwanii. Studia historii sztuki)*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1970
392. Nagy M. B., *Várak, kastélyok, udvarházak. Ahogy a régiek látták. XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárok (Zamki, kasztele, dwory. Tak, jak widzieli to ludzie epoki. XVII, XVIII. stulecie według spisu ludności i inwentaryzacji w Transylwanii)*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1973
393. Napoleone C. (red.), *Villa Madama: Raphael's Dream*, Umberto Allemandi, New York 2007
394. Nash P., *Mythic Rome*, Acon Games Publishing, London 2016
395. Navrátil I. (red.), *Šlechtické rody a jejich sídla v Českém ráji. Sborník referátů z vědecké konference konané ve dnech 24.-25. dubna 2009 v Turnově. Státní oblastní archiv v Litoměřicích pro Pekařovu společnost Českého ráje v Turnově*, Turnova 2009
396. Nawrot D., Madej G., *Zapomniani księżęta? Sułkowscy w XVIII-XX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2016
397. Neitmann K., *Was ist eine Residenz? Methodische Ueberlegungen zur Erforschung der spätmittelalterlichen Residenzbildung*, s. 11-43, w: Johaneck P. (red.), *Vorträge und Forschungen zur Residenzenfrage*, Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen 1990
398. Nešpor Z. R., *Encyklopedie moderních evangelických (a starokatolických) kostelů Čech, Moravy a českého Slezska*, Kalich, Praha 2009
399. Neumann D., *Teaching the History of Architecture in Germany, Austria, and Switzerland: "Architekturgeschichte" vs. "Bauforschung"*, *Journal of the Society of Architectural Historians* 2002, Vol. 61, No. 3, s. 370-380. (https://www.academia.edu/30330777/Neumann_Teaching_Architectural_History_JSAH_2002).
400. Nevřelová J., *Zámek v Kravařích v kontextu kulturně historického vývoje ve 20. století*, Filozoficko - přírodovědecká fakulta, Slezská univerzita v Opavě 2007 (praca licencjacka)

401. Niezabitowska E. D., Metody i techniki badawcze w architekturze, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 2014
402. Niezabitowski A., Żmudzińska-Nowak M., Wojtas J., Teoria a praktyka w architekturze współczesnej. Architektura a nauka. Materiały VII sympozjum, Rybna, 27-28 czerwca 2002, Wydawnictwo Sympozjalne KUiA PAN, Rybna 2002)
403. Nishiyama M., Edo Culture: Daily Life and Diversions in Urban Japan, 1600-1868, University of Hawaii Press, Honolulu 1997
404. Norberg-Schulz C., Intentions in architecture. MIT Press, Cambridge 1965
405. Nowacki R. (red.), Zapomniane zabytki. Dwory i pałace wiejskie południowej polski.. Śląska opolski, Tom 1, Oficyna Wydawnicza Politechniki Opolskiej, Opole 2004
406. Nowak M. M., Humanistyczne wartości miejsca, Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej, Seria: Architektura, 1996, Z. 33, s.37-61.
407. Omilanowska M., Polska - pałace i dwory, Wydawnictwo Sport i Turystyka-MUZA S.A., Warszawa 2004
408. Opaliński Ł., Krótka nauka budownicza Dworów, Pałacow, Zamkow podług Nieba y zwyczaiu Polskiego, U Wdowy y Dźiedzicow Andrzeia Piotrkowczyka, I. K. M. Typog., Kraków 1659 (reprint)
409. O'Reilly B., Murray C., Traditional buildings on Irish farms, Heritage Council and Teagasc, Kilkenny 2007
410. Osello A., Lucibello G., Morgagni F., HBIM and Virtual Tools: A New Chance to Preserve Architectural Heritage, Buildings 2018, Vol. 8, No 12; s.1-12
411. Ostroróg J., Kalendarz gospodarski na horyzont komarzeński, Warszawa 1876
412. Ostrowska-Kęłbowska Z., Architecture and building in Poznań, 1780-1880, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1982
413. Oswald A., Country houses of Dorset, Country Life, London 1959
414. Oszczanowski P., Architektura renesansowych dworów na Dolnym Śląsku: ekspozycja w Muzeum Architektury we Wrocławiu, Ochrona Zabytków 2009, Vol. 62, nr 1 (244), s. 8-11
415. Owens S. B., The dogtrot house type in Georgia: a history and evolution, University of Georgia, College of Environment and Design, Athens 2009 (praca magisterska)
416. Panic I., Makowski M. (red.), 500 lat ratusza i rynku w Cieszynie 1496-1996, PTH (Polskie Towarzystwo Historyczne), Oddział w Cieszynie, Cieszyn, 1996
417. Panic I., Jeszcze w sprawie daty powstania księstwa cieszyńskiego, s. 6-10, w: "Pamiętnik Cieszyński", t. 20, Cieszyn 2005

418. Panic I., Ordynacja ziemska cieszyńska. Zbiór praw i porządków ziemskich księstwa cieszyńskiego, Polskie Towarzystwo Historyczne, Cieszyn 2001
419. Panic I. (red.), Śląsk Cieszyński w czasach prehistorycznych (t.1 serii Dzieje Śląska Cieszyńskiego od zarania do czasów współczesnych), Cieszyn: Starostwo Powiatowe, Cieszyn 2009
420. Panic I. (red.), Śląsk Cieszyński w średniowieczu (do 1528 roku) (t.2 serii Dzieje Śląska Cieszyńskiego od zarania do czasów współczesnych), Cieszyn: Starostwo Powiatowe, Cieszyn 2010
421. Panic I. (red.), Śląsk Cieszyński w początkach czasów nowożytnych (1528–1653) (t.3 serii Dzieje Śląska Cieszyńskiego od zarania do czasów współczesnych), Cieszyn: Starostwo Powiatowe, Cieszyn 2011
422. Panic I., Spyra J. (red.), Śląsk Cieszyński w okresie 1653–1848 (t.4 serii Dzieje Śląska Cieszyńskiego od zarania do czasów współczesnych), Cieszyn: Starostwo Powiatowe, Cieszyn 2012
423. Panic I. (red.), Śląsk Cieszyński od Wiosny Ludów do I wojny światowej (1848–1918) (t.5 serii Dzieje Śląska Cieszyńskiego od zarania do czasów współczesnych), Cieszyn: Starostwo Powiatowe, Cieszyn 2013
424. Panic I. (red.), Śląsk Cieszyński w latach 1918–1945 (t.6 serii Dzieje Śląska Cieszyńskiego od zarania do czasów współczesnych), Cieszyn: Starostwo Powiatowe, Cieszyn 2015
425. Pareto V., *The Mind and Society*, tom 3, Dover Publications, New York 1935
426. Partridge L. W., *Art of Renaissance Florence, 1400-1600*, University of California Press, Berkeley 2009
427. Pawłowski S., *Z przeszłości zamku w Bielsku: zamek w Bielsku w badaniach architektonicznych i archeologicznych: wystawa*, Muzeum Okręgowe w Bielsku-Białej, Bielsko-Biała 1992
428. Pearce D., *London's Mansions. The Palatial Houses of the Nobility*, B. T. Batsford Ltd, London 1986
429. Pelz M., *Polyglott ReiseBuch, Toskana*, Langenscheidt, München 2010
430. Perring D., *The Roman House in Britain*, Routledge, London 2002
431. Peter A., *Burgen und Schlösser im Herzogthum Schlesien : mit steter Bezugsnahme auf die Orts-, Adels- und Landes-Geschichte*, Karl Prochaska, Teschen 1894
432. Pevsner N., Fleming J., Honour H., *Encyklopedia architektury*, Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, Warszawa 1997
433. Petzet D., Härtl J., *The Royal Palace of Herrenchiemsee*, Herpich & Sohn, München 1990
434. Piccon L., Mesbach A., *Innovation through a public construction using rammed earth in Alsace*, s.277-282, w: Mileto C., Vegas F., García-

- Soriano L., Cristini V. (red.), *Earthen Architecture: Past, Present and Future*, CRC Press, Boca Raton 2014
435. Pietraszek E., *Wieś robotnicza: zarys problematyki socjologicznej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1969
436. Pindur D., *Książę czasów przełomu. Kazimierz II Cieszyński (1450-1528) i jego władztwo*, Wydawnictwo Atut, Wrocław 2015
437. Pindur D., *Soupis pozůstalosti po zesnulém Kašparu Borkovi z Tvorkova a Roztropic, zemském hejtmanovi těšínského knížectví, [w:] Země a její pán. Struktury vlády a její projevy na území Rakouského Slezska do konce první světové války*, red. I. Matejko-Peterka, Opava 2014 [Slezsko: Lidé a země V], s. 404–405 (nr artefaktu B 4–51)
438. Pirang H., *Baltische baudenkmäler. Herausgegeben von der gesellschaft für geschichte und altertumskunde zu Riga. Band I: Das baltische herrenhaus*, Verlag Jonck & Poliewsky, Riga 1928
439. Pisoň Š. (red.), *Hrady, zámky a kaštiele na Slovensku*, Osveta, Martin 1973
440. Piwińska M., *Staropolska "nauka budownicza" w "Panu Tadeuszu"*, *Rocznik Towarzystwa Literackiego imienia Adama Mickiewicza* 1990, nr 25, s.109-122
441. Pokropek M., *Budownictwo ludowe w Polsce*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1976
442. Poloczkowa B., *Testament Jerzego Liszki. Głos Ziemi Cieszyńskiej* nr 2, 1988, s. 4
443. *Polski dwór wiejski, Architekt: miesięcznik poświęcony architekturze, budownictwu i przemysłowi artystycznemu* 1903, nr 7, s.72-73
444. *Polski dwór wiejski, Architekt: miesięcznik poświęcony architekturze, budownictwu i przemysłowi artystycznemu* 1903, nr 8, s.82-88
445. Popiołek F., *Grodziec Śląski i jego właściciele*, *Ziemia* 1937, R. 27, nr 7/8, s.170-175.
446. Popiołek F., *Zamek piastowski w Cieszynie, jego przeszłość historyczna i przedhistoryczna. Komunikat - Instytut Śląski w Katowicach, Seria 7, nr 7*, Katowice 1947
447. Popiołek F., *Studia z dziejów Śląska Cieszyńskiego*, Wydawnictwo Śląsk, Katowice 1958
448. Popiołek K., *Historia Śląska od pradziejów, do 1945 roku*, Wydawnictwo Śląsk, Katowice 1975
449. Pospieszny K., *Architektura rezydencji wielkiego mistrza w Malborku w kontekście europejskim* (<https://kulturportal-west-ost.eu/wp-content/uploads/ARCHITEKTURA-RWM-w-Malborku-neu-18072018.pdf>)

450. Potié P., *Le Corbusier: Le Couvent Sainte Marie de La Tourette. The Monastery of Sainte Mary de La Tourette*, Birkhäuser Publisher, Basel 2001
451. Pounds N. J. G., *The Medieval Castle in England and Wales: A Political and Social History*, Cambridge University Press, Cambridge 1990
452. Pourrat H., *Châteaux en Auvergne*, Delmas, Bordeaux 1959
453. Profeti C., *I palazzi di Firenze*, Giunti Editore, Firenze 1999
454. Przesmycka E., Boguszewska K., *Bramy i kordegardy w zespołach dworskich i pałacowych województwa lubelskiego – stan zachowania*, Teka Komisji Arch. Urb. Stud. Krajobr. – OL PAN 2011, s. 117-125
455. Przesmycka E., Boguszewska K., *Wybrane elementy wodne w założeniach pałacowych i dworskich województwa lubelskiego. Stan zachowania*, Teka Kom. Arch. Urb. Stud. Krajobr. – OL PAN, 2012, VIII/2, s. 80-88
456. Puda M., *Wpływ przemian kulturowych, społecznych i politycznych na dawne majątki ziemskie powiatu lubańskiego*, s.269-292, w: Jędrisko A., Sieńko-Dragosz K., *Společna rola architektury. T. 1*, Podhalańska Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa, Nowy Targ 2015
457. Pugachenkova G. A., *Chefs-d'œuvre d'architecture de l'Asie centrale, XIVe-XVe siècle*, Presses de l'Unesco, Paris 1981
458. Pytlas S., *Łódzka burżuazja przemysłowa w latach 1864-1914*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1994
459. Ragia L., Sarri F., Mania K., *3D Reconstruction and Visualization of Alternatives for Restoration of Historic Buildings. A New Approach*, s.94-102, w: *Proceedings of the 1st International Conference on Geographical Information Systems Theory, Applications and Management (GISTAM-2015)*.
460. Ratajczak T., *Podróże władcy i architektura. Przebudowa królewskich rezydencji za panowania Zygmunta Starego*, *Artium Quaestiones*, nr XVII 2006, s. 5-37
461. Rebrová A., *Zámek Fryštát, Tilia, Šenov u Ostravy* 1998
462. Rebrová A., *Karviná - Zaniklý zámek Ráj v osudech staletí, Oddělení správy zámku a památkové péče OŠK Magistrátu města Karviné*, Karvina 2002
463. van der Ree P., Smienk G., Steenbergen C. M., *Italian villas and gardens: a corso di disegno*, Prestel, Amsterdam 1992
464. Rodzińska-Choraży T., *Zespoły rezydencjonalne i kościoły centralne na ziemiach polskich do połowy XII wieku*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2009
465. Rogiński R., *Zamki i twierdze w Polsce: Historia i legendy*, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa 1990

466. Roik J., Makowski M., Saga rodu Saint-Genois D'Anneaucourt – panów na Jaworzu, Urząd Gminy Jaworze, Jaworze 2011
467. Rolland D., Architectures rurales en Picardie. Le soissonnais, Éditions Créer, Nonette 1998
468. Rollason D., The Power of Place: Rulers and Their Palaces, Landscapes, Cities, and Holy Places, Princeton University Press, Princeton 2016
469. Rolska-Boruch I., Siedziby szlacheckie i magnackie na ziemiach zwanych Lubelszczyzną 1500-1700. Założenia przestrzenne, architektura, funkcje, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1999
470. Rolska-Boruch I., „Domy pańskie” na Lubelszczyźnie od późnego gotyku do wczesnego baroku, Wydawnictwo KUL, Lublin 2003
471. Rolska-Boruch I., Domy pańskie na Lubelszczyźnie od późnego gotyku do wczesnego baroku, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2009
472. Rosenberg L. C., The Davanzati Palace, Florence, Italy: A Restored Palace of the Fourteenth Century, Measured and Drawn Together with a Short Descriptive Text (Classic Reprint), Forgotten Books, London 2018
473. Ross J., Florentine Palaces and Their Stories, Forgotten Books, London 2015
474. Roszko J., Pogański książę silny wielce, Wydawnictwo Iskry, Warszawa 1970
475. Roszko J., Kolebka Siemowita, Wydawnictwo Iskry, Warszawa 1980
476. Rozbicka M., Siedziby średniej i drobnej szlachty na północno-zachodnim Mazowszu w drugiej połowie XVIII i pierwszej połowie XIX wieku, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 1999
477. Rozpędowski J., Zamek w Bielsku, Zeszyty naukowe Politechniki Wrocławskiej 1960, seria: Architektura, zeszyt 36, zeszyt.4
478. Rybczynski W., The Perfect House: A Journey with Renaissance Master Andrea Palladio, Scribner, New York 2003
479. Rydel M., Jam dwór polski, Fundacja Rozwoju Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1993
480. Sadowska E., Janczykowski J., Kasztele na Polskim Spiszu, w: „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury PAN/Oddział w Krakowie”, t. 22, 1988, s.223-231
481. Sadowski Ł. M., "Kostium francuski" a architektura rezydencjonalna polskiej arystokracji i ziemiaństwa w latach 1864-1914, Wydawnictwo DIG, Warszawa 2007
482. Šafránek-Břevnovský J. M., Soupis hradů, letohrádků, paláců, tvrzí a zámků v českých zemích; dil VI; Nadace ekologické výchovy Eva a Z.Č.H.B. Evans , Praha - Chodov 1997

483. Saladino N., *Lorenzo il Magnifico e il Rinascimento fiorentino*, Giunti Demetra, Firenze – Milano 2001
484. Samek J., *Stan i potrzeby zabytków Cieszyna*, *Ochrona Zabytków* 1970, Vol. 23, nr 3 (90), s. 173-181
485. Sanocka B., *Dworek w Woli Dębowieckiej*, *Rzeszowska Teka Konserwatorska*, t. 3-4: 2002, s. 207-220
486. Saran J., *Klasyfikacje i typologie jako sposoby uprawiania empirycznych badań pedagogicznych*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomii i Innowacji w Lublinie, Lublin 2016.
487. Satkowski L., *The Palazzo Pitti: Planning and Use in the Grand-Ducal Era*, *Journal of the Society of Architectural Historians* 1983, Vol. 42, No. 4, s. 336-349
488. Sawicka M., *Urban villas with gardens in Bielsko-Biała from the turn of the 20th century*, *Czasopismo Techniczne. Architektura* 2014, R. 111, z. 6-A, s.105-118
489. Sayer M. J., *Nobles and Nobilities of Europe: A History of Structures, Law and Institutions*. I. B. Tauris, London 2020
490. Saylor H. H., *Dictionary of Architecture*, John Wiley & Sons, New York 1952
491. Scheer B., *The Evolution of Urban Form: Typology for planners and architects*, APA Books, Chicago 2010
492. Schneider Adams L., *Italian Renaissance Art*, Routledge, New York 2018
493. Seidensticker W., *Architectural Survey of settlements on Daniski Plateau*-. Fika L.G.A., s.25-31, w: *Annals of Borno* 1987, Tom 4, University of Maiduguri Press
494. Selima O., Ahmed S., *BIM and Architectural Heritage*, s.994-1001, w: Skibniewski M. J., Hajdu M. (reds.), *Proceedings of the Creative Construction Conference (CCC 2018)*, Ljubljana, Slovenia
495. Serlio S., (Nan Rosenfeld M.), *Serlio on Domestic Architecture*, Dover Publications, Mineola 1996
496. Sękowski R., *Koniec średniowiecza i kształtowanie się podstaw ustrojowych księstw opolskiego i raciborskiego (szkice i wypisy źródłowe)*, Wydawnictwo Piotr Kalinowski, Opole 2011
497. Shahrán A. F. A., *A Study of Single Family Housing in Libya*, University of Novi Sad, Faculty Of Technical Sciences, Department of Architecture and Urbanism 2018 (praca doktorska)
498. Shelton B., *Learning from the Japanese City: Looking East in Urban Design*, Routledge, London 2012
499. Siegert H., *Adel in Österreich*. Kremayr & Scheriau, Wien 1971
500. Sieradzka A. (red.), *Dwór polski: zjawisko historyczne i kulturowe : materiały VII Seminarium zorganizowanego przez Oddział Kielecki*

- Stowarzyszenia Historyków Sztuki i Dom Środowisk Twórczych w Kielcach: Kielce, 16-18 października 2003, Stowarzyszenie Historyków Sztuki. Seminarium, Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 2004
501. Sikora D., Krajobraz rezydencjonalny - stan zachowania i zagrożenia, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego. 1896-1460. Nr 32 (2016), s. 83-92.
502. Sikora D., Krajobraz rezydencjonalny w mieście i w strefie podmiejskiej – na wybranych przykładach warszawskich, w: Kłopotowski M., Gawryluk D. (red.), Tożsamość krajobrazu. O dziedzictwie przeszłości w krajobrazie, T.2, Białystok 2016, s.60-76
503. Simon P. E., Roman housing, Bloomsbury, London 2013
504. Simonides D., Kowalski P. (red.), Kultura ludowa śląskiej ludności rodzimej, Oficyna Wydawnicza Volumen, Wrocław-Warszawa 1991
505. Skorupa A., Zamki i kasztele na polskim Podtatrze, Oficyna Podhalańska, Kraków 1998
506. Sláma F., Vlastenecké putování po Slezsku: obrazy národopisné, historické a kulturní z rakouského i pruského Slezska, J. Otto, Praha 1886
507. Socha H., Samurajske rezydencje Bukeyashiki, Wydawnictwo Bellona, Warszawa 2007
508. Sokołowska-Moskwiak J., Idea miasta - ogrodu na przykładach osiedli miast górnośląskich, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 2011
509. Sokół M., Pałac w Zebrzydowicach, Wydział Architektury, Politechnika Śląska, Gliwice 1996 (praca magisterska, niepublikowana)
510. Sokół M., Przemiany rezydencji szlacheckich na obszarze Śląska Cieszyńskiego, Prace Komisji Naukowych PAN, O. w Katowicach 2011, nr 34-35, s.285-288
511. Sokół M., Przemiany rezydencji szlacheckich na obszarze Śląska Cieszyńskiego, Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej 2012, Architektura, z. 51, s.79-87
512. Sokół M., Rosłon K., Habsburg Hunting Palace in Wisła, 2022 (w procesie redakcyjnym)
513. Sorensen A., The Making of Urban Japan: Cities and Planning from Edo to the Twenty First Century, Routledge, London 2002
514. Spyra J. (red.), Żydowskie zabytki Cieszyna i Czeskiego Cieszyna, PTH (Polskie Towarzystwo Historyczne), Oddział w Cieszynie, Cieszyn 1999
515. Spyra J., Najstarsze plany Cieszyna, s. 188-207, w: Spyra J., Mueller K. (red.), Cieszyńskie Studia Muzealne, T. 2, Cieszyn 2005
516. Stala K., Królewska rezydencja Zygmunta III Wazy w Łobzowie. Próba rekonstrukcji, Wiadomości Konserwatorskie (Journal of Heritage Conservation) 2015, Vol. 42, s.54-60

517. Stapleford R., *Lorenzo De' Medici at Home: The Inventory of the Palazzo Medici in 1492*, Pennsylvania State University Press, University park 2013
518. Stefaniuk M., *Teoria elit Vilfreda Pareta*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2001
519. Stefański K., *Łódzkie wille fabrykanckie*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź 2013
520. Stewart R., *The Town House in Georgian London*, Yale University Press, New Haven 2009
521. Stevens Curl J., Wilson S., *The Oxford Dictionary of Architecture*, Oxford University Press, Oxford 2016
522. Stępińska K., *Pałace i zamki w Polsce. Dawniej i dziś, tom 1*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Warszawa 1997
523. Stępińska K., *Pałace i zamki w Polsce. Dawniej i dziś, tom 2*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Warszawa 1997
524. Stępniewska B., *Rezydencje na Śląsku w XVIII wieku. Pałace, ogrody i parki krajobrazowe*, Wydawnictwo Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 1993
525. Stibor J., Müller K., *Bludovický zvon z roku 1617: těšínská šlechta na Dolních a Horních Bludovicích před Bílou horou*, Těšínsko: vlastivědný časopis okresů Frýdek-Místek a Karviná 2002, rocz. XLV, cz. 4, s. 9-15
526. Strzałko M., *Pałace i dwory w dawnym województwie kaliskim*, Arx Regia, Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawie 1997
527. Sykes C. S., *Private Palaces, life in the Great London Houses*, Viking Press, New York 1986
528. Szczyпка-Gwiazda B., Ziegler P., *Zamki i pałace Śląska. Dziedzictwo, tożsamość, arystokracja*, Campania Teatralna „GENESIS”, Europejskie Centrum Kultury i Edukacji, Katowice 2014
529. Szkaradnik L., *Działalność Tadeusza Regera w Sejmie II Rzeczypospolitej jako przykład zaangażowania socjalistów w kwestie społeczne*, Pamiętnik Cieszyński 2000, t. 15, Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Cieszynie, s.63-78
530. Szlezzynger P. S., *Dwór szlachecki w Niegowici – historia, problemy konserwatorskie*, Ochrona Zabytków 2010, nr 1-4 (248-251) LXIII, s.45-60
531. Szmit K., *XIX-wieczne dwory Północnego Mazowsza i ich wpływ kształtowanie życia mazowieckiej wsi na przykładzie majątku Klice*, Praca magisterska (Wydział Humanistyczny, Uniwersytet Warmińsko - Mazurski w Olsztynie, Olsztyn 2008)
532. Szolginia W., *Architektura i budownictwo. Ilustrowana encyklopedia dla wszystkich*, Wydawnictwo Naukowo-Techniczne, Warszawa 1975
533. Szponar-Regulska E., *Założenia pałacowe nurtu romantycznego na Górnym Śląsku*, Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej, Architektura 1997, zeszyt 36, s.19-27

534. Sztwiertnia D., Ochałek A., Tama A., Lewińska P., HBIM (Heritage Building Information Modell) of the Wang Stave Church in Karpacz – Case Study, s.1-15, w: International Journal of Architectural Heritage. Conservation, Analysis, and Restoration 2019
535. Szydłowski J., Sytuacja osadnicza na północnym przedpolu Bramy Morawskiej w dobie plemiennej wczesnego średniowiecza, "Rocznik Cieszyński", t. 6-7, 1991, s. 9-17
536. Świechowski Z., Architektura na śląsku do połowy XIII w., Wydawnictwo Budownictwo i Architektura, Warszawa 1955 (w ramach serii: Pomniki architektury polskiej, zeszyt 2)
537. Taegio B. (red: T. E. Beck), La Villa, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2011
538. Takács P., Várak, várkastélyok, kúriák szatmár megyében (Zamki, pałace, dwory w Satu Mare), s. 179-202, w: F. Nagy (red.), Szabolcs-Szatmár-Beregi levéltári évkönyv 18. (Rocznik archiwum Szabolcsa-Szatmára-Berega nr 18), Nyíregyháza, 2008 (https://library.hungaricana.hu/hu/view/SZSM_Ek_18/?pg=5&layout=s)
539. Teige K., The Minimum Dwelling, Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge 2002
540. Thébault V., Châteaux et maisons de maître: la propriété foncière érigée en domaine. L'exemple du Midi toulousain aux XIXe et XXe siècles, Cahiers Nantais 2000, nr 54, s.3-15
541. The built environment: the buildings (rozdz. 7), Industrial Heritage Conservation Area (IHCA), Conservation Area Statement (CAS) 2008, Vol. 1, s. 60-91 (<https://www.stroud.gov.uk/media/1756/ihca-vol1-chapter-1-nov-2008.pdf>)
542. Thullie C., Zabytki architektoniczne ziemi śląskiej, Wydawnictwo Śląsk, Katowice 1965
543. Thullie C., Zabytki architektoniczne województw katowickiego i opolskiego, Wydawnictwo Śląsk, Katowice 1969
544. Tichánek J., Šerý Z., Šlechtická sídla na Frýdecko-Místecku, Alpress, Kopřivnice 2005
545. Tiraboschi M., Cafaggiolo: la villa de' Medici nel Mugello, Giorgi & Gambi, Firenze 1992
546. Tołbas M., Żydowscy architekci w kształtowaniu oblicza miast Śląska Cieszyńskiego, Pamiętnik Cieszyński (Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Cieszynie), Cieszyn 2005, t. 20, s.29-48
547. Tomala J., Budownictwo obronne powiatu kaliskiego w XIV-XVIII wieku, Tom 1, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań 1995

548. Tomala J. E., Die Schlösser Teschen und Friedek in Österreich-Schlesien: eine historische Skizze, Im Selbstverlage der Erzherzoglichen Cameral-Direktion, Teschen 1887
549. Tomolová V., Žáček R., Havířov, Vydalo město Havířov, Havířov 1995
550. Traditional Syrian Architecture, Ecole d'Avignon for the CORPUS Levant Team, Avignon 2004 (http://www.meda-corporus.net/libros/pdf_manuel/syria_eng/ats_eng_0.pdf)
551. Trevisan L., Palladio: the villas, Sassi Editore, Roma 2008
552. Trochet J.-R. (red.), Maisons paysannes en Europe occidentale: XVe-XXIe siècles, Presses de l'université Paris-Sorbonne (PUPS), Paris 2008
553. Tylkowa D., Zdobywanie i użytkowanie wody we wsiach Beskidu Śląskiego, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1978
554. Typologie des maisons traditionnelles (<http://poitou-charentes.maisons-paysannes.org/wp-content/uploads/sites/20/2014/01/maisons.pdf>)
555. Uherek – Bradecka B., Architektura klasztorów na Śląsku Cieszyńskim i w Księstwie Opawskim do 1939 roku, Wydział Architektury Politechnika Śląska, Gliwice 2010 (praca doktorska, niepublikowana)
556. Urbańczyk P., Mieszko Pierwszy Tajemniczy, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2012
557. Urbańska M. A., Site-specific recent architecture in Poland: conservation of identity? Czasopismo Techniczne. Architektura 2015, R. 112, z. 6-A, nr 9, s.233-249
558. Varga J. J., Ein Herrenhaus und ein Meierhof eines mittleren Adligen in Westungarn im 17. Jahrhundert, Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, z. 085, Eisenstadt 1990, s.223-231
559. Vencel B., Az erdélyi udvarház gazdasági szerepe a XVII. század második felében (Ekonomiczna rola dworu w Siedmiogrodzie w drugiej połowie XVII wieku), (http://adatbank.ro/html/alcim_pdf6070.pdf)
560. Venturi R., Brown D. S., Izenour S., Learning from Las Vegas, MIT Press, Cambridge 1977
561. Vezzosi P., Ti presento la famiglia Medici. I ritratti medicei della Serie Aulica agli Uffizi, Alinea Editrice, Firenze 2009
562. Vidler A., The Third Typology, Oppositions. A Journal for Ideas and Criticism in Architecture 1977, Vol. 7, s. 1-4 (powtórzone: Vidler A., The Third Typology s. 13-17, w: Hays M. K. (red.), Oppositions Reader, Princeton Architectural Press, New York 1998)
563. Virágos G., The social archaeology of residential sties: Hungarian noble residences and their social context from the thirteenth through to the sixteenth century: an outline for methodology, Archaeopress, Oxford 2006

564. (van der) Voordt D. J. M., van Wegen H. B. R., *Architecture in use: an introduction to the programming, design and evaluation of buildings*, Routledge, London 2005
565. Wagner-Rieger R., *Wiens Architektur im 19. Jahrhundert*, Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst, Wien 1970
566. Wallace W. E., *Michelangelo, Selected Scholarship in English: Life and early works*, Garland Publishing, New York 1995
567. Walter M., *Ewidencja założenia pałacowo-parkowego w Zebrzydowicach. Przedsiębiorstwo „ARCHEO-HORTUS”*. Czeladź 1990
568. Wang M.-H., *Typological Specification as a Housing Design Method*, *Journal of Housing Studies* 1996, nr 4, s.31- 49
569. Wawreczka H., Spyra J., Makowski M., *Cieszyn, Czeski Cieszyn na starych widokówkach i fotografiach (Těšín, Český Těšín na starých pohlednicích a fotografiích)*, Nakladatelství WART, Třinec-Nebory 1999
570. Wędzki A., *Ze studiów nad rezydencjami możnowładczymi i rycerskimi na ziemiach polskich w XI - XII wieku*, *Slavia Antiqua* 1978, Tom XXV, s.173-188
571. Wędzki A., *Rezydencja w Szubinie na Palukach w świetle źródeł pisanych*, Wydawnictwo Dominika Księżkiego „Wulkan”, Żnin- Szubin 1992
572. Wheatley A., *The Idea of the Castle in Medieval England*, York Medieval Press, York 2015
573. Wieczorek E., Jakubowski S., *Historic wooden churches in the Silesian province*, Unigraf, Bydgoszcz 2003
574. Wiesiołowski J. (red.), *Zamek i dwór w średniowieczu od XI do XV wieku*, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań 2001
575. Wilboux Q., *Marrakech: le secret des maisons-jardins*, ACR Edition, Courbevois 2000
576. Wilkes J. J., *Diocletian's palace, Split: residence of a retired Roman emperor*, Ian Sanders Memorial Committee, 1986
577. Willaume J., *Z dziejów wsi lubelskiej przed uwłaszczeniem*, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Nauki Filozoficzne i Humanistyczne* 1995, Vol. 10, s.79-154
578. Williams K., Giacomini G., Palladio A., *The Villas of Palladio*, Princeton Architectural Press, New York 2003
579. Winn C., *London By Tube: Over 80 intriguing short walks minutes away from London's tube stops*, Ebury Press, London 2016
580. Winter I. J. (red.), *On Art in the Ancient Near East. Volume II: From the Third Millennium B.C.E.*, Koninklijke Brill, Leiden 2010
581. Wiśniewski J., *Symbolika i znaczenie zamku krzyżackiego w Malborku*, *Studia Elbląskie* 2012, nr 13, s.7-25

582. Wittkower R., *Architectural Principles in the Age of Humanism*, Wiley, New York 1988
583. Wright G., *France in Modern Times*, Norton Publishing, New York 1987
584. Wyczański A., Kukło C., *Historia polski w liczbach. Terytorium. Ludność*, Wydawnictwo GUS, Warszawa 1994
585. Wyczański A., *Szlachta polska XVI wieku*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001
586. Wyrzykowska M., *Śląsk w orbicie Wiednia: artystyczne związki Śląska z Arcyksięstwem Austriackim w latach 1648-1741*, Oficyna Wydawnicza "Atut" - Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, Wrocław 2010
587. Wyżgoł E., Szczech B., *Pałac i dobra rodu Donnersmarcków w Nakle Śląskim*, Wydawnictwo Ed-Fel, Nakło Śląskie 2013
588. Yasa E., *Building Typology Comparison Between Courtyard and Atrium Buildings: A Study of Thermal Comfort and Energy Performance Factors in Different Climate Zones*, ss. 61- 91. W: Yap E. H. (red.), *Energy Efficient Buildings*, Intechopen, London 2017
589. Zachariasz A., *Dlaczego warto ocalić dwór w krajobrazie. O ochronie założenia dworskich i pałacowych na wybranych przykładach z polski południowej*, s.194-2013, w: *Topiarius. Studia krajobrazowe. Czasopismo naukowe (wydanie monograficzne)*, T. 2, Uniwersytet Rzeszowski, Wydział Biologiczno-Rolniczy, Zakład Architektury Krajobrazu 2017
590. Zahradnik J., *Zamek dzięgielowski pod Cieszynem*, Bielsko 1929
591. Zeune J., *Ritterburgen. Bauwerk, Herrschaft, Kultur*, Verlag C. H. Beck, München 2015
592. Zielińska T., *Siedziba szlachecka w dużym mieście polskim XVIII stulecia*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 1981, Tom 29, Numer 3, s.313-332
593. Zielińska T., *Szlacheccy właściciele nieruchomości w miastach XVIII w.*, Wyd. Naukowe, 1987
594. Zsolt B., *A mezőpaniti udvarház (rezydencja mezopaniczna)*, (<http://epa.oszk.hu/00900/00979/00303/pdf/002.pdf>)
595. Żyłka-Żebracka A., *Projekt badań krajobrazu doliny Małej Panwi*, *Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej* 2009, *Architektura*, z. 49, s.253-260

STRESZCZENIE PRACY DOKTORSKIEJ

mgr inż. arch. Małgorzaty Sokół

pt.: **Typologia stylowa rezydencji szlacheckich na obszarze Śląska Cieszyńskiego**

Temat podjęty w pracy jest próbą opracowania monograficznego scharakteryzowania i przeanalizowania rezydencji ziemskich na terenie dawnego Księstwa Cieszyńskiego zawierającego ich analizę typologiczną. Księstwo to, jako w pełni lub w części niezależny byt polityczny istniało w latach 1290–1918 i jest to czasowy zakres przedmiotowej pracy. Na przestrzeni wieków, na obszarze Księstwa Cieszyńskiego, a także ziemi cieszyńskiej, wytworzyła się specyficzna forma kultury miejscowej, którą cechują odmienność i regionalność z dużym bogactwem jej form materialnych. Jednym z elementów kultury materialnej tego regionu jest jego architektura. Rezydencje szlacheckie Księstwa Cieszyńskiego, stanowią przejaw jednolitej formuły rozwoju tego bytu politycznego. Stanowią one też ślad wielokulturowego dziedzictwa tej ziemi. Analiza architektoniczna wybranych obiektów oraz próba usystematyzowania pozostałych siedzib szlacheckich na Śląsku Cieszyńskim stanowi bazę do obserwacji zmian zachodzących w tych obiektach, poczynwszy od ich utrzymania, konserwacji, przez adaptację na potrzeby innych funkcji. Ale również niejednokrotnie powolnego ich niszczenia wobec braku woli ich użytkowania lub też braku współdziałania ze strony państwa jako ich opiekuna. Dodatkowo praca ta daje możliwość bardziej synkretycznego spojrzenia na analizowaną problematykę rezydencjonalnej architektury cieszyńskiej z jednej strony a inwentaryzację stanu tych siedzib szlacheckich z drugiej.

Problem naukowy pracy zdefiniowano jako uzupełnienie istniejącego braku wiedzy w zakresie całościowego i wnikliwego opracowania naukowego dotyczącego wszystkich rezydencji Księstwa Cieszyńskiego w okresie jego istnienia. Aktualne opracowania są wycinkowe, a materiały źródłowe rozproszone. Istnieją jedynie pogłębione monografie odnoszące się do poszczególnych obiektów. Prowadzone były także, w ograniczonym zakresie, prace dotyczące ogólnej inwentaryzacji analizowanych obiektów, przeprowadzone jedynie na terenie Czech. Natomiast w Polsce nawet ogólna inwentaryzacja obiektów rezydencjonalnych Księstwa Cieszyńskiego nie była prowadzona.

Na podstawie analizy materiałów źródłowych, w tym źródeł typologicznych przyjęto analizę obiektów w zakresie trzech grup podstawowych: zamek, pałac

i dwór. Obiekty te zdefiniowano w sposób funkcjonalistyczny. Samo pojęcie rezydencji określono jako założenie realizujące funkcję mieszkalną i funkcję reprezentacyjną. W przypadku zamku wypracowano następującą definicję tego założenia: jest to założenie obronno-reprezentacyjno-mieszkalne, pochodzące z okresu średniowiecza lub będące naśladownictwem takiego, charakteryzujące się ciągłym obwodem obronnym, będący dziełem militarnym, czyli pozwalający na aktywną realizację funkcji obronnej. W przypadku pałacu opracowana definicja określa pałac jako: duży budynek lub zespół budynków i budowli, wokół którego nie identyfikuje się żadnych, bezpośrednio związanych fortyfikacji, i który przeznaczony jest także do realizacji funkcji publicznej (sprawowania władzy). Dwór oznacza budynek, wokół którego nie identyfikuje się żadnych fortyfikacji, jednocześnie będący rezydencjonalnym centrum gospodarstwa ziemiańskiego, tworząc dominantę w swoim krajobrazie dworskim.

W wyniku przeprowadzonych badań wskazano 179 lokalizacji, w których występują lub występowały obiekty rezydencjonalne stanowiące własność szlachecką. Dla powyższych lokacji zidentyfikowano w sumie 329 obiektów podstawowych (zamek, pałac, dwór i folwark) oraz 19 obiektów pobocznych (6 obiektów myśliwskich, 11 kamienic i 2 obiekty tylko mieszkalne - wille). Ze wskazanej liczby w różnym stanie technicznym istnieją obecnie 72 obiekty główne oraz 5 obiektów myśliwskich, 7 kamienic oraz 1 obiekt mieszkalny. Określono też czasowo-ilościowe dane związane z powstawaniem badanych obiektów rezydencjonalnych. W wieku XIII powstało 16 obiektów, w wieku XIV - 21, w wieku XV - 16, w wieku XVI - 26, w wieku XVII - 35, w wieku XVIII - 186, w wieku XIX - 81, w wieku XX - 3. W podobny sposób opracowano czasowo-ilościowe dane związane z likwidowaniem badanych obiektów rezydencjonalnych. W wieku XIII został zlikwidowany 1 obiekt, w wieku XIV - 0, w wieku XV - 4, w wieku XVI - 22, w wieku XVII - 15, w wieku XVIII - 21, w wieku XIX - 47, w wieku XX - 139, w wieku XXI - 7. Wśród poszczególnych typów obiektów rozpoznano 16 zamków, z tej liczby 4 zostały przebudowane na obiekty nowożytne (pałace) a 11 przestało istnieć lub istnieją tylko ich niewielkie pozostałości (jak w Cieszynie). W zwartej formie istnieje jedynie zamek w Śląskiej Ostrawie, który jednak jest XX-wieczną rekonstrukcją. Zidentyfikowano także 35 dworów obronnych (średniowiecznych, rycerskich). Z tej liczby przebudowanych na dwory nowożytne zostało 25 obiektów. Bezpowrotnie zniknęło 8 obiektów. W substancji budowlanej istniejących obiektów zachowały się elementy dwóch dworów rycerskich. Rozpoznano również 5 pałaców: arcyksiążęcy w Cieszynie oraz 4 związane z państwami stanowymi: bielskim w Bielsku, bogumińskim w Chałupkach, frydeckim we Frydku i frysztackim we Frysztacie. Z liczby ustalonych 110 dworów nieśredniowiecznych istnieje obecnie 47 obiektów w różnym stanie technicznym.

Ze względu na istniejącą liczbę obiektów danego typu zdefiniowano jedynie wzorzec dworu z obszaru badań. Zgodnie z dokonaną analizą typowy budynek dworski był murowany, jednopiętrowy, ze średnią liczbą osi fasady 7. W przypadku obiektów tego typu dominuje dach 4-spadowy pokryty dachówką. Zdefiniowano także podtypy dworów zidentyfikowane w ramach pracy (dwór parterowy, kasztel, kasztel dziedziczny, pałac ziemiański). Badania prowadzone w pracy pozwoliły także na powtórne zdefiniowanie typów niektórych obiektów z obszaru badań.

Elementem pracy była analiza założenia zamkowego na Wzgórzu Zamkowym w Cieszynie gdyż wcześniej nie napotkano opracowania tego typu. W rezultacie badań wskazano na cztery fazy istnienia zamku: faza grodowa (od X wieku), faza fortalicji (od XII wieku), faza zamkowa (od XIV wieku) i faza twierdzy (od XVI wieku). Na podstawie przeprowadzonych badań postawiono tezę, że poza zamkiem górnym i dolnym istniał także zamek średni i wskazano jego lokalizację posługując się wynikami dotychczas prowadzonych prac archeologicznych oraz ikonografią założenia.

SUMMARY OF THE DOCTORAL THESIS

mgr inż. arch. Małgorzata Sokół

titled: **Stylistic typology of noble residences in Cieszyn Silesia**

The topic undertaken in this work is an attempt to develop a monographic study to characterise and analyse noble residences on the territory of the former Duchy of Cieszyn including their typological analysis. The Duchy, as a fully or partially independent political entity, existed between 1290 and 1918 and this is the time frame of the work in question. Over the centuries, in the area of the Duchy of Cieszyn, as well as in the Cieszyn region, a specific form of local culture has developed, characterised by distinct regional features and great richness of its material forms. One of the elements of the material culture of this region is its architecture. The noble residences of the Duchy of Cieszyn, are a manifestation of the uniformly develop formula of this political entity. They are also a sign of the multicultural heritage of this land. An architectural analysis of selected buildings and an attempt to systematise the noble residences in Cieszyn Silesia still remaining provides basis for systematic observation changes taking place in these buildings, their maintenance, conservation and adaptation for other functions. It also allows for surveying their often slow destruction as a consequence of the lack of either will to use them or cooperation from the state as their guardian. On the one hand this work offers a more syncretic view of the analysed problems of Cieszyn's residential architecture and on the other hand it provides an inventory of the condition of its noble residences.

The scientific aim for this work was fill the gap the existing knowledge by conducting a comprehensive and thorough scientific study of all the residences of the Duchy of Cieszyn during the period of its existence. Currently available studies are fragmentary and the source materials are scattered. Only in-depth monographs individual buildings exist. So far there has been limited work carried out on a general inventory of similar buildings in the Czech Republic. In Poland, however, not even a general inventory of the residential buildings of the Duchy of Cieszyn has been conducted.

Based on the analysis of source materials, including typological sources, study of the objects was adopted in terms of three basic groups: castle, palace and manor. These objects were primarily defined in a functionalist manner. The very notion of a mansion was defined as an establishment performing both residential and representative functions. In the case of the castle, the following

definition was developed: it is a defensive, representative and residential establishment, dating from the Middle Ages or being an imitation of such, characterised by a continuous defensive perimeter, being a military work, i.e. allowing for the active realisation of the defensive function. A palace was defined as: a large building or a complex of buildings and structures around which no directly associated fortifications can be identified, and which is also intended for the performance of a public function (the exercise of power). A manor house refers to a building around which no fortifications are identified, while at the same time being the residential centre of a landholding, forming a dominant feature in its manorial landscape.

As a result of the research, 179 locations were identified of existing or past residential buildings owned by the nobility. A total of 329 primary objects (castle, palace, manor house and manor farm) and 19 secondary objects (6 hunting lodges, 11 tenement houses and 2 residential-only objects - villas) were identified within the locations mentioned above. Out of the indicated number, 72 main objects, as well as 5 hunting lodges, 7 tenement houses and 1 residential object still exist in varying technical condition. Time related and quantitative data of the establishment of the surveyed residential buildings were also determined. In the 13th century, 16 buildings were created, in the 14th century - 21, in the 15th century - 16, in the 16th century - 26, in the 17th century - 35, in the 18th century - 186, in the 19th century - 81, in the 20th century - 3. Similarly, the time-quantitative data related to the liquidation of the studied residential buildings were worked out. In the 13th century, 1 object was liquidated, in the 14th century - 0, in the 15th century - 4, in the 16th century - 22, in the 17th century - 15, in the 18th century - 21, in the 19th century - 47, in the 20th century - 139, in the 21st century - 7. Sixteen castles were recognised among the particular types of buildings, out of which 4 were rebuilt into modern buildings (palaces), and 11 either ceased to exist or only their small remains exist (as in Cieszyn). The only castle that currently exists in a compact form is in Silesian Ostrava however it is rather a 20th-century reconstruction. Thirty-five defensive manor houses (medieval, knightly) have also been identified. Of this number, 25 buildings have been rebuilt into Renaissance or fully modern manors. Eight buildings have disappeared irretrievably. In the building substance of the existing buildings, elements of two knight's manors have been preserved. Also 5 palaces were recognised: the Archduke manor in Cieszyn and 4 related to the states: Bielsko manor in Bielsko, Bogumín manor in Chałupki, Frýdek manor in Frýdek and Fryštát manor in Fryštát. Of the established 110 non-medieval manor houses, there are currently 47 in varying state of repair.

Due to small numbers of buildings for most building types, only a pattern for the manor house was further defined. According to the analysis, the typical manor house building was brick, single-storey, with an average number 7 of facade axes.

The dominant type of such buildings had 4-sided tiled roof. The sub-types of manor houses identified in the study were also defined and included: single-storey manor house, castellated manor house, courtyard manor house, landed palace. In addition, the research carried out in this thesis allowed for the change of classification some of the buildings included in the survey.

The project also includes in-depth analysis of castle foundation on the Castle Hill in Cieszyn, as no study of this type had been performed before. As a result of the research, four phases of the castle's existence were identified: the establish castle phase (from the 10th century), the fortalice phase (from the 12th century), the castle phase (from the 14th century) and the fortress phase (from the 16th century). Based on further research, the hypothesis was drawn that in addition to the upper and lower castle, a middle castle also existed with its location indicated using the results of the archaeological work carried out to date and the iconography of the foundations.